T.C.
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
DIŞ TİCARET ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI TİCARET ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI TİCARET DOKTORA PROGRAMI

HOLLANDA HASTALIĞININ KAYNAK DIŞI İHRACAT YOĞUNLAŞMASI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Doktora Tezi

Emine Büşra ÖZTÜRK

İSTANBUL, 2023

T.C.
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
DIŞ TİCARET ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI TİCARET ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI TİCARET DOKTORA PROGRAMI

HOLLANDA HASTALIĞININ KAYNAK DIŞI İHRACAT YOĞUNLAŞMASI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Doktora Tezi

Emine Büşra ÖZTÜRK

100036416

Danışman: Prof. Dr. Betül GÜR

İSTANBUL, 2023

Etik Beyan Sayfası

Hazırlamış olduğum tez özgün bir çalışma olup YÖK ve İstanbul Ticaret Üniversitesi Lisansüstü Yönetmeliklerine uygun olarak hazırlanmıştır. Ayrıca, bu çalışmayı yaparken bilimsel etik kurallarına tamamıyla uyduğumu; yararlandığım tüm kaynakları gösterdiğimi ve hiçbir kaynaktan yaptığım ayrıntılı alıntı olmadığını beyan ederim. Bu tezin ihtiva ettiği tüm hususlar şahsi görüşüm olup İstanbul Ticaret Üniversitesi'nin resmi görüşünü yansıtmamaktadır.

Öğrenci Adı-Soyadı:

Emine Büşra Öztürk

Özet

Bu araştırmada, Hollanda hastalığı kavramının ihracat ve kaynak ilişkisinde doğal kaynakların ihracattaki payının, kaynak dışı ihracat yoğunlaşması üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırmada gelişmiş ve gelişmekte olan 30 ülkenin Dünya Bankasından alınan ve 1997-2020 yılları arasındaki verileri analiz edilmiştir. Araştırmada genel üretim indeksi, hayvancılık üretim indeksi, bitkisel üretim indeksi, gıda üretim indeksi, sanayi üretim indeksi, döviz kuru, kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla, doğal kaynak bedelleri, Dünya Bankası gelişmişlik indeksi, enflasyon, eğitim harcamaları, ihracat indeksi, ithalat indeksi, doğal kaynakların ihracattaki payı, Theil endeksi, Herfindahl-Hirschman endeksi ve aktif ihraç ürünleri veya çeşitlerinin sayısı oranı parametreleri analiz edilmiştir. Gelişmekte olan ülkeler için döviz kuru ve kişi başı gelir değişkenlerinin üretim üzerinde katkısı istatistiksel olarak anlamlıdır. Gelişmiş ülkelerde ise üretim üzerinde döviz kuru, kişi başı gelir, doğal kaynak bedelleri, enflasyon, ithalat ve ihracat indekslerinin katkısı anlamlıdır. Doğal kaynakların ihracattaki payı ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasında pozitif ilişki vardır. Doğal kaynakların ihracattaki payının, THEIL ve HHI endekslerine göre ölçülen kaynak dışı ihracat yoğunlaşması üzerindeki etkisi anlamlıdır. Diğer bir ifadeyle, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, kaynak dışı ihracat yoğunlaşması görülmekte ve bu durum Hollanda hastalığına yatkınlığı gösterebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kaynak dışı ihracat yoğunlaşması, Hollanda hastalığı, doğal kaynak laneti, doğal kaynak bedelleri, ithalat, ihracat*

Abstract

In this study, it is aimed to examine the effect of the share of natural resources in exports on the concentration of non-resource exports in the relationship between exports and resources of the concept of Dutch disease. In the study, the data of 30 developed and developing countries from the World Bank between 1997 and 2020 were analyzed. In the research, general production index (manufacturing, value added index), livestock production index, crop production index, food production index, industrial production index, exchange rate, gross domestic product, total natural resources rent, World Bank development index (GINI index), inflation, education expenditures, export value index, import value index, the share of natural resources in exports, the Theil index, the Herfindahl-Hirschman index and the ratio of the number of active export products or varieties parameters were analyzed. For developing countries, the contribution of exchange rate and per capita income variables on production is statistically significant. In developed countries, the contribution of exchange rate, per capita income, natural resource costs, inflation, import and export indexes on production is significant. There is a positive relationship between the share of natural resources in exports and the concentration of non-resource exports. The effect of the share of natural resources in exports on the concentration of non-resource exports, measured according to THEIL and HHI indices, is significant. In other words, especially in developing countries, non-resource export concentration is observed and this situation may indicate a predisposition to Dutch disease.

Keywords*:* *Non-resource export concentration, Dutch disease, natural resource curse, natural resource costs, import, export*

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

Etik Beyan Sayfası ..... **i**
Özet ..... **ii**
Abstract ..... **iii**
Şekiller Listesi ..... **vi**
Tablolar Listesi ..... **vii**
Kısaltmalar ..... **ix**

GİRİŞ **1**

1. DOĞAL KAYNAK LANETİ VE LİTERATÜR İNCELEMESİ **4**
1.1. Doğal Kaynak Kavramı 4
1.2. Doğal Kaynakların Nitelikleri ve Sınıflandırılması 5
1.3. Doğal Kaynaklara Dayalı Ekonomik Gelişmenin Tarihsel Süreci 9
1.4. Doğal Kaynakların Zenginliği ve Etkileri 15
1.4.1. Geleneksel Görünüm: Olumlu Etkiler 16
1.4.2. Alternatif Görünüm: Olumsuz Etkiler ve Kaynakların Laneti 21
1.5. Kaynak Laneti İletim Mekanizmaları 32
1.5.1. Ekonomik İletim Mekanizmaları 33
1.5.2. Siyasi İletim Mekanizmaları 37
1.5.3. Diğer Mekanizmalar 45
1.6. Kaynakların Lanetinin Ampirik Literatürü 47
1.6.1. Kaynak Laneti: Kaynak Bolluğu ve Kaynak Bağımlılığı 49
1.6.2. Kaynak Laneti Hipotezi İçin Destek veya Argümanlar Sağlayan Çeşitli Çalışmalar 50
1.6.3. Şüphe: Gerçekten Kaynak Laneti Var Mı? 58
1.6.4. Karmaşa: Ampirik Sorunlar 60

2. KAYNAK LANETİNİN İKTİSADİ AÇIKLAMASI: HOLLANDA HASTALIĞI VE İHRACAT YOĞUNLAŞMASI İLİŞKİSİ **64**
2.1. Hollanda Hastalığı 64
2.1.1. Hollanda Hastalığı Kavramının Tarihsel Süreçteki Yeri 65
2.1.2. Hollanda Hastalığının Nedenleri ve Genişletilmiş Kavramı 68
2.1.3. Hollanda Hastalığına İlişkin Teorik Araştırma ve Modeller 74
2.1.4. Hollanda Hastalığının Etkileri 84
2.1.5. Hollanda Hastalığına Karşı Alınabilecek Önlemler 86
2.1.6. Hollanda Hastalığı ile İlgili Ampirik Literatür Araştırması 89
2.2. İhracat Yoğunlaşması 97

2.2.1. İhracat Yoğunlaşması Kavramı 98
2.2.2. İhracat Çeşitlendirmesi Kavramı 98
2.2.3. Teorik Literatür 101
2.2.4. İhracat Yoğunlaşması ile İhracat Çeşitlendirmesi Arasındaki İlişki 104
2.2.5. İhracat Yoğunlaşmasının Ölçülmesi 105
2.2.6. Ampirik Literatür 110
2.3. Hollanda Hastalığı ile İhracat Yoğunlaşmasının Literatürdeki İlişkisinin İncelenmesi 113

3. EKONOMETRİK ANALİZ 116
3.1.Yöntem 116
3.1.1. Araştırma Modeli 116
3.1.2. Hipotezler 118
3.1.3. Veri Seti 118
3.1.4. Tabakalı Örnekleme 119
3.2. Ekonometrik Analiz 122
3.3. Bulgular 122
3.3.1. Tanımlayıcı Veriler 122
3.3.2. Hipotez Testleri 136
3.4. Tartışma 156

SONUÇ VE ÖNERİLER 166
KAYNAKÇA 170

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1: Kaynak Patlaması ve Ekonomik Büyüme 28
Şekil 2. Üretim İndeksi (MVAP) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 123
Şekil 3. Hayvancılık Üretim İndeksi (LPI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 124
Şekil 4. Bitkisel Üretim İndeksi (CPI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 125
Şekil 5. Gıda Üretim İndeksi (FPI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 126
Şekil 6. Sanayi Üretim İndeksi (IPI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 127
Şekil 7. Döviz Kurunun (REER) Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 128
Şekil 8. GSYİH (GDP) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 129
Şekil 9. Doğal kaynak bedelleri (TNRR) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi 130
Şekil 10. Gelişmişlik İndeksi (GINI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 131
Şekil 11. Enflasyon (ICP) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 132
Şekil 12. Eğitim Harcamaları (EE) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 133
Şekil 13. İhracat İndeksi (EVI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 134
Şekil 14. İthalat İndeksi (IVI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi 135

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1. Kaynağın Yenilenme Hızına ve Coğrafi Konsantrasyonuna Göre Doğal Kaynak Sınıflandırması 8
Tablo 2. Araştırmada Kullanılan Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler 120
Tablo 3. Araştırmaya Dahil Edilen Ülkelerin Gelişmişlik Gruplarına Göre Dağılımı 121
Tablo 4. Araştırma Değişkenlerinin Tüm Yıllar ve Tüm Ülkeler İçin Minimum-Maksimum Değerleri, Ortalama ve Standart Sapma Değerleri 122
Tablo 5. Araştırma Değişkenlerinin Normallik Analizi İçin Yapılan Kolmogorov Smirnov Testi Sonuçları 136
Tablo 6. Gelişmişlik Durumuna Göre Üretim Düzeyleri Arasındaki Farklar 137
Tablo 7. Gelişmişlik Durumuna Göre Doğal Kaynak Bedelleri Arasındaki Farklar ... 138
Tablo 8. Gelişmişlik Durumuna Göre GINI İndeksleri Arasındaki Farklar 139
Tablo 9. Gelişmişlik Durumuna Göre Enflasyon Düzeyleri Arasındaki Farklar 139
Tablo 10. Gelişmişlik Durumuna Göre Eğitim Harcamaları Arasındaki Farklar 140
Tablo 11. Gelişmişlik Durumuna Göre Eğitim Harcamaları Arasındaki Farklar 140
Tablo 12. Araştırma Değişkenleri Arasındaki İlişki İçin Yapılan Spearman's rho Korelasyon Analizi Sonuçları 141
Tablo 13. Yıl ve Ülke Gelişmişlik Düzeyinin De Etkisinin Dikkate Alındığı, MVAP İçin Genelleştirilmiş Lineer Model Analizi Sonuçları 142
Tablo 14. Araştırma Değişkenleri Arasındaki İlişki İçin Yapılan Spearman's rho Korelasyon Analizi Sonuçları 143
Tablo 15. Araştırma Değişkenlerinin Seri Durağanlığı İçin Yapılan Pesaran 2004 CADF Testi Sonuçları 145
Tablo 16. Araştırma Değişkenlerinin Yatay Kesit Bağımlılığı İçin Yapılan CIPS Testi Sonuçları 146
Tablo 17. Değişkenlerin Otokorelasyonu İçin Yapılan Drüker (2003) Testi Sonuçları 147
Tablo 18. Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi Sonuçları 148
Tablo 19. Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Veri Analizi Sonuçları 149
Tablo 20. Türkiye için Üretim Değerleri ile Hollanda Hastalığı Parametreleri Arasındaki İlişki 150

Tablo 21. DKIP İle Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Arasındaki İlişki İçin Yapılan Spearman's rho Korelasyon Analizi Sonuçları 151
Tablo 22. Hollanda Hastalığının Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Üzerindeki Etkisi İçin Yapılan Genelleştirilmiş Lineer Model Analizi Sonuçları 152
Tablo 23. Türkiye İçin DKIP ile Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Arasındaki İlişki İçin Yapılan Spearman's rho Korelasyon Analizi Sonuçları 153
Tablo 24. Türkiye için Hollanda Hastalığının Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Üzerindeki Etkisi için yapılan Genelleştirilmiş Lineer Model Analizi Sonuçları 154
Tablo 25. Hipotezlerin Sonuç Tablosu 155

KISALTMALAR

AIUO: Aktif İhraç Ürünleri veya Çeşitlerinin Sayısı Oranı

BRICS: Brazil, Russia, India, China and South Africa (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika Cumhuriyeti)

CCI: Kapsamlı Konsantrasyon Endeksi

CPI: Crop Production Index **(**Bitkisel Üretim İndeksi)

CR: Konsantrasyon Oranı

DKIP: Doğal Kaynakların İhracattaki Payı

EE: Education Expenditure (Eğitim Harcamaları)

ENT: Entropi Ölçüsü

EVI: Export Value Index (İhracat İndeksi)

FPI: Food Production Index (Gıda Üretim İndeksi)

GDP: Gross Domestic Product (Gayrisafi Yurt İçi Hasıla)

GINI: GINI Index (Dünya Bankası Gelişmişlik İndeksi)

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

GSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

HHI: Herfindahl-Hirschman Index (Herfindahl-Hirschman Endeksi)

HTI: Hall-Tideman Index (Hall-Tideman Endeksi)

ICP: Inflation, Consumer Prices (Enflasyon)

IPI: Industrial Production Index (Sanayi Üretim İndeksi)

IVI: Import Value Index (İthalat İndeksi)

LPI: Livestock Production Index (Hayvancılık Üretim İndeksi)

MVAP: Manufacturing, Value Added **(**Üretim İndeksi)

REER: Real Effective Exchange Rate Index **(**Döviz Kuru)

RI: Rosenbluth Index (Rosenbluth Endeksi)

THEIL: Theil Index (Theil Endeksi)

TNRR: Total Natural Resources Rents (Doğal Kaynak Bedelleri)

GİRİŞ

Doğada oluşan ve ekonomik üretim veya tüketim için kullanılabilen varlıklar olan doğal kaynaklar, insanlık tarihinin her döneminde ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmasını şekillendirmede kilit rol oynamıştır. Bu yüzden doğal kaynakların ülkelerin ekonomik performansı üzerindeki etkisi, iktisat ve politik iktisat literatüründeki araştırmalarda incelenen önemli konulardan biri haline gelmiştir. Doğal kaynaklar, kaynak açısından zengin ülkelerde hızlı büyüme ve gelişme sağlayabileceği gibi diğer taraftan yapısal bozukluklara yol açarak devamında söz konusu ülkelerin gelişimlerinde yavaşlamalara da sebep olabilmektedir.

Doğal kaynak bolluğunun ve gelişiminin rolüne ilişkin literatürde karşılaşılan teorik tartışmalara kaynak iyimserliği ve kaynak laneti damgasını vurarak, söz konusu görüşlerde net bir baskınlık olmamakla birlikte, farklı dönemlerde biri üstün duruma gelmektedir. Doğal kaynakların ekonomik kalkınma üzerindeki olumsuz etkisi olan kaynak laneti, farklı politik iktisat mekanizmaları eşliğinde incelenerek, verimli ekonomik dönüşüm konusu, doğal kaynakların kalkınmadaki rolüne ilişkin son literatür tarafından çoğunlukla ihmal edilir hale gelmiştir.

Aslında kaynak laneti ile birebir aynı şeyi ifade etmeyen ve kaynak lanetinin temel ekonomik mekanizması olan Hollanda hastalığı, ekonomik yönlere odaklandığından literatür, hastalığı sürecin kendisi olarak görmektedir. Aslında yeni bir kavram olmayan ve kaynak laneti teriminden önce ortaya atılan Hollanda hastalığı terimi dar anlamda, doğal kaynakların ihracıyla birlikte bir ülke piyasasına ani ve yoğun yabancı para girişinin söz konusu ülkede makroekonomik uyum sorunlarına yol açması sebebiyle uzun zamandır güncelliğini korumaktadır. Özel ve dar teorik anlamda sanayisizleşme süreci için bir açıklama sağlayan Hollanda hastalığı, zamanla kaynak laneti ile bağlantılı tüm olumsuz makroekonomik etkileri kapsayacak şekilde kullanılır hale gelmiştir. Genel anlamda Hollanda hastalığında bir ülke, beklenmedik ve ani bir ek para girişi ile karşı karşıya kaldığı zaman bu gelir artışı yetkili kişilerce kötü ve verimsiz bir şekilde yönetildiği takdirde, bunun ülke ekonomisi üzerinde muhtemelen zararlı sonuçları olmaktadır.

Döviz gelirleri için emtia ihracatına aşırı güvenen kaynağa bağımlı birçok ülke ekonomileri, dalgalanmalardan veya şoklardan dolayı aşırı kırılgan durumdadır. Kaynak sektörleri, bir ülke ekonomisinin geri kalanıyla oldukça az ileri ve geri bağlantı kurduğu için sektörler arası yayılmalar sınırlı düzeyde kalacak ve bu durum ülkenin rekabet gücünün düşmesine ve ülke ekonomisinin ihracatında sıkıntılara yol açacaktır. Dolayısıyla, üretim yapısını ve ticaretini doğal kaynaklarda yoğunlaştıran ülkeler sıkıştıkları veya hapsoldukları kısır döngüden kendilerini çıkarmak için ekonomilerini çeşitlendirecek politikalara yönelmelidir.

Uzun süredir Hollanda hastalık mekanizmalarının, kaynak dışı ticarete konu olan sektör üzerindeki olumsuz etkisi bir bütün olarak tartışılmasına rağmen, literatürde kaynak dışı ihracat sektörünün bileşimi üzerindeki etkisi hakkında göreli az şey söylenmiş ve az inceleme yapılmıştır. Bu kapsamda bu çalışmada Hollanda hastalığı kavramının ihracat ve kaynak ilişkisinde, doğal kaynakların ihracatı ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasındaki etkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasıyla ile Hollanda hastalığı arasındaki ilişki için, öncelikle Hollanda hastalığının ortaya konulması gerekmektedir.

İlk olarak, üretim değerleri ile Hollanda hastalığı parametreleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkinin varlığına bakılmaktadır. Devamında Hollanda hastalığının kaynak dışı ihracat yoğunlaşması üzerindeki etkisini incelemek için Hollanda hastalığına yakalanma riski yüksek olan ülkelerin daha konsantre kaynak dışı ihracata sahip olma eğiliminde olduğu ele alınarak, doğal kaynakların ihracattaki payı ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasında pozitif ilişkininin varlığına bakılmaktadır. Bu çerçevede; gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için Hollanda hastalığı parametreleri ile üretim değerleri ve Hollanda hastalığını temsil eden doğal kaynakların ihracattaki payı ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması kavramları arasındaki ilişkilerin kantitatif ve retrospektif olarak ortaya koyulması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde, doğal kaynak lanetine giriş yapmadan önce sırasıyla doğal kaynak kavramı, doğal kaynakların nitelikleri ve sınıflandırılması ele alınmakta, doğal kaynaklara dayalı ekonomik gelişmenin tarihsel süreci hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Çalışmanın devamında doğal kaynakların olumlu etkilerini ve kaynak laneti hipotezini açıklamaya çalışmak için birbirini dışlamayan teoriler veya

açıklamalarla birlikte kaynak lanetinin iletim mekanizmaları incelenmiştir. Çalışmanın son kısmında ise, kaynak lanetinin ampirik literatürü gözden geçirilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde sırasıyla kaynak lanetinin iktisadi açıklaması olan Hollanda hastalığı ve ihracat yoğunlaşması ayrı ayrı incelendikten sonra aralarındaki ilişki irdelenmektedir. Çalışmanın ilk kısmında Hollanda hastalığının dinamiklerinin anlaşılması için, sırasıyla Hollanda hastalığının kavramının tarihsel süreçteki yeri, nedenleri ve genişletilmiş kavramı, Hollanda hastalığına ilişkin teorik araştırmalar ve modeller, Hollanda hastalığının etkileri, Hollanda hastalığının varlığı karşısında alınabilecek önlemler ve son olarak Hollanda hastalığı ile ilgili ampirik literatür araştırması yapılmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünün bir diğer kısmında yani ikinci kısımda ise, ihracat yoğunlaşması ve ihracat çeşitlendirmesi kavramları, teorik literatür, ihracat yoğunlaşması ile ihracat çeşitlendirmesi arasındaki ilişki, ihracat yoğunlaşmasının ölçülmesi ve son olarak konuya ilişkin ampirik literatür incelenmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünün son kısmında ise, Hollanda hastalığı ile ihracat yoğunlaşmasının literatürdeki ilişkisi gözden geçirilmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan uygulama kısmı iki aşamada gerçekleştirilmektedir. İlk olarak çalışmada üretimde Hollanda hastalığının tespiti için literatürde en çok kullanılan Hollanda hastalığı parametreleri ile üretim değerleri arasındaki ilişkiler istatistiki ve panel veri analizleri ile ortaya konulmuştur. Ardından, literatürde en fazla kullanılan ihracat yoğunlaşma göstergeleri olan olan GINI katsayısı, Theil endeksi, Herfindahl-Hirschman endeksi ve aktif ihraç ürünleri veya çeşitlerinin sayısı oranı ile doğal kaynakların ihracattaki payı arasındaki ilişki incelenmiştir. Kaynakların etkisi çıkarılmış olan bu ihracat yoğunlaşma göstergeleri olarak hesaplanan bu endeksler üzerinde Hollanda hastalığı göstergesi olan doğal kaynakların ihracattaki payının etkisi analiz edilmiştir. Her iki aşamada da Türkiye'nin mevcut durumu ayrıca ele alınmaktadır.

1. DOĞAL KAYNAK LANETİ VE LİTERATÜR İNCELEMESİ

Doğal kaynaklar, ekonomik üretim veya tüketim için kullanılabilen, doğada oluşan varlıklar olup bu ham maddelerin çok olmasının yani kaynakların bolluğunun bir ülkeyi olumsuz şekilde etkilemesi, literatürde doğal kaynak laneti olarak adlandırılmış ve bu yönde birçok çalışma yapılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde, doğal kaynak lanetine giriş yapmadan önce sırasıyla doğal kaynak kavramı, doğal kaynakların nitelikleri ve sınıflandırılması ele alınmakta, doğal kaynaklara dayalı ekonomik gelişmenin tarihsel süreci ile doğal kaynak zenginliği ve etkileri hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Çalışmanın devamında kaynak lanetinin iletim mekanizmaları, ekonomik ve politik iletim mekanizmaları şeklinde incelendikten sonra kaynak lanetinin ampirik literatürü gözden geçirilmektedir.

1.1. Doğal Kaynak Kavramı

Doğal kaynak kavramındaki kaynak terimi, "doğrudan ve dolaylı yoldan insanlığın yaşamını ve ekonomik işlerini, yapan ve teşvik eden her bir madde" şeklinde, doğal terimi ise, "doğanın kuralı gereği yaratılmış veya oluşmuş ya da oluşurken insanoğlunun aklı ve bilgisi gibi hiçbir katkısı bulunmayan" şeklinde tanımlanabilmektedir. Bu iki kavramı birleştirdiğimizde doğal kaynak, doğada kendiliğinden oluşmuş, insanoğlunun aklı ve becerisinin eseri olmayan ve oluşurken insanoğlunun pozitif veya negatif etkisi bulunmayan bütün zenginliklerdir (Doğanay ve Altaş, 2022:2). Dolayısıyla, bir maddenin doğal kaynak olarak tanımlanabilmesi için kaynakların, çevrede doğal olarak kendiliğinden var olması ve bir ihtiyacı veya isteği direkt sağlamak adına insanoğlu tarafından kullanılabilir olması gerekmektedir (Tanabe, 2013). Yani insanoğlunun doğal varlıkları üretimde ve tüketim sürecinde değerlendirmesi sonucunda doğal varlıkların doğal kaynağa dönüşmesi söz konusudur (Başol, Durman ve Çelik, 2005:62).

Genel olarak, mineraller (elmas, altın vb.), fosil yakıtlar (petrol, doğal gaz vb.), hayvanlar (somon, balina vb.), hava ve rüzgar, güneş, doğal bitki örtüsü, ormanlar, kereste, su, su yolları, göller, toprak, doğada oluşan kaynaklara örnek olarak gösterilmekte olup

(Tanabe, 2013) doğal kaynakları özellikle uluslararası ticaret bağlamında tam olarak tanımlamak epeyce zordur.

Doğal kaynaklar, insanlığın faaliyetleriyle dönüşüm geçirmeden birincil biçimde doğada ekonomik anlamda ulaşılabilen malzeme ve enerji kaynaklarıdır (The National Institute of Statistics and Economic Studies [INSEE], 2021). Daha geniş anlamda, ham ve minimum düzeyde işlem gördükten sonra kıt ve ekonomik açıdan yararlı doğal düzende olan üretim ve tüketimde kullanılan stoklara doğal kaynaklar denilmektedir. Burada ekonomik açıdan yararlı niteleyicisinden kasıt, kaynağın doğal kaynak olarak nitelendirilebilmesi için ekonomik manada kıt olma gereksinimidir yoksa insanlar kullanım için bedel ödemeden istedikleri kadar kaynaktan yararlanabilmektedir. Örneğin deniz suyu, dünya yüzeyinin çoğunu kaplayan doğal bir madde olup aynı şekilde hava sadece nefes alarak özgürce elde edebilmektedir. Söz konusu durum, hava ve deniz suyunun değersiz olduğunu göstermemekte fakat bunların piyasada alınıp satılabilen metalar olmadığını ve bu yüzden doğal bir kaynak olarak kabul edilmemeleri gerektiği anlamına gelmektedir (World Trade Organization [WTO], 2010:46).

Diğer yandan, doğal kaynakların tanımında önemli bir fikir birliği eksikliği veya tartışma konusu tarımsal emtiaların dahil edilip edilmeyeceğidir. Günümüzde birçok çalışma, tarım ürünlerinin üretildiklerini çıkarılmadıklarını bu yüzden doğal kaynakların klasik tanımını karşılamadıklarını ve hatta bazı durumlarda da olumsuz sonuçlar verdiklerini belirterek tarımsal emtiaları dışlamaktadır (Ross, 2015:241).

1.2. Doğal Kaynakların Nitelikleri ve Sınıflandırılması

Doğal kaynakların özellikleri; bir yaşam alanı olması, üretim faktörü olarak diğer faktörlerden kıt olması, eşit dağılmamış ve sınırlı olması ve son olarak tükenebilir ve kalitelerinin bozulabilir olmasıdır (Kuyucuklu, 1998:14; Başol vd., 2005:63).

Doğal kaynaklar, bir yaşam alanında bulunmaktadır. Günümüzde fosil kaynaklar, mal ve hizmet üretiminde gerekli olan enerjiyi elde etmek için kullanılmaktadır ve bu durum bir yandan atmosferde karbondioksit oranının yükselmesine yol açarken diğer yandan deniz sularının yükselmesi ile yer kürenin bazı belli başlı bölümlerinin sular altında kalma tehlikesini ortaya çıkarmaktadır. Diğer yandan zaten insanların ihtiyaçlarının sonsuz olduğu yerde kaynaklar kıt durumda olup doğal kaynaklar diğer üretim faktörlerine

kıyasla daha kıt duruma düşmektedir. Doğal kaynakların kıtlığı ile doğal faktörünün diğer faktörlere kıyasla sabit kalması ve hatta sabit bile kalamayarak azalması yani diğerleriyle birlikte artırılmaması şeklinde ifade edilen azalan verimler yasası etkisi meydana gelmektedir (Başol vd., 2005:63-64).

Üçüncü olarak, doğal kaynaklar, eşit dağılmamış ve sınırlıdır. Doğal kaynakların oluşması için iklim, arazi, rakım gibi belli başlı birçok faktörün oluşturduğu uygun ortam gereklidir ve bu yüzden doğal kaynaklar dünya üzerinde eşit olmayan şekilde dağılmıştır. Örneğin, bazı devletlerin toprakları, dünya piyasa ve pazarlarında yüksek fiyatlara sahip bol zengin maden kaynaklarını barındırırken, diğer devletlerin toprakları tarih boyunca sanayileşmeyi teşvik eden kömür ve demir kaynaklarına sahip olabilmektedir (Armstrong, 2011:441). Bazı uluslar yeterli miktarlarda doğal kaynaklara sahipken, yetersiz kaynaklara sahip olan diğer devletler ise gerekli olan ihtiyaçlarını başka ülkelerden ithal etmektedir.

Uluslararası ticaret kaynakların arz fazlası olan ülkelerden talep fazlası olan ülkelere taşınmasını sağlayarak bu eşit olmayan dağılımının belirli ölçüde hafiflemesini ve kaynakların en verimli şekilde kullanılmasını teşvik edebilmektedir. Üretim için hayati bir girdi olan doğal kaynakların eşit olmayan dağılımı, insanoğlunun yüksek yaşam kalitesini sürdürebilmek için elzem olduğundan çeşitli çatışmalara yol açabilmektedir (WTO, 2010:48). Örneğin doğal kaynakların eşit olmayan dağılımı, gruplar veya bireyler tarafından mülkiyet hakları, erişim ve kullanım talepleri gibi çatışan taleplere sebep olmuştur (Gümplová, 2021:155). Ayrıca ithalatçı ülkelerin yabancı tedarikçilerden doğal kaynaklar almaya istekli olmasının aksine ihracatçı ülkeler mali ihtiyaçlar, ham maddelerin işlenmesiyle birlikte ekonomik çeşitlendirme isteği, yeterli yerel tedarik sağlanması ve çevrenin korunması gibi çeşitli sebeplerle kaynaklarının diğer ülkelere rahatça ulaşmasına izin verme konusunda isteksiz davranabilmektedir (WTO, 2010:48). Doğal kaynaklar sınırlı olup bilim dünyası sayılı madenler hariç, doğal kaynakların yerine kullanılacak alternatif kaynaklar keşfedememiştir ve doğal kaynaklar alternatifi olmayan ve miktarları artırılamayan niteliktedir (Başol vd., 2005:64).

Dördüncü olarak, doğal kaynakların kaliteleri bozulabilmekte ve kaynaklar tükenebilmektedir. Üretim ve tüketim süreçlerinin işleyişi ve etkileri doğal kaynakları bozabilmektedir (European Commission [EC]-DG Environment, 2002:7). Özellikle

günümüz dünyasında var olan çevre kirliliği ve endüstrileşme ile su kaynaklarının atıklarla fazla temas halinde olması sonucunda birçok yer altı ve yeryüzü sularının kaliteleri bozulmaktadır (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği [TÜSİAD], 2008:16). Doğal kaynaklar literatürde çoğunlukla, yenilenebilir ve yenilenemez kaynaklar ya da tükenmeyen ve tükenen kaynaklar olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

Miktar olarak artan veya ekonomik anlamda uygun olan kısa vadede kendini yenileyebilen kaynak, uzun vadede verim sağlayabilmektedir. Kaynakların sınırlı miktarlarda olduğu zamanla artmayan veya herhangi bir şekilde kendilerini yenilemeyen kaynaklarda bugün tüketilen her miktar, gelecekteki tüketim miktarını azaltmaktadır (WTO, 2010:47). Ekosistemin döngüsüne dahil olması zor olan yenilenemeyen kaynaklar, uzun zaman yenilenme oranı sıfır olan bir stok olarak görülmektedir (Lujala, 2003:7). Tükenebilir terimi çoğu zaman yenilenemez terimi ile eşanlamlı olarak kullanılmasına rağmen aşırı kullanılması durumunda yenilenebilir kaynaklarda tükenebilmektedir (WTO, 2010:48). Aslında birçok doğal kaynak yenilenebilmekte olup burada ayırt edici özellik yeniden üretilme süreleri yani zamandır. Örneğin karidesler her yıl milyonlarca çoğalabilirken mineraller ve fosil yakıtlar çok uzun jeolojik dönemlerde oluştuklarından uzun süre yenilenememektedir (EC-DG Environment, 2002:6). Diğer yandan ekosistem süreci ile bağlantılı olan örneğin; su, balıkçılık, ormanlar ve tarımsal ürünler kısa veya uzun zamanda yenilenebildiği için yenilenebilir kaynaklar olarak görülürken (Lujala, 2003:6) altın, elmas, doğal gaz, bor, gümüş, petrol ve bakır gibi kaynaklar ise yenilenemeyen kaynaklar olarak görülmektedir (INSEE, 2021).

Doğal kaynakların ortak bir sınıflandırması yapıldığında yenilenebilir kaynaklar; klasik anlamda genellikle hızlı yenilenebilir kaynaklar (örneğin balıklar) ve yavaş yenilenebilir kaynaklar (örneğin ormanlar) olarak ayrılırken kalıcı bir karakteri olan akış kaynakları (örneğin güneş ve rüzgâr enerjisi) da yenilebilir kaynaklara dahil edilebilmektedir. Yenilenemeyen kaynakların tükenme sorunsalı, yenilenemeyen kaynakları; yenilenemeyen ancak geri dönüştürülebilir kaynaklar (örneğin mineraller) veya yenilenemeyen ve geri dönüştürülemeyen kaynaklar (örneğin fosil yakıtlar) olmak üzere başka bir sınıflandırmaya sokmuştur. Son olarak geleneksel anlamdan çıktığımızda hava, su ve toprak yani akış kaynakları gibi çevresel kaynaklarda doğal kaynakların sınıflandırılmasına dahil edilebilmektedir (de Zeeuw, 2000:4-5).

Doğal kaynaklar; genellikle plantasyon (örneğin kahve, kakao, pirinç, buğday) ve mineraller (örneğin petrol, gaz, kömür) olmak üzere ikiye ayrılmakta (Reisinezhad, 2020:2) olup bu ayrımda literatürde çeşitli araştırmacılarca farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Sınıflandırmaya başka bir yaklaşım, doğal kaynakları coğrafi yoğunluklarına göre tanımlamaktır. Yani, klasik sınıflandırma dışında özellikle kaynak laneti literatüründe incelenen diğer bir ayrım, 'nokta kaynak' ve 'yaygın veya dağınık kaynak' ayrımıdır.

Tablo 1. Kaynağın Yenilenme Hızına ve Coğrafi Konsantrasyonuna Göre Doğal Kaynak Sınıflandırması

	Yenilenebilir	**Yenilenemez**
Yaygın-Dağınık	Bitki örtüsü, toprak, orman Hayvanlar Su	Çakıl ve kum gibi yerkabuğunda bulunan bazı maddeler
Nokta	Çok özel koşullar gerektiren bazı mahsuller/hayvanlar	Altın, petrol gibi birçok cevher

Kaynak: (Lujala, 2003:8)

Tablo 1'de doğal kaynakların coğrafi yoğunlaşmasını ve yenilenme hızını belirten iki kategorinin birleşimi görülmektedir. Örneğin; ormanlar, geniş alan kapsadıkları için yaygın kaynaklar olarak sınıflandırılırken küçük alanlarda oluştuğu ve bir haritada bu alanların noktalar halinde gösterildiği için birçok mineral nokta kaynaklar olarak nitelendirilmektedir. Yani yaygın kaynakların aksine nokta kaynakları oldukça yoğundur ve bir harita üzerinde önemli miktarda bir alanı kapsamamaktadır (Lujala, 2003:7-8).

Diğer yandan bir bakış açısına göre, nokta kaynaklar; yenilenemezdir, coğrafi olarak yoğundur, kaynakların çıkarılmaları çok az emek girdisi gerektirmektedir ve yaygın kaynaklar; yenilenebilirdir, coğrafi olarak yayılır, genellikle büyük miktarlarda emeği harekete geçiren ekin ve hayvancılık üretiminde kullanılmaktadır (Auty, 1998; Addison, Le Billon ve Murshed, 2002:2). Bazen keyfi olarak yapılan nokta kaynak ve yaygın kaynak ayrımı, bir ülkenin karşılaştırmalı avantajını ortaya koymak için önemli bir başlangıçta olabilmektedir (Murshed, 2004:1).

Woolcock, Pritchett ve Isham (2001:83), doğal kaynakları, 'nokta kaynaklı' doğal kaynaklar (petrol, elmas vb.) ve 'yaygın' doğal kaynaklar (buğday, pirinç, hayvanlar vb.) olarak adlandırarak kahve/kakao doğal kaynaklarını ayrı değerlendirmektedir. Burada petrol ve mineraller gibi belli başlı kaynak çeşitleri belirli yoğunlaşmış üretime sebep olurken, tarım başta olmak üzere diğer kaynaklardan gelen gelir ekonominin bütününe yayılabilmektedir (Reisinezhad, 2020:2). Buhaug ve Gates (2002:419-420), petrol sondajı ve madencilik gibi faaliyetleri nokta kaynaklar olarak tanımlarken kereste, ilaç yetiştirme ve alüvyon elmasları mevcut daha yaygın kaynak olarak kabul etmektedir. Üreticiler tarafından direkt tüketilebilen şeker, tütün, yağ gibi plantasyon mahsulleri, yüksek oranda konsantre mülkiyetle ilişkilendirilerek yaygın kaynaklar kategorisinde yer alırken özellikle kahve ve kakao dünya piyasasında konsantre mülkiyet altında pazarlanma eğiliminde olduğundan nokta kaynak olarak da kabul edilebilmektedir (Easterly, 2002; Murshed, 2004:1).

Ayrıca iki uç arasında dağınık şekilde yer alan tüm doğal kaynaklar, kesin biçimde nokta veya yaygın kaynak şeklinde ayrılamamaktadır. Örneğin, küresel düzeyde elmas alanları nispeten küçük ve dünyadaki birkaç bölgeyle sınırlı olduğundan, plaser pırlantaları, kimberlit pırlantalarına göre daha dağınık (yarı-yaygın) olmasına rağmen her ikisi de nokta kaynak olarak görülmektedir. Aynı şekilde, gerçekte oldukça geniş olan petrol ve gaz sahalarına rağmen petrol ve doğal gaz nokta kaynak olarak sınıflandırılmaktadır (Lujala, 2003:8-9).

1.3. Doğal Kaynaklara Dayalı Ekonomik Gelişmenin Tarihsel Süreci

Doğal kaynak kullanımı uzun insanlık tarihi boyunca ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı şekillendirmede rol oynamıştır. Bu rolü anlamlandırmak için önemli tarihsel dönemler veya aşamalar mevcut olup arazi ve doğal kaynakların keşfi, kullanımı ve geliştirilmesi, genellikle yeni bölgesel veya küresel ekonomik güçlerin ortaya çıkmasıyla aynı zamana denk gelmiştir. Dünya tarihinde meydana gelen önemli ve dikkate değer ekonomik gelişme süreçlerinden biri olan tarımın yükselişi ve avcı-toplayıcıların ölümü (Milattan Önce 8.500'den Milattan Sonra 1'e) ile başlayan doğal kaynaklara dayalı ekonomik gelişmenin tarihsel süreci, devamında Malthus'un Durgunluk Dönemi (1'den 1000'e), Dünya Ekonomisinin Ortaya Çıkışı (1000'den 1500'e), Büyük Sınır ve Batı Avrupa'nın yükselişi (1500'den 1913'e), Atlantik Ekonomik Üçgen Ticareti (1500-1860), Kaynak

Temelli Kalkınmanın Altın Çağı (1870-1913), Dislokasyon Çağı (1914–1950) ve son olarak Çağdaş Dönem (1950'den günümüze) şeklinde kategorize edilerek incelenmektedir (Barbier, 2005:51; Barbier, 2010:25).

Tarımın yükselişi ve avcı-toplayıcıların ölümü ile başlayan süreçte, ilk insanların avcılık ve toplayıcılıktaki becerilerini ve verimliliklerini geliştirmesi, bir süre sonra bu faaliyetlerin sona ermesini ve tarıma geçişin başlama olasılığını artırmıştır (Barbier, 2005:61). Tarımsal geçiş, yerleşik avcı-toplayıcıların ekin ekimiyle ilgili deneyleriyle başlamış olup Milattan Önce 5000'de dünya nüfusunun çoğu çiftçilikte yaşarken Milattan Önce 3000'e gelindiğinde ilk "tarıma dayalı imparatorluk devletleri" ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, doğal kaynak kıtlığı ve toprak sınırlarının genişlemesi, tarımın erken gelişmesinde ve dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmasında hayati rol oynamıştır. Tarıma dayalı yeni ekonomiler, artan şehirlere dayalı nüfusu ve ekonomik faaliyetleri destekleyerek doğrudan sınıra dayalı kalkınmanın ilk başarılı örnekleri olmuştur. Elde edilen kazançlar, özellikle tarımsal toprak tabanının gelişimine ve ekonomik çeşitlendirmeyi ve ticareti teşvik eden üretken yeni ekonomik yatırımlara harcanmıştır (Barbier, 2010:25-26).

Ekonomistlerin dünya tarihini inceleyerek Malthusçu durgunluk[1] dönemi diye adlandırdığı Milattan Sonra 1'den başlayarak 1000'e kadar uzanan tarihi süreçte, küresel nüfus mütevazı bir şekilde büyürken kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın (GSYİH) düşük olması ile neredeyse küresel ekonomik gelişme durma noktasına gelmiştir (Barbier, 2005:63). Bu dönemdeki ekonomik durgunluk, kentsel nüfus merkezlerine dayalı ekonomilerin yaratılmasını göz ardı etmiş olup, söz konusu şehirler tarımsal üretkenliği fazla olan alanlarda, ham madde bakımından zengin sınırlarda veya ana ticaret yollarına yakın yerlerde konumlanmıştır. Milattan Önce 3000'den Milattan Sonra 1000'e kadar küresel ekonomik kalkınmanın önemli konusu olan şehirlerin yükselişi, doğal kaynak kullanımının özellikle de doğal kaynak kıtlığına yanıt olarak yeni

[1] Robert S. Malthus (1798)'un anlatımı insanlık tarihinin çoğu için nüfusun evriminin ve kişi başına düşen çıktının doğru bir şekilde tanımlaması olup; nüfus artışı ve gelir arasındaki ilişkiyi inceleyen modelinde, teknolojide veya arazide değişiklik meydana gelmediğinde, nüfusun büyüklüğünün kendi kendini dengeleyeceği olumsuz bir geri besleme döngüsü söz konusudur. Malthusçu modelde daha da önemlisi, mevcut kaynaklar genişlese bile yani daha iyi teknoloji veya daha fazla arazi olsa bile bu durum daha fazla zenginliğe değil uzun vadede kişi başına gelir düzeyinin değişmeden kalmasına ve daha büyük nüfusa yol açacaktır. Bu durum Malthusçu durgunluk olarak adlandırılmaktadır (Galor ve Weil, 1999:150).

ve bol toprak ve ham madde kaynakları bulmanın rolünü pekiştirmiştir (Barbier, 2010:27).

Dünya ekonomisinin ortaya çıkışı (1000'den 1500'e), gerçek bir dünya ekonomisinin ilk temsilcilerinden olan bazı ülkeler veya bölgeler arasındaki uluslararası ticaret entegrasyonunu göstermektedir. Kuzey Afrika ve Batı Asya'daki İslam'ın Altın Çağı[2] dönemi (yaklaşık 1000-1492) ve Çin'deki Sung Hanedanlığı (960-1279) bu dönemdeki önemli ülkeler ve bölgelerdir (Barbier, 2005:67-68; Findlay, 1996:43). 1000 yılında Batı Avrupa, büyük bölgelerin en az gelişmişi (Findlay, 1996:26) iken, Kuzey Afrika ve Batı Asya'daki İslam devletleri, uluslararası ticaret entegrasyonun merkezinde bulunmaktadır (Barbier, 2010:182).

Bu dönemde Venedik ve Cenova gibi Avrupa şehir devletlerinin ve Fransa, İspanya, İngiltere, Hollanda ve Portekiz gibi ulusların, dünya ekonomisindeki rolü çevresel ve etkinliği zayıf olmasına rağmen bu durum ticaret ve ticaret yoluyla kazanılan deneyimlerle daha sonraki dönemdeki bölgesel ekonomik ve siyasi güç dönüşümü (Batı'nın yükselişi) için hayati önemde sahiptir (Barbier, 2005:67-68). Diğer yandan ekonomik gelişmeleri ve özellikle devlet gelirleri büyük ölçüde tarıma dayanan Çin, İslam devletleri ve Hindistan'daki kara temelli imparatorlukların, sınıra dayalı tarım arazilerini genişleterek kaynak kullanımını teşvik etmesine rağmen dünyada hakimiyetlerini kuramamalarının temel sebepleri, ekonomik sistemlerini sürdürülebilir kılamamaları ve ticarete yönelik doğal kaynaklara dayalı ekonomik kalkınmayı başarılı bir strateji haline getirememeleridir (Barbier, 2010:27).

Dünya ekonomisi yüzyıllardır hatta binyıllar boyunca işliyor olsa da Christopher Columbus ve Vasco da Gama'nın seferlerinin gerçekleştiği 1490'ların on yılı, bugün bildiğimiz dünya ekonomisinin oluşumunda hayati rol oynamıştır (Findlay, 1996:47). Başka bir deyişle, Büyük Sınır[3] ve Batı Avrupa'nın yükselişi (1500'den 1913), Columbus ve da Gama'nın seferlerinin gerçekleştiği 1490'ların on yılı ile başlayan yüzyıllar boyunca

[2] Tek bir İslam İmparatorluğu olmamasına rağmen, 1000'den 1500'e kadar, çeşitli İslam devletleri, artan ticaretin sonucu olarak gelişerek genişlemiş ve bu durum İslam dünyasını baskın bir küresel ekonomik güç haline getirmiştir. Bu dönem 'İslam'ın Altın Çağı' olarak adlandırılmaktadır (Barbier, 2010:182).

[3] Günümüzün ılıman iklimi olan Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika, 1964 yılında Walter Prescott Webb tarafından dünyanın "Büyük Sınır" bölgesi olarak tanımlanmış ve söz konusu bölgenin sömürülmesi Batı Avrupa'nın ekonomik kalkınması için araç olarak görülmüştür (Barbier, 2005:77).

yavaşça yükselen ve küresel sınırların genişleyerek ortadan kalkmasına kadar hızla devam eden süreçtir. Küresel sınırlardan fazlasıyla yararlanan Batı Avrupa'nın söz konusu dört yüzyıl boyunca küresel ekonomik kalkınması, balıkçılık, plantasyon gibi geniş bir doğal zenginlik yelpazesine sahip olmanın yanında doğal kaynak rezervlerinin keşfedilerek kullanılmasına dayanmıştır (Barbier, 2010:28-29). Batı Avrupa devletlerinin yükselişinin ilk evresi, Atlantik ekonomik üçgen ticareti (1500-1860) olup devamındaki kaynak temelli kalkınmanın altın çağı (1870-1913) süreci tamamlamaktadır.

Dünya ekonomisinin ortaya çıkışından sonra Batı Avrupa devletlerinin yükselişiyle birlikte, dünya ekonomisindeki uluslararası ticaret ağının yapısı ve işleyişi önemli ölçüde dönüşüm geçirmiştir. Yeni dönemde İtalyan şehir devletleri ardından Fransız, İngiliz ve Hollandalıların ticaret yarışı ile baharat, çay ve kahvede Doğu-Batı ticaretini devralması, Güney ve Doğu Asya'daki devletlerin kolonizasyonunu hızlandırmıştır (Barbier, 2010:306). Devamında, eski Avrupa-İslam dünyası-Afrika ticaretinin dönüşümünü sağlayan üç köşeli (ham madde, mamul mal ve köle) yeni bir ticaret modeli de ortaya çıkmıştır (Barbier, 2005:78).

Yeni ticaret modelinde öncelikle kendi kolonilerinden ve Kuzey ve Güney Amerika'daki eski sömürgelerinden ham maddeleri (Karayipler'den şeker, Amerikan kolonilerinden pamuk ve Güney Amerika'dan altın vb.) ithal eden özellikle İngiltere ve biraz da Fransa olmak üzere belirli Avrupa ülkeleri, sonrasında Amerika'ya mamul mal ve işlenmiş ham maddeleri (örneğin pamuklu dokumalar, inşaat malzemeleri, rafine beyaz şeker ve rom) ihraç etmiştir. Benzer şekilde, Avrupa devletleri de köle karşılığında Afrika'ya mamul mallar (ve altın) ihraç etmiş olup bu köleler Avrupa'ya getirilmek yerine, Yeni Dünya'[4] dan ihraç edilen temel ham maddelerin üretimi için Amerika'daki plantasyonlara gönderilerek özellikle iş gücü için kullanılmıştır. Üçgen ticareti ve etkileri, 19. yüzyılın ortalarında Avrupa devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından köle ticaretinin kaldırılması ve Amerika'daki köle nüfusunun doğal fazlalığı ile yeni arz kaynaklarının artık gerekli olmadığı meydana çıkıncaya kadar yüzyıllar boyunca devam etmiştir (Barbier, 2005:78-80; Barbier, 2010:306-310).

[4] Yeni Dünya terimi, 1492'de İtalyan bir kâşif olan Christopher Columbus'un Amerika'ya ulaşması birlikte başlayan süreçte, Kuzey, Orta ve Güney Amerika'ya verilen genel addır.

Ardından, kaynak temelli kalkınmanın altın çağı olarak adlandırılan 1870-1913 döneminde birçok ekonomi hızla büyümüştür; bu durum, Atlantik ekonomik üçgen ticaretinin ölümünün dünya ekonomisindeki bir düşüş meydana getirmediğini göstermektedir. Özellikle Batı Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ihracata dayalı endüstriyel genişlemeyle yakından ilişkili olan bu ekonomik patlamadan (Barbier, 2005:81), Kuzey ve Güney Amerika, Güney Afrika ve Avustralya'nın ılıman bölgeleri de belli oranda fayda sağlamıştır (Willebald, Badia-Miró ve Pinilla, 2015:6). 1492'den sonra, Eski Dünya[5] Avrupa'sının temel sorunu, Yeni Dünya'daki ucuz doğal kaynaklardan yararlanmaktı. Navlun oranlarını düşüren yatırım ve teknolojilerin kullanılması ile yapılan ticaret, yalnızca kaynak yoğun malların ithalatı şeklinde gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Atlantik'in iki yakası arasındaki navlun oranları, kaynak yoğun emtia fiyatları arasındaki farklılığı azaltarak neredeyse kesişen bir noktaya getirecek kadar düşmüştür. Yeni Dünya'nın sorunu, ticaretten kazanılan gelirlerden yararlanmak için daha fazla kaynak yoğun ihracat sağlama kapasitesini artırmak olup bu sorunun çözümü, değerli emek, pahalı sermaye ve ucuz kaynaklara sahip olan Yeni Dünya ekonomilerinin bol kaynaklarla birleşen emek ve sermaye arzını artırmaktı. Bu sürece göç ve sermaye ihracı ile yardımcı olan Eski Dünya, 1870-1913 yılları arasında dünya ekonomisinde büyük bir yükselişe sebep olmuştur (Taylor ve Williamson, 1994:348-349).

Özetle, ulaşım devrimi ve ticaret patlamaları, bol doğal kaynaklara sahip dünyanın birçok yerinde olağanüstü toprak dönüşümü ve doğal kaynak sömürüsünü sağlayarak, ülkelerin ve bölgelerin kaynak temelli kalkınmadan yararlandığı bir küresel ekonomik büyüme çağı meydana getirmiştir (Barbier, 2010:31). Birçok çevre bölge, gelişen dünya ekonomisinin endüstriyel çekirdeğine birincil ürünleri ihraç etmekten faydalandığından, söz konusu dönem genellikle kaynak temelli kalkınmanın altın çağı olarak adlandırılmaktadır (Barbier, 2005:83).

1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile kaynak kullanımı, ticaret ve küresel ekonomik büyüme ve kalkınmanın gösterişli dönemi sona ermiş ve 1914–1950 yıllarını kapsayan Dislokasyon Çağı'nda dünya siyasi ve ekonomik sisteminde köklü değişiklikler

[5] Eski Dünya terimi, Asya, Afrika ve Avrupa'yı kapsayan ve Amerikalılarla temasa geçmeden önce bilinen dünyanın bir bölümünü ifade etmek için kullanılmaktadır.

meydana gelmiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Japon İmparatorluğu başta olmak üzere eski Avrupa emperyal güçleri imparatorlukları da savaştan hemen sonra dağılmaya başlamış ve diğer yandan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulmuştur. 1500'den beri küresel sınırları başarıyla sömürmek ve fethetmek üzerine kurulmuş olan büyük Batı Avrupa sömürge imparatorlukları dönemi artık geride kalarak, 1950'de dünya ekonomisi kökten değişmiş ve dünyada iki küresel süper gücün, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin egemenliğinde yeni bir çağ başlamıştır (Barbier, 2010:463-464).

Dönemde gerçekleşen bu değişikliklerde, küresel doğal kaynak kullanımı ve sınır genişlemesi modelinde önemli değişimler ve geçişler söz konusudur. 1930'ların sonlarında, mevcut ekonomik ve askeri üstünlük artık toprak ve tarım sınırlarının genişlemesine bağlılıktan çıkarak, daha çok stratejik olarak önemli minerallerin satın alınmasına yönelik (Barbier, 2010:519) iken, 1950'ye gelindiğinde, kaynak temelli kalkınmada iki tane önemli küresel durum ortaya çıkmıştır.

İlkinde, bir ülkenin kendi doğal kaynakları ne kadar fazla olursa olsun, dikey sınırların (fosil yakıtların, cevherlerin ve minerallerin toprak altı zenginliğinin) sömürülmesinin giderek artması söz konusudur (Barbier, 2010:552). Dislokasyon Çağı'nda Amerika Birleşik Devletleri ve genellikle Batı Avrupalı diğer sanayileşmiş ekonomiler de dönemdeki siyasi ve ekonomik aksamalardan zarar görseler de, fosil yakıtlar, mineraller ve demir cevherlere ilaveten bilgi, uzmanlık ve endüstriler olmadan endüstriyel gelişme ve hızlı büyümenin mümkün olmamasından dolayı dünyadaki az sayıdaki çekirdek sanayileşmiş ekonomi ile daha çok sayıda meta üreten az gelişmiş ve çevre ekonomileri arasında refah bakımından oluşan uçurum giderek artmıştır (Barbier, 2010:32,552).

İkinci olarak, zamanla ülkelerin ekonomik ve askeri üstünlük elde etmelerinin ilk ve kısa yolu arazi ve tarımın yatay sınırlarının (ekilebilir arazi ve biyokütle enerjisi) genişletilmesi olmaktan çıksa da hala dünyanın kırsal alanını sömürmek için önemli bir mekanizma konumundadır. Artı emeği sömürmenin yolu olan özellikle hassas konumdaki topraklarda sınır arazilerinin genişletilmesi, dünyanın en fakir ekonomilerinde büyük ölçüde az gelişmişliğin bir belirtisi haline gelmiş olmasının yanında sanayileşmiş ekonomiler, sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı başardığı için buna ihtiyaç duymamıştır (Barbier, 2010:552-553).

1950'den günümüze çağdaş dönemde, uluslararası ticaretin genişlemesi ile sanayileşen gelişmiş ekonomilerin daha fazla birincil ürün metası talep etmesi ve gelişmekte olan ekonomilerin uzun vadeli kalkınma çabalarının temeli olarak doğal kaynağa olan bağımlılığı, dünya çapında doğal kaynak genişlemesini ve sömürüsünü ortaya çıkarmıştır (Barbier, 2010:32).

1.4. Doğal Kaynakların Zenginliği ve Etkileri

Özellikle Sanayi devriminden başlayarak günümüze kadar uzanan süreçte kömür, demir, petrol gibi belli başlı doğal kaynaklar, her zaman herhangi bir endüstriyel yatırım ve ekonomik büyüme için hayati öneme sahip enerji kaynakları konumundadır (Kronenberg, 2004:400). Bundan dolayı, uluslararası ticareti yapılan doğal kaynakların hacminde ve çeşitliliğinde, son iki yüzyılda (özellikle yaklaşık son otuz yıl içinde) çarpıcı miktarda bir artış görülmektedir ve bu durum ham maddelere erişimin açılmasına ve eşitlenmesine, birçok kaynağın fiyatlarının düşürülmesine, yeni coğrafi olarak dağınık kaynaklara yatırımın teşvik edilmesine ve genel olarak küresel ekonomik genişlemeye katkıda bulunulmasına yardımcı olmuştur (WTO, 2010:62,65).

Doğal kaynakların ekonomik performans üzerindeki etkisi, iktisat ve politik iktisat araştırmalarında incelenen önemli konulardan biri olmuştur. Doğal kaynak zenginliğinin ilk yansımasında, bol doğal kaynak donanımına sahip ülkeler hızlı büyüme ve gelişme gösterirken, diğer yansımasında, doğal kaynaklar ülkelerin gelişimlerinde yavaşlamalara sebep olmaktadır.

Literatürde, bir doğal kaynağın keşfinin veya kaynak fiyatlarında ortaya çıkan artışların ekonomide talep yönlü dinamikleri harekete geçirerek toplam talebi artırıp kısa dönemde büyümeyi pozitif yönde etkilemesi beklenirken uzun dönemde talep şoklarının ekonomide fiyat mekanizmasına oluşturacağı baskıların ve istikrarsızlıkların ekonomiyi negatif yönde etkilemesi de söz konusudur (Nişancı, Yurttançıkmaz, Doker ve Emsen, 2016:753). Kısacası, bol doğal kaynaklara sahip olmak bazen lütuf olarak görülürken, bazen de ekonomik gerilemeye yol açan bir tuzak veya lanet olarak görülmektedir.

Ülkeler arasındaki tarihsel birikim kaynak açısından zengin ülkelerin, kaynaklarından yararlanamayabileceğini ve/veya kaynak açısından fakir ülke ekonomilerinden daha kötü ekonomik performans ortaya koyabileceğini göstererek, bu durum kaynak laneti tezinin

temeli haline gelmiştir (Auty, 1993:1). Kaynak bolluğu paradoksu, kaynak talihsizliği gibi birçok farklı şekilde de tanımlanan kaynak laneti hakkında günümüze kadar geniş bir teorik ve ampirik literatür bulunmaktadır.

İktisatçılar, bir ekonomide doğal kaynakların rolünü, biri iyimser (olumlu) ve diğeri kötümser (olumsuz) olmak üzere iki karşıt bakış açısından değerlendirmiştir (Jayanthakumaran, Bari ve Perera, 2019:49). Davis ve Tilton (2005:234)'a göre doğal kaynakların zenginliğinin ülke ekonomileri üzerindeki etkileri "geleneksel görünüm" ve "alternatif görünüm" olmak üzere iki şekilde incelenebilmektedir.

1.4.1. Geleneksel Görünüm: Olumlu Etkiler

Bir ülke ekonomisinde doğal kaynakların rolü hakkında olumlu bakış açısına sahip olan geleneksel görüş, doğal kaynakların ekonomik büyüme, gelişme ve kalkınma sürecinde pozitif bir rol oynadığını belirtmektedir. 1970'lere kadar çoğunlukla desteklenen geleneksel görüşün temeli Adam Smith ve David Ricardo'ya kadar dayanmakta olup söz konusu görüşte doğal kaynak donanımlarının, endüstriyel kalkınmayı kolaylaştırma, pazar imkânı sağlama, yatırımları teşvik etme gibi genel olumlu etkiler yaratması beklenmektedir (Badeeb, Lean ve Clark, 2017:124).

Literatürde geleneksel görüş tarafından belirtilen doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme arasındaki pozitif anlamdaki ilişki, bir ülkenin belirli miktarlarda enerji, sermaye, emek, malzeme ve diğer girdilerden ne kadar çıktı üretebileceğini yöneten teknik ilişkileri yansıtan neo-klasik ekonomiye ve özellikle üretim fonksiyonu kavramına dayanmaktadır. Ormanlar, tarım arazileri ve diğer doğal kaynaklarla birlikte kârlı bir şekilde çıkarılabilecek maden rezervleri de bir ülkenin doğal sermaye stokunun bir parçasıdır. Burada klasik görüşe göre, üretim faktörü olarak doğal sermaye stoku ne kadar fazla ise ekonomik büyüme de o kadar büyük olacaktır. Bazı ülkeler için maden zenginliği, kalkınma için harekete geçirebilecekleri doğal sermayenin ve toplam sermayenin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Diğer yandan, bir ülke ne kadar fazla sermayeye sahipse, çıktısı ve kişi başına düşen geliri o kadar yüksek olmasına rağmen, maden yatakları biçimindeki doğal sermaye stokuna sahip ülkeler için maden stokları biriken yerde hareketsiz halde verimsiz durumda olduğu için söz konusu durum geçerli değildir (Davis ve Tilton, 2005:234).

Mesela, Amerika'nın 1900'lerin başında endüstriyel liderliğe yükselişi, maden yataklarının keşfi ve maden üreticisi olarak baskın konuma gelmesi ile aynı zamana denk gelirken, Şili bakırı gibi dünyanın maden kaynakları bakımından zengin olduğu bilinen Kanada, Rusya ve hatta Avustralya gibi benzer donanıma sahip ülkeler maden zenginliklerini geç ve zar zor kullanmaya başlamış, dolayısıyla endüstriyel devrimi aynı süreçte ve hızda deneyimleyememiştir. Yani, stokların potansiyellerini ortaya koyabilmesi için maden yataklarının keşfedilmesi ve çıkartılması gerekmektedir (Davis ve Tilton, 2005:234; Wright ve Czelusta, 2004:14).

Madencilik ve bağlantılı sektörler geleneksel görüşe göre doğal kaynakları direkt tüketilebilen veya diğer sektörlerde gelecekteki çıktıları artıran başka bir sermaye biçimine çevrilebilen bir çıktıya dönüştürerek, doğal kaynakların kalkınma sürecinde hayati bir rol oynamasını sağlamaktadır. Kısaca, maden kaynaklarının çıkarılmasıyla ilişkili çıktı, tüketilebilmekte veya diğer sermaye biçimlerine yatırılabilmektedir. Madencilik fırsatlar sağlamaktadır ancak bir ülke bunlardan yararlanamazsa kusur, maden zenginliğinin nasıl kullanılacağına karar veren hükümette veya politika kararlarını alan ilgili kuruluşlardadır. Örneğin; İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer bazı ülkeler maden zenginliklerinin ve kaynaklarının çoğunu savaşı kazanmaya ayırmıştır. Bu durumda mevcut maden zenginliklerinin ekonomik kalkınma dışındaki hedefler için kullanabildiğini göstermektedir (Davis ve Tilton, 2005:235).

Literatürde doğal kaynak zenginliğinin bir ülkenin ticaretinde, ekonomik büyüme ve kalkınması üzerinde olumlu etkilerinin ortaya çıkması ile ilgili çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu kısımda kaynak açısından zengin ekonomilerin gelişim sürecine ilişkin teorilere atıfta bulunularak belli başlı yaklaşımlar incelenmektedir.

Artık-kapağı (vent for surplus) yaklaşımı, Adam Smith (1776)'in uluslararası ticarete ilişkin görüşlerinde yer alan, Hla Myint (1958) tarafından 19. yüzyılda Güneydoğu Asya, Latin Amerika ve Afrika'nın azgelişmiş ülkelerinin uluslararası ticarete açılmasıyla ilgili tezi üzerine tekrar gözden geçirilen bir teoridir. Smith, yurtiçi gereksinimler üzerinde fazla üretim kapasitesine sahip olan önceden izole edilmiş bir ülkenin uluslararası ticarete girmek üzere olduğunu varsayarak, ticaretin işlevinin ticaretin yokluğunda kullanılmayacak olan artık veya fazla kaynakların çıktısı için yeni etkin talebi sağlamak

olduğunu ifade etmiş ve bu durumdan yurt içi üretimi azaltmadan ihracat üretiminin artırılabileceği sonucunu çıkarmıştır (Myint, 1958:321-323). Bu yaklaşıma göre ihracat, bir tür dışarıya atma kapağı (vent) rolünde faktörlerin tam istihdamını sağlamaktadır. Bu yüzden söz konusu durum literatürde, artık-kapağı (vent for surplus) yaklaşımı olarak adlandırılmaktadır (Kibritçioğlu, 1994:57).

Söz konusu teoride dış ticaret, daha önce eksik istihdam edilen emek ve doğal kaynaklar için bir çıkış sağlayabilmekte (Ros, 2000:212) ve kısaca teori, bir ülkenin tükettiğinden daha fazlasını ürettiğinde, fazlalığın uluslararası ticaret ile talebin olduğu diğer ülkelere ihraç edilmesini ifade etmektedir (Wenner, Bollers ve Hosein, 2018:8).

Özellikle azgelişmiş ülkeler, temel gıda maddelerinden oluşan yerli üretimlerine ve ağırlıklı olarak endüstriyel ham maddelerden oluşan ihraç edilebilir mallarına olan talebin esnek olmaması sebebiyle, değişik oranlarda faktör gerektiren çeşitli emtiaların çıktılarındaki değişikliklerle de önemli ayarlamalar yapamadıklarından bu teoriye daha uygundur. Özellikle Güneydoğu Asya ve Batı Afrika gibi doğal kaynaklarına göre nispeten seyrek nüfusa ve geniş kullanılmayan yarı boş arazilere sahip ülkelerin 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında tarımsal ihracatının hızlı genişlemesini açıklamak için kullanılmıştır. Bu durum tarımsal tekniklerde önemli bir değişiklik olmadan, sadece daha fazla araziyi ekime açarak gerçekleşmiştir (Myint, 1958:323-326; Myint, 1987:121).

Burad, ülkenin uluslararası ticarete açılmasından önce belli bir derecede var olan üretim fazlası kapasitesi, genellikle yeni maden kaynaklarının keşfi ve önemli miktarda yabancı sermaye ve göçmen iş gücü girişiyle büyük ölçüde artırılmaktadır (Myint, 1958:326). Bu doğal kaynaklar, yabancı sermaye ve girişimcilik tarafından sömürüldüğünde yeni bir gelir kaynağı haline gelmiş olup İngiliz sermayesi tarafından seferber edilen Çin ve Hindistan'dan gelen göçmen işçiler tarafından kalay madenlerinin sömürülmesi ve ormanların kauçuk plantasyonlarına dönüştürülmesi yoluyla birincil meta ihracatçısı olarak Malezya'nın gelişmesi bunun tipik örneğidir (Hayami ve Godo, 2005:116). Fakat yerli halkın ihracat genişlemesinden elde edilen kazançlardan adil şekilde payını alamamasından dolayı gelir ve yaşam düzeylerinde ciddi gelişmeler yaşanmamıştır (Myint, 1987:123).

Kanadalı ekonomi tarihçileri[6] tarafından geliştirilen temel tez (staples thesis), başlangıçta Kanada'nın tarihsel yerleşim ve ekonomik evrimini modellemek ve söz konusu ekonomik kalkınma modelinin doğal kaynakların sömürülmesi ve ihracatından nasıl etkilendiğini belirlemek için olası bir açıklama olarak ortaya konulmuştur. Melville Henry Watkins (1963:141-144) tarafından yapılan çalışma ile yeniden ortaya konan açıklama, o zamandan beri kaynak çıkarma ve birincil sanayilere bağımlı olan birçok ülkenin ekonomilerini incelemek için kullanılmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse söz konusu tez, geleneksel emtiaların rolünü ve bunların kaynak açısından zengin ve kaynağa bağlı bir ekonomiyi şekillendirmedeki etkisini anlatmaktadır.

Söz konusu 'temel' kavramı, boş arazilerden ihracatın yaygınlaşmasında öncü ve kilit rol oynayan başlıca birincil mal anlamına gelmektedir. Temel ihracatın oluşturduğu istihdam ve gelir imkanlarıyla birlikte nüfus artıkça, iç tüketim ile temel üretim ve ihracatla alakalı işleme ve taşıma faaliyetleri de artacak ve bu durum iç ticaret ve sanayide gelişmelere sebep olacaktır (Hayami ve Godo, 2005:118). Başka bir deyişle; birincil mallara yönelik yoğun talebin ve fazla miktarda emek ve sermaye geçişinin olduğu dünyada, özellikle birincil mal sektörlerinin önemli yerel bağlantılara sahip olduğu durumda söz konusu ihracatlar, imalat sanayilerinin büyümesine ve ulaşım ağlarının hızlıca genişlemesine yol açabilmektedir (Ros, 2000:212).

Ayrıca yerel nüfusun, ölçek ekonomilerinin ticaret ve sanayi için faaliyet gösterdiği bir eşiğe ulaşması zaman aldığı için doğal kaynak kullanımına dayalı kalkınmadan ticari ve endüstriyel faaliyetlerde genişlemeye dayalı kalkınmaya başarılı bir geçişin sağlanması, ekonomi sınai ve ticari gelişme eşiğine ulaşana kadar farklı doğal kaynaklara dayalı bir temelden diğerine geçiş ile mümkündür. Kanada'da, doğu kıyısında morina ve kürkten iç ormanlarda keresteye ve büyük ovalarda buğdaya doğru söz konusu geçiş gerçekleşmiştir. Bu süreçte, kereste ve buğdaydaki gelişmelerin yanında iç tüketim taleplerine yönelik üretimler ile ticaret ve ulaşım ağlarındaki yenilik ve gelişmelerle iç pazar genişletilmiştir (Hayami ve Godo, 2005:118-119).

[6] Tez, ilk olarak 1920'lerde ekonomi tarihçileri Harold Innis ve WA Mackintosh tarafından ortaya konulmuştur. WA Mackintosh, Kanada'nın temel bir ekonomi ile doğduğunu kabul ederek, temel üretime dayalı olgun bir sanayileşmiş ekonomiye doğru devam eden bir evrim görürken; Innis, Kanada'nın bir kaynak hinterlandı olarak kalıcı olarak bağımlılığa kilitlenme eğiliminde olduğunu gördüğü için farklılaşmıştır (Watkins, 2013).

Bu teze göre birçok ülkede kalkınma, genel olarak ihracat sektörlerinin özel olarak da doğal kaynak ihracatının genişlemesine (Willebald vd., 2015:7) dayanmakta olup kaynak yoğun malların (temel ürünlerin) ihracatı, bir büyüme ve evrim motoruna dönüşebilmektedir (Ros, 2000:212). Dolayısıyla, uzmanlaşmış bir imalat toplumu için tarım, sanayi, finans, ulaşım, ticaret ve hükümet faaliyetleri, temel ürünlerin üretimi ile iç içe geçmiş ve sıkı şekilde bağlı olduğu için bu yaklaşım, ihracata dayalı büyüme hipotezinin bir alt kümesidir ve kaynak zengini ekonomilerin büyümesini ve ekonomik gelişimini açıklamak için ortaya konmuştur (Willebald vd., 2015:7). Gelişmiş ekonomilerin tarihsel deneyimlerine dayanan açıklama, Kanada, sömürge ve sömürge sonrası Amerika Birleşik Devletleri ve zamanın İngiliz sömürgeleri olan Avustralya, Yeni Zelanda gibi ülkelerin ekonomik evriminin yolunu ve modelini açıklama çabalarında kullanılmıştır (Watkins, 1963:144).

Temel tez ve artık-kapağı teorisinin ortak noktası, kapalı bir ekonomi tarafından tam olarak kullanılamayan fazla toprak ve doğal kaynakların varlığı olup uluslararası ticaretin işlevi, daha önce ekonomik değeri bulunmayan bu yeni doğal kaynakların artan ihracat ve büyüme için kullanılmasını sağlamaktır (Barbier, 2005:83).

Paul Rosentein Rodan 1943 yılında "Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın Sanayileşme Problemleri" adlı makalesinde, büyük itme teorisi (big push theory) ile dış ekonomik kaynaklı olarak iktisadi büyümeyi hedef almıştır. Büyüme ve kalkınma için büyük bir itiş olması gerekiyorsa doğal kaynak patlamaları, potansiyel olarak oluşumu hızlandırabilmektedir (Sachs ve Warner, 1999:43). Doğu ve Güney-Doğu Avrupa (Uzak Doğu) gibi azgelişmiş bölgelerin endüstrileşmesinin sadece bu ülkelerin değil genel olarak dünyanın çıkarına hizmet ettiğine ilişkin genel bir değerlendirmede, azgelişmiş bölgelerin gelirinin zengin bölgelerin gelirine göre daha hızlı artmasının sağlanması halinde gelirin küresel ölçekte eşit bir şekilde dağılabilmesi mümkün görülmektedir (Rosenstein-Rodan, 1943:202).

Büyük bir itme ihtiyacının altındaki neden, kırsal azgelişmişliğin ve aşırı tarım nüfusunun yaygınlığı olup öyledir ki; dönemin Doğu ve Güneydoğu Avrupa'sında nüfusun yüzde yirmi beşi tarımsal aşırı nüfustur ve nüfus ya tamamen ya da kısmen (gizli) işsizdir. Uluslararası iş bölümü ilkeleri doğrultusunda, emeğin ya sermayeye (göç) ya da sermayenin emeğe taşınması (sanayileşme) gerekmekte olup söz konusu durumda kitlesel

göç ve yeniden yerleşim mümkün değildir ve bu durumun sanayileşme ile çözülmesi gerekmektedir. Sanayileşme, ticaret hadleri nedeniyle değil, sanayide dış ekonomilerin yalnızca tarımdan daha büyük olması nedeniyle teşvik edilmelidir. Teoride, uluslararası yatırımın veya sermaye kredisinin yardımıyla sanayileşmeyi ve uluslararası iş bölümünün avantajlarını koruyarak sonunda herkes için daha fazla zenginlik üretecek bir sanayileşme modeli ortaya konulmuştur (Rosenstein-Rodan, 1943:202-203; Rosenstein-Rodan, 1984:211).

Kısaca, büyük itme literatürü, görece fakir ekonomilerin pazarın boyutunu genişletmek için bir tür büyük talep genişlemesinin gerekli olduğunu ve girişimcilerin sanayileşmenin sabit maliyetlerine katlanmayı kazanç olarak göreceklerini vurgulamaktadır (Sachs ve Warner, 1999:43). Büyük itiş kavramından kasıt, belirli bir miktar kaynağın aynı anda kullanılmasının gerekmekte olduğudur çünkü bu şekilde bir sıçrama ve ekonominin sürekli olarak kalkınabilmesi söz konudur. Asgari bir yatırım miktarı, başarının gerekli ancak yeterli olmayan bir koşulu olup; parça parça ilerleme ise, toplamına gerektiği kadar etki etmeyerek aksine küçük miktarlardaki yatırım enjeksiyonları olarak yalnızca kaynak israfına yol açmaktadır (Rosenstein-Rodan, 1984:210-211). Ayrıca büyük itme mantığında dış yardım, minerallerin keşfi ya da bir doğal kaynağın fiyatının yükselmesi, kamu harcama programı gibi talebi teşvik eden tüm etkenler işe yaramaktadır (Sachs ve Warner, 1999:43).

1.4.2. Alternatif Görünüm: Olumsuz Etkiler ve Kaynakların Laneti

Doğal kaynakların bolluğunun ve/veya bağımlılığının, bir ülke için ekonomik ve sosyal büyük bir lütuf mu yoksa ülkede yaşayanların önemli bir kısmı için hayatı zorlaştıran, fakirlik ve çatışmaları körükleyen, demokrasi, insan hakları gibi birçok konuda ülkeleri geri bırakan bir lanet midir sorusu uzun yıllar boyunca araştırılarak tartışılmaktadır.

Doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu savunan geleneksel görüşün karşıt bakış açısı olan 14. yüzyıl Arap filozof İbn-i Haldun ve 16. yüzyıl Fransız filozof Jean Bodin'e dayandırılan doğal kaynakların büyümeye engel olabileceği düşüncesi (Stevens, 2015:5), zaman içerisinde ekonomik yaklaşımların değişimi ve gelişimi ile evrilmiş ve 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlü bir şekilde savunulmaya başlanmıştır. İyimser görüş, 1980'lerin başına kadar hüküm sürmüş olup, adını doğal gazın keşfedilmesinden sonra Hollanda ekonomisindeki üretiminin

düşüşünden alan Hollanda hastalığının ortaya çıkışı, ikinci daha karamsar bakış açısının yolunu açmıştır (Badeeb vd., 2017:124).

'Kaynak laneti' terimi ilk olarak kaynakların yönlendirdiği geliştirmede başarısızlıklar bulan İngiliz iktisatçı Richard M. Auty (1993) tarafından kullanılmıştır. Genel varsayım, ekonomik kalkınmanın erken aşamalarında kaynak zenginliğinin ekonomiye yansımasının ileriki aşamalarına göre daha negatif yönlü olduğudur ve bu nedenle kaynak zengini ülkelerin, yalnızca kaynak donanımından yararlanmada başarısız olmakla kalmayıp, ekonomik performanslarının da kaynak fakiri ülkelere göre daha zayıf olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Kaynak talihsizliği, kaynak bolluğu paradoksu, kaynak laneti gibi birçok kavramla ifade edilebilen bu durum, doğal kaynak zengini ülkelerin doğal kaynak donanımına sahip olmayan ülkelerle karşılaştırıldığında daha yavaş bir iktisadi büyüme gerçekleştirdiklerini göstermektedir (Auty, 1993:1-2).

1973-75 ve 1979-81 yıllarında birinci ve ikinci petrol krizinde yaşananlar gibi ani ve kısa süreli olarak kaynak ihracatı patlamalarının, ihracat fiyatlarını ve söz konusu kazançlarını büyük ölçüde artırması, bol kaynağa sahip ülke ekonomileri için tehlike arz etmektedir. Kaynak lanetine ilginin kökeni, 1974-1985 yılları arasında emtia fiyat şokları tarafından tetiklenen gelişmekte olan birçok ülkedeki uzun süreli büyüme çöküşlerini açıklama gayretinden gelmektedir (Hayami ve Godo, 2005:119). Auty sonrasında 1995 yılında Jeffrey D. Sachs ve Andrew Warner, doğal kaynak bolluğu ile ekonomik büyüme arasında kurduğu negatif ve istatistiksel anlamlı bir ilişkiye dikkat çekerek, literatürdeki dönüşümle artan sayıdaki kaynak zengini ülkelerin büyüme deneyimlerinin ampirik çalışmalarına öncülük etmişlerdir. Bu çalışmalar, doğal kaynağın geleneksel görüşün varsayımından daha az faydalı olabileceğini ve kaynaklara giderek artan ekonomik bağımlılığın daha düşük ekonomik performansla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Ülkeler doğal kaynakları keşfettikten sonra daha iyi kalkınma sonuçları görmeyi beklerken, kaynak bakımından zengin ülkeler, kaynak bakımından fakir olan ülkelere kıyasla daha yüksek çatışma ve otoriterlik oranlarına ve daha düşük ekonomik istikrar ve ekonomik büyüme oranlarına sahip olma eğilimindedir (Natural Resource Governance Institute[NRGI], 2015:1) ve doğal kaynak zengini ülkelerde doğal kaynak bolluğu beklendiği gibi kalkınmayı ve ekonomik büyümeyi beraberinde getirmemektedir (Gedikli, 2020:16). Dolayısıyla, ilgili literatürde yapılan birçok araştırmaya göre doğal

kaynaklar, bir “lütuftan” çok bir “lanet” olarak değerlendirilmektedir (Di John, 2011:167).

Literatürde doğal kaynak zenginliği ile iktisadi gelişme arasındaki negatif ilişkiyi anlatan açıklamalar, genellikle ekonomik, siyasi ve ekonomi politik perspektiften incelenmiş olup, çalışmada doğal kaynak zenginliğinin olumsuz etkileri; ekonomik ve siyasi açıklamalar olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmektedir.

1.4.2.1. Ekonomik Açıklamalar

Kaynak lanetinin ekonomik açıklamaları, geleneksel (erken) ve Hollanda hastalığı ile başlayan modern yaklaşımlar olmak üzere iki ayrı şekilde kategorize edilerek incelenmektedir.

Kaynak açısından zengin ülkelerin ekonomik performansı üzerine yapılan erken çalışmalar, olası olumsuzluklara yönelik nedensel mekanizmaların doğası gereği ekonomiktir (Rosser, 2006:13). Erken yaklaşımlar; Prebisch-Singer hipotezi, bağlantı teorisi ve ihracatta istikrarsızlık yaklaşımını (oynaklık) kapsamaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, birincil ürün ihracatının, gelişmekte olan ekonomiler için büyümenin motorunu sağlayamaması ile dünya ekonomisini karakterize eden ticaret ve uluslararası iş bölümü modelinin altında yatan "merkez-çevre" ticaret ilişkilerinin doğasından kaynaklı sorunlar tartışılmıştır. Eşitsiz gelişme doktrini şeklinde de ifade edilen merkez-çevre ticaret ilişkisi, birincil üretici ve ihracat yapan gelişmekte olan ekonomilerin (çevre) aksine, dünya ekonomisinin endüstriyel çekirdek (merkez) devletlerine aşırı şekilde fayda sağlayarak, uluslararası eşitsiz gelişim oluşturmaktadır. Sonuç olarak, dünya ekonomik sistemindeki ana sanayi devletleri uluslararası ticaretle gelişmeye ve büyümeye devam ederken, çevre ülkeler, sürekli bir az gelişmişlik durumunda sıkışmış halde birincil ürünlerin üretimi ve ihracatında uzmanlaşmaya devam ederek ekonomik büyüme ve kalkınmada sorunlarla karşılaşmıştır (Barbier, 2005:97).

Söz konusu dönemde, 1950 yılında Alman iktisatçı Hans Singer ile Arjantinli Raul Prebisch tarafından ayrı ayrı yapılan çalışmalarda dünya ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkelerin aleyhine seyrettiği ortaya koyulmuştur. Prebisch-Singer'in birincil metaların ticaret hadleri hakkındaki hipotezi (Ros, 2000:212), doğal kaynaklar dahil olmak üzere birincil malların fiyatının, üretilen mallara göre düşme eğiliminde olduğunu ve imalattaki

teknik ilerleme sonucu meydana gelen gelişme ile birincil malların kişi başına düşen GSYİH'daki payının azalacağını açıklamaktadır (Harvie, 2019:11). Birincil üretimde uzmanlaşmasıyla merkezin (endüstriyel çekirdek) ve çevrenin eşitsiz gelişiminin ana teorilerinden biri olan Prebisch-Singer hipotezine göre, birincil ürün fiyatlarının (petrol dışı) imalat fiyatlarına göre düşmesi için doğal bir uzun vadeli eğilim durumu söz konusudur. Mamul mallara olan talebin gelir esnekliği, malların gelir esnekliğinden çok daha büyük olduğu için kötüleşen ticaret hadleri, gelişmekte olan bir ülkenin ekonomik büyümesini ve uzun vadede kalkınmasını etkilemektedir. Nispeten düşük gelir esnekliği ve kötüleşen ticaret hadlerinin bu birleşimi, birincil mallara güvenen ülkelerin imalat sanayilerine dayalı ekonomilerden daha yavaş büyüyeceği anlamına gelmektedir (Willebald vd., 2015:10). Yani, birincil mal sektörüne bağımlı veya kaynak bazlı mallarda uzmanlaşan ülkeler, imalat sanayilerine dayanan ekonomilerden daha yavaş büyüme eğilimindedir (Harvie, 2019:11) ve bu durum ülkelerin kalkınma beklentilerini kötüleştirmektedir.

Literatürde, birincil ürünlerin ihracatına dayalı bir ekonomi aracılığıyla büyüyen ve gelişen ülkeleri kapsayan temel ekonomik kalkınma (ihracata dayalı bir kaynak güdümlü büyüme) teorisi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik tarihsel deneyimlerine göre birincil kaynak sektörünün, diğer sektörlerle olan bağlantılarına dayalı olarak ekonomik büyümelerini olumlu veya olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir (Polterovich, Popov ve Tonis, 2008:6; Harvie, 2019:12). Albert O. Hirschman 1958'de Ekonomik Kalkınma Stratejisi adlı kitabında, bağlantıların var olan bir faaliyetin yeni bir faaliyete sebep olmasını ve/veya tetiklemesini ifade ederek sektörler arasındaki karşılıklı bağımlılığı açıklamış (Hirschman, 1981:76) ve büyüme sektörlerinin ekonominin geri kalanını söz konusu bağlantı etkileri yoluyla değiştirebileceğini (Hirschman, 2013:155) öne sürmüştür.

Kaynak laneti için bir başka açıklama olan bağlantı teorisi, beklenmedik ani kaynak kazanımlarının büyüme üzerindeki etkisini veya bir ekonominin ana gelişen sektörü ile diğer sektörler arasındaki etkileşimini bularak, doğal kaynakların kaynak ve kaynak dışı sektörler arasında zayıf ekonomik bağlantılar oluşturduğunu göstermektedir. Önde gelen sektör ile diğer sektörler arasındaki etkileşimin etkileri, üretim (fiziksel) bağlantıları, tüketim bağlantıları ve beklenmedik faydaların dağılımı için en önemli belirleyici olarak kabul edilen mali bağlantılar olmak üzere üçe bölünmüştür (Gelb, 1988:14-15).

Bir firmanın veya sektörün diğer firmalar veya sektörler ile sahip olduğu ileri ve geri bağlantılar olan üretim (fiziksel) bağlantıları, girdi-çıktı matrisinin yoğunluğunu artırma süreciyle ilgilidir (Gelb, 1988:15). Girdi temini, türetilmiş talep veya geriye doğru bağlantı etkileri (birincil olmayan her ekonomik faaliyet), bu faaliyette ihtiyaç duyulan girdilerin yerli üretim yoluyla tedarik edilmesi girişimlerini teşvik ederken, diğer yandan çıktı kullanımı veya ileri bağlantı etkileri (doğası gereği yalnızca nihai talepleri karşılamayan her faaliyet) ise, çıktılarını bazı yeni faaliyetlerde girdi kullanma şeklindeki girişimlerini teşvik edecektir. Dolayısıyla üretici ve tedarikçi arasındaki karşılıklı ilişkiyi ifade eden bu bağlantılar güçlü olduğunda bir sektörün üretimindeki artış, ona girdi sağlayan başka bir sektörün gelişmesini ve büyümesini sağlamaktadır (Hirschman, 1958:98-100).

Doğal kaynaklardan imalat sektörüne bağlanan diğer bir mekanizma olan tüketim bağlantıları, gelişimsel bir bakış açısı ile bakıldığında bir ülke ekonomisinin uluslararası ticarete entegrasyonuna bağlı olarak ekonomik performansını olumlu veya olumsuz yönde değiştirebilmektedir (Gelb, 1988:15). Temel üretim ve ihracat sürecinde kazanılan yeni gelirler, başlangıçta ithalata harcanabilir ancak bu ithalat, bir kez yeterli bir hacme ulaştığında sonunda yerli sanayiler tarafından ikame edilebilir hale gelmektedir. Belli başlı ithal ikameci endüstrilerin bu şekilde temel gıda maddeleri tarafından hayata geçirilmesini sağlayan biraz dolambaçlı mekanizma, yerinde bir şekilde olumlu tüketim bağlantısı olarak adlandırılmaktadır. Tüketim bağlantılarının dikkate değer bir özelliği de zayıf veya yok olmaktan ziyade sadece olumlu ve olumsuz olabilmesidir (Hirschman, 2013:161).

Olumsuz tüketim bağlantısı, çoğunlukla ülkenin ürünlerine yönelik küresel talebi azaltacak ve böylece diğer sektörlerin gelişimini engelleyebilecek kadar yüksek ithalat eğilimini göstermektedir. Genellikle talepteki kayma bebek bir endüstrinin büyümesini engellediği için tüketim bağlantısının dinamik bir bakış açısı ile olumsuz olarak değerlendirilmesi mümkündür (Gelb, 1988:15).

Mali bağlantı ise, kaynak rantlarının verimli kullanımını veya verimsiz kullanımından kaynaklanan tahsis bozulmalarını vurgulamaktadır. 1973'ten bu yana petroldeki beklenmedik düşüşler ezici bir çoğunlukla hükümetlere tahakkuk ettiğinden mali bağlantının etkinliği, onların nihai faydalarının en önemli belirleyicisidir (Gelb, 1988:16).

İleri ve geri bağlantılar, 'içeriden bilgi bağlantısı' ek faaliyet üstlenilmesi ve 'dışarıdan bağlantı' yabancılar veya devlet tarafından alınan yeni faaliyet anlamına gelecek şekilde dışarıda veya içeride olabilmektedir. Aksine mali bağlantı tanımı gereği sadece dış bağlantılıdır ve yeni dinamikleri harekete geçirme avantajına sahip olduğu için ekonomik güç ve zenginliğin yoğunlaşmasını engellemektedir. Dış bağlantı devlet tarafından kamu mallarının sağlanmasına yol açmasına rağmen vergilendirme yeteneği, kazancın verimli yatırımlara kaydırılması ile birleştirilmedikçe iyi bir mali bağlantıya ulaşmak muhtemelen zor olacaktır (Hirschman, 2013:169-173; Olanya, 2012:3).

İleri ve geri bağlantıların önemi (ara maddelerin ve işlemenin nihai ürün fiyatındaki payı göz önüne alındığında), üretici ülkenin donanımıyla ilgili teknik gereksinimlerine bağlıdır (Gelb, 1988:15) ve bu bağlantılar, kaynak çıkarma teknolojileri tarafından belirlenmektedir. Kaynak sektörünün gelişimi, girdilerini sağlayan (geri bağlantı) ve ihracattan önce temel ürünleri işleyen (ileri bağlantı) endüstrilerin ilerleyişini teşvik edebilmektedir ve bütün bu bağlantıların etkinliğinde bir ülke ekonomisi kademeli olarak çeşitlenmektedir (Polterovich vd., 2008:6). Ancak kaynak sektörüne girdilerin ithal edildiği ve ileri bağlantıların gelişmediği bir durumda olduğu gibi söz konusu bağlantılar zayıfsa, ekonominin çeşitlendirilmesi ve büyümesinin gecikmesi sorun haline gelmektedir. Bu durumda üretim ekonominin geri kalanıyla çok az teması olan kaynak sektöründe yoğunlaşarak veya ülkede kaynak sektörünün baskın hakimiyeti olduğunda ülke temel bir tuzağa düşmektedir (Harvie, 2019:12; Polterovich vd., 2008:6).

Temel tuzak, bol kaynağa sahip ülkelerde kaynak lanetinin habercisi olduğu ve/veya çeşitlendirme sürecini engellediği için kaynak lanetinin eş değeri olarak görülmesinin yanında makroekonomik ve politik faktörlerin rolünü hesaba katmadığı için sınırlı bir açıklama gücüne sahip olabilmektedir (Harvie, 2019:12).

Diğer bir erken ekonomik açıklama olan ihracatta istikrarsızlık yaklaşımı, doğal kaynaklardan elde edilen düzensiz gelirlerden kaynaklanan olumsuz etkilerin geçici olarak elde edilen yüksek gelirin faydalarını dengeleyip dengeleyemeyeceğini açıklamaya çalışmaktadır (Gelb, 1988:18). İhracat istikrarsızlığı kısaca; ihracat gelirlerindeki kısa vadeli oynaklık ve bu durumun öngörülemez olması şeklinde tanımlanabilmektedir.

Kaynak açısından zengin ülkelerin nispeten yüksek ticaret hadleri oynaklığı yaşadığı bu durum Prebisch ticaret hadleri argümanından daha fazla olgusal destek toplamaktadır (Auty, 2007:210). Düşen ticaret hadleri argümanı, birincil emtia fiyatlarının uzun vadede kademeli olarak düştüğünü varsayarken fiyat oynaklığı yaklaşımı, fiyat şoklarının göreli daha kısa süre içinde oluştuğunu ve dengesiz kaynak gelirleriyle sonuçlandığını göstermektedir (Heinrich, 2011:12).

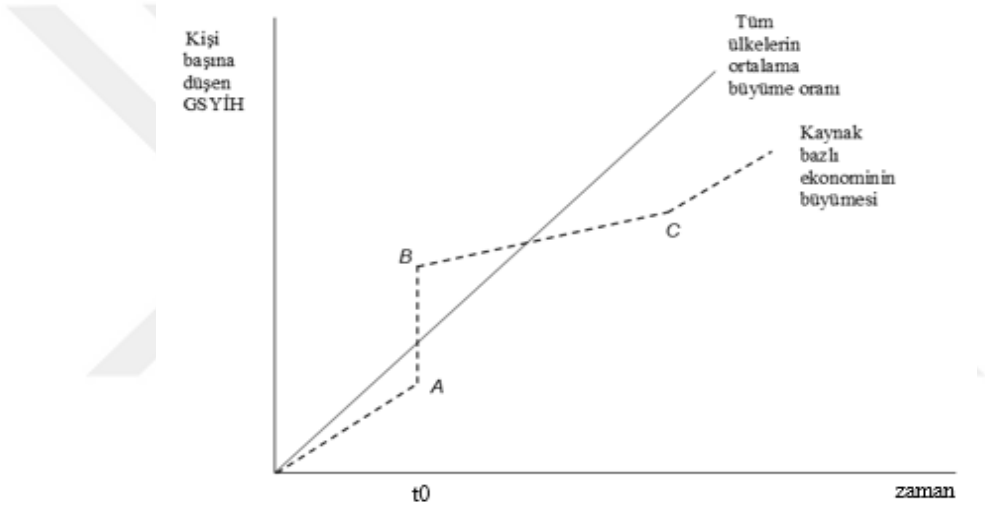
İhracat istikrarsızlığının nedeni, ülkelerin doğal kaynakların üretiminde uzmanlaşması ve söz konusu ihracat gelirlerine bağımlı olmasıdır. Teorik açıdan, mineral emtialar hem talep hem de arzda fiyat açısından esnek değildir ve talep, tüketim bölgelerindeki ekonomik faaliyetlere karşı fazla hassas durumdadır. Burada, döngüsel talep dalgalanmaları daha sonra büyük fiyat ve gelir kaymalarına neden olmaktadır. Yani, doğal kaynak ihracatçılarının gelirleri mallarına olan talepteki değişikliklerden kaynaklanan dalgalanmalardan oldukça etkilenmektedir (Gelb, 1988:18-19). Nihayetinde, kaynak bağımlılığının içselliği hakkında yapılan bazı araştırmalar oynaklığın kaynak lanetinin özü olabileceğini göstermektedir ve bu duruma maruz kalan ülkelere ekonomilerini farklı sektörlere doğru çeşitlendirmeleri için çeşitli politikalar önerilmektedir (Willebald vd., 2015:12).

Erken dönemde, ilgi genel olarak birincil ürünlere ve doğal kaynaklara odaklanmışken (Stevens, 2003:6) modern görüşler, araştırmacıların 1970'lerin ve 1980'lerin petrol fiyatı şoklarının ülkelere yaşattığı deneyimin ardından olumsuz etkinin veya sorunun, çeşitli ülkelerin örneklemlerinde teorik ve deneysel olarak incelenmeye başlanmasıyla literatüre girmeye başlamıştır (Corden ve Neary, 1982; Bruno ve Sachs 1982; Corden, 1984; Van Wijnbergen, 1984). Modern görüşlerin başlıcaları; Hollanda hastalığı ve Rodriguez-Sachs yaklaşımı olarak da ifade edilen aşma modelidir.

Kaynak laneti hipotezi ile ilişkilendirilen en temel ekonomik açıklama Hollanda hastalığıdır. Bu fenomene dair etkiler, 1959'da dev Groningen gaz sahasının keşfedilmesinden sonra 1960-80'lerde Hollanda'da fazlaca gözlenerek ilgi odağı olduğundan literatürde Hollanda hastalığı olarak bilinmektedir (Polterovich vd., 2008:6).

Tamamen iktisadi bir bakış açısı ile bakıldığında, Hollanda hastalığı, her ülkenin diğer ülkelere göre karşılaştırmalı üstünlüğe sahip bir sektörde uzmanlaşması gerektiğini öngören karşılaştırmalı üstünlük kavramının bir paradoksudur. Karşılaştırmalı üstünlük

teorisine göre, petrol ve gaz ihracatındaki bir artış, bir ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünde bir kaymayı ifade ettiğinden diğer ihracat sektörleri dışlanmalıdır. Basit ekonomik modellere göre, petrol sektöründen elde edilen gelir, imalat ve tarımda kaybedilen gelirden daha büyükse ülke yine de daha iyi durumda olmalıdır. Ancak söz konusu bu avantaj ekonomileri büyük ölçüde doğal kaynakların ihracatına dayalı olan ülkelerde büyük zararlar meydana getirebilmektedir. Kaynakların kullanılarak diğer sektörlerin gelişiminin görmezden gelinmesi sonucunda emtia fiyatlarında ve ekonomideki dalgalanma bir ülkenin ekonomisini uzun vadede sarsabilmektedir (Ross, 2012:71).

Şekil 1: Kaynak Patlaması ve Ekonomik Büyüme

Kaynak:(Barbier, 2005:111)

Doğal kaynaklarda daha fazla uzmanlaştığı için kaynağa dayalı bir ülke ekonomisi tüm ülkelerin ortalama büyüme hızından daha yavaş büyümekte olup; bu durumda kaynak patlamasının etkileri Şekil 1'de gösterilmektedir. Şekilde, doğal kaynağa dayalı bir ekonomi, gelecekte t0 zamanında, bir emtia fiyatları patlaması ya da ek değerli kaynak rezervlerinin keşfini yaşamaktadır. AB çizgisi, başlangıçta beklenmedik bir kazanç ve kişi başına GSYİH'da ani bir kazançtır. Fakat aynı zamanda bu kazanç, BC hattı yani, daha da kıt olan ekonomik kaynakların doğal kaynak sektörüne yönlendirileceği ve büyümenin yavaşlayacağı anlamına da gelmektedir. Nihayetinde doğal kaynaklara dayalı ekonomi, patlama öncesi büyüme hızına geri dönebilmektedir ancak bu durumda kişi

başına düşen GSYİH, dünya ortalamasından bile daha düşük seviyede olacaktır ve düşük büyüme oranı, diğer ekonomilerin kişi başına düşen gelirinden daha fazla ayrışmaya sebep olmaktadır (Barbier, 2005:11).

Ticaret hadleri ve bağlantı argümanları, gelişmekte olan devletlerin kaynak ihracatlarından çok az gelir elde ettiğini ima ederken Hollanda hastalığı ise, kaynak ihracatındaki bir patlamanın etki yoluyla ekonomik durgunluk üretebildiğine dair sistematik bulgu ortaya koymaktadır (Ross, 1999:305).

Son olarak, Francisco Rodriguez ve Jeffrey D. Sachs 1999 yılında yayınladıkları makalede, kaynak açısından zengin ekonomilerin neden daha düşük büyüme oranlarına sahip olduklarına dair alternatif bir açıklama olarak aşma modelini ortaya koymuştur. Rodriguez-Sachs yaklaşımı olarak da ifade edilebilen bu basit alternatif hipotezde, kaynak açısından zengin ülkeler imkanlarının ötesinde yaşıyor olmaları muhtemel olduğundan daha yavaş büyümektedir ve bunun nedeni tükenebilir üretim faktörlerine dayanan doğal kaynak endüstrilerinin diğer endüstrilerle aynı oranda genişleyememesidir. Rodriguez ve Sachs (1999:277-278), daha düşük büyüme oranları ile daha yüksek gelir seviyeleri arasındaki ilişkiyi inceleyerek kaynak zengini ekonomilerin sürdürülemez derecede yüksek bir gelir düzeyine sahip oldukları için daha yavaş büyüdüğünü belirtmesinin yanında; geleneksel lanet bakışında siyasi veya ekonomik çarpıklıklar büyüme oranına zarar vermekte ve bu durum nihayetinde kaynak zengini ülkenin gelirini doğal kaynakların yokluğunda olacağı seviyenin altına çekmektedir.

Kaynak patlaması yaşayan herhangi bir ekonomi yatırım yaparak kaynaktan kazandığı geliri kalıcı olarak tüketecektir. Bu durumda, bir ekonomi iç siyasi kısıtlamalar, yurtdışında beklenen getiri oranlarının düşmesi veya yurtiçi varlıkları elinde tutma tercihi gibi nedenlerle kaynak gelirlerini uluslararası sermaye piyasalarına yatıramıyorsa kendi ülkesinde yatırım yapmak zorunda kalacak ve geçici tüketim ve üretim patlamaları oluşacaktır. Geçici olan bu canlanma, ekonomilerin yakın veya uzak zamanda geç tüketim ve üretim düşüşünü yaşamak durumunda kalacakları anlamına gelmektedir. Burada görülen şudur ki; bol doğal kaynak zenginliğine sahip ülkelerin ekonomileri, sürdürülemez derecede yüksek bir gelir düzeyine sahip oldukları için daha yavaş büyümektedir (Rodriguez ve Sachs, 1999:278-285).

Teorik olarak, kaynak yoğun ekonomi, kaynak rantlarını kalıcı yıllık ödemeler ödeyen uluslararası varlıklara yatırırsa sorun aşılabilmektedir ancak yurt dışında yatırım kısıtlamaları veya yurt içinde yatırım tercihi varsa bu ekonomiler uzun vadede sürdürülemez olan tüketim patlamaları yaşayacaktır. Aslında bu ekonomilerde tüketimin marjinal faydasının muhtemelen çok yüksek olması ve eğer dışsal üretkenlik artışı beklenebilirse bu beklenmedik gelişme ile ülkelerin zamanlar arası tüketim yolunu yumuşatmak için de kullanılabilmesinden dolayı tüketim patlamalarının tamamen mantıksız ve istenmeyen olması mümkün değildir. Akılcı bir dönemler arası sosyal refah maksimize edicisi bile başlangıç tüketim seviyelerini yükseltmek için kaynak patlamalarından elde edilen beklenmedik kazançların bir kısmını kullanmak isteyebilmektedir (Neumayer, 2004:1631-1632).

Rodriguez-Sachs yaklaşımının bir eksikliği, durağan durumun neden gelişmiş ekonomileri yakalayacak kadar hızlı hareket etmediğini açıklamamasıdır (Harvie, 2019:13). Son olarak, Hollanda hastalığı teorisi, bir kaynak patlamasının makroekonomik sonuçlarını açıklarken Rodriguez-Sachs yaklaşımı, ekonominin kaynak birikintilerinin keşfi şokuna optimal bir şekilde uyum sağlayamadığını ima etmektedir (Polterovich vd., 2008:7).

1.4.2.2. Siyasi Açıklamalar

Kaynak laneti veya kaynak bolluğu paradoksu, Terry Lynn Karl'ın 1997 yılında yayınladığı çalışmaya kadar istisnalar harici genellikle iktisadi yönü ile incelen bir olgu olarak ifade edilmektedir. 1997 yılından sonra doğal kaynak bolluğu ve ekonomik performans arasındaki ilişki hakkında yapılan çalışmalar, politik değişkenlerin bu ilişkideki aracı rolüne daha fazla dikkat çekmiş ve kaynak laneti teorisini siyasi yönleri ile incelemiştir (Rosser, 2006:14). Siyaset bilimi literatüründen yola çıkan Michael L. Ross (1999:308), kaynak laneti açısından politik açıklamaları; bilişsel açıklamalar, devlet merkezli (rantiye durumu) açıklamalar ve toplumsal açıklamalar olmak üzere üç ana kategoride toplamıştır.

1950'lerde ve 1960'larda bilim adamları tarafından politika başarısızlıklarını devlet aktörlerinin dar görüşlülüğüne bağlayan bilişsel açıklamalar seçkin bir tarihe sahip olarak Jean Bodin, Montesquieu, Adam Smith ve John Stuart Mill gibi başlıca yazarların eserlerinde görülmektedir (Ross, 1999:308). Bilişsel açıklamaların, doğal kaynak

bolluğunun siyasi seçkinler tarafında çeşitli duygusal veya irrasyonel davranış türlerine yol açtığı ve bunun sonucunda da zayıf ekonomik politika yapımına ve kurumsal bozulmaya katkıda bulunduğu ileri sürülmektedir. Özellikle kaynak patlamalarının siyasi elitlerde miyopluğu, tembelliği tetiklediği ileri sürülmektedir (Rosser, 2006:14). Yani, kaynak lanetine olan ilgi arttıkça kolay zenginliğin politika yapıcılar veya aktörler arasında ya felce ya da dar görüşlü coşkuya yol açtığı iması mevcuttur (Ross, 1999:309).

Di John (2009:37), Venezüella'nın 1973-98 dönemindeki zayıf ekonomik performansın, devlet karar vericilerinin miyopluğundan kaynaklandığı argümanını incelemekte ve makroekonomik istikrarsızlığın, ülke hükümetlerinin petrol gelirlerini büyük ölçekli verimli endüstriyel projelere yatırmadan önce petrol gelirlerinin kalıcı olmayacağını öngörememesinden kaynaklandığını söylemektedir. Devlet aktörleri, genellikle kaynak patlamalarının tehlikelerinin farkındadır. Bilişsel yaklaşımın, çoğu analistin izlediği rasyonellik varsayımlarını ihlal etmesi, açık ve test edilebilir bir teorinin parçası olmaktan ziyade genellikle geçici olması ve son olarak politika yapıcıların toplu olarak servet kaynaklı davranış bozukluklarına düştüklerine dair çok az kanıt bulunması gibi çeşitli eksiklikleri bulunmaktadır (Ross, 1999:309-310).

Ayrıcalıklı sınıfların, sektörlerin, müşteri ağlarının veya çıkar gruplarının zararlı etkisine atıfta bulunan toplumsal teoriler, beklenmedik olayların büyümeyi engelleyen maliye veya ticaret politikalarını destekleyen sosyal grupları güçlendirdiğini iddia etmektedir (Ross, 1999:308). Literatürde kaynak zengini Latin Amerika ülkelerinin 1970'lerde ve 1980'lerde ekonomik performans açısından kaynak bakımından fakir Doğu Asya ülkelerinin gerisinde kalmasının ana nedenlerinden birinin, iki bölgenin doğal kaynak bağışlarının sanayi politikaları üzerindeki etkisi olduğu belirtilmektedir (Ross, 1999:311; Rosser, 2006:16). Latin Amerika'da, doğal kaynak zenginliğinin, ithal ikameci sanayileşmeden kazanç sağlayan toprak sahibi ve elit iş dünyası aktörlerinin sosyo-politik egemenliğine yol açtığını ve sonucunda dış faktör yoluyla rekabetçi bir sanayi sektörünün gelişmesini engellediği öne sürülmektedir (Auty, 1993:22-23; Ross, 1999:311).

Kaynak laneti için kullanılan en yaygın siyasi açıklama olan devlet merkezli (rantiye) açıklama, beklenmedik olayların uzun vadeli ekonomik kalkınmayı teşvik etmek için gerekli olan devlet kurumlarını zayıflatabileceğini öne sürmektedir (Ross, 1999:308). Bu yaklaşım, doğal kaynak bolluğunun siyasi aktörleri rant arayışına sokarak kendilerine

ekstra kazanç fırsatı sağladığını ve ana siyasi mensupların bu açıdan temel sorun olduğunu açıklamaktadır (Rosser, 2006:15).

Politika yapıcılar rasyonelse ve toplumsal aktörlerin tutumları sabit olarak görülürse, kaynak ihracatçılarının içinde bulundukları çıkmaza neden bu kadar zayıf yanıt verdiğini açıklamak zorlaşmaktadır. Bu durum, kaynak lanetine ilişkin devlet merkezli açıklamaların çoğunun bilişsel ve toplumsal yaklaşımları kapsamasına neden olabilmektedir ve bu yüzden kaynak rantlarının bir devletin ekonomik büyümeyi teşvik etme kabiliyetine nasıl ve ne ölçüde zarar verebileceğini açıklamak için kurumsal politika argümanları ve rantiye devlet teorileri kullanılmaktadır (Ross, 1999:308,312). Karl (1997), rantçı devlet anlayışını, değişimin önündeki bir engel olarak ifade etmiştir. Karl (1997)'a göre petrolden gelen gelire bağımlı olmak, rantların politik dağılımını teşvik eden petro-devleti ortaya çıkarmaktadır ve kendine özgü bir kurumsal ortam türü olan petro-devlet, devlet yargı yetkisini genişleten ve otoriteyi diğer madencilik yetenekleri olarak zayıflatan petro-dolarlara mali olarak bağımlıdır. Nihayetinde rekabet halindeki baskılarla karşı karşıya kaldıklarında devlet görevlileri, kademeli olarak devlet idaresi için kamu harcamalarının ikamesine güvenmeye alışmaktadır ve böylece bu durum devlet kapasitesini daha da zayıf hale getirmektedir (Karl, 1997:15-16).

Araştırmacılar, Ortadoğu bölgesindeki petrol ihracatçıları üzerindeki demokratik baskıların eksikliğini ve düşük kalkınma göstergelerini açıklamak için rantiye-devlet yaklaşımını ortaya koyduktan sonra bu yaklaşımı, Sahra altı Afrika'nın emtia ihraç eden devletlerine de uygulanmıştır. Rantiyeci devlet teorileri, ülke hükümetlerinin gelirlerinin çoğunu kaynak rantlarından elde ettiklerinde normal vergiler koyma ihtiyacı duymadıklarını ve yönettikleri toplumlara karşı daha az sorumluluk duygusuna sahip olduklarını iddia etmektedir (Ross, 1999:312-313).

1.5. Kaynak Laneti İletim Mekanizmaları

Doğal kaynakların ekonomik büyüme ve refah üzerindeki rolleri ve etkileri ile ilgili çeşitli teoriler ve/veya açıklamalar bir önceki bölümde ortaya koyulmuştur. Özetle kaynak laneti hipotezine ilişkin teorik literatürün çoğu, kaynak zengini bazı ülkelerin neden sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmadan yararlanırken diğerlerinin hala düşük ve/veya gecikmeli büyüme yaşadıklarına ilişkin çeşitli siyasi ve ekonomik teorik açıklamalardan oluşmaktadır. Bu kısımda, genel politikalar için doğal kaynakların etkileri

kabul edilip kaynak laneti etkilerinin temelini oluşturan ve doğal kaynak patlamasından durgun ekonomik performansa geçiş mekanizmalarını inceleyen geniş bir literatür bulunmaktadır. Literatürde geniş yer kaplayan kanallar olan siyasi ve ekonomik mekanizmalara ilaveten kaynakların sürüklenmesi ve tükenmesi de dahil edilerek diğer mekanizmalar başlığı altında incelenmektedir.

1.5.1. Ekonomik İletim Mekanizmaları

Uzun vadede gelişme ve gecikme üzerine birçok doğal kaynağa dayalı ekonominin temeli çeşitli ortak ekonomik mekanizmalara uzanmaktadır. Kaynak lanetinin başlıca ekonomik iletim mekanizmaları; Hollanda hastalığı, emtia fiyatlarında oynaklık, politikaların başarısızlığının yansıması olan verimsiz harcama ve borçlanma ve son olarak çeşitlendirme eksikliğidir.

1.5.1.1. Hollanda Hastalığı

Hollanda hastalığının ilk dar anlamı, kaynak ihracatındaki bir patlamadan kaynaklanan reel döviz kurunun değerlenmesi olup; diğer durumlarda (çoğunlukla neo-klasik modeller) kavram, üretim sınırında ani bir kaymanın sonucunda ticarete konu olan mallar için olumsuz ticaret hadleri etkisini içermektedir. Zamanla terimin anlamı, kaynak laneti hipotezi ile bağlantılı tüm olası olumsuz makro ekonomik etkileri kapsayacak şekilde genişlemiştir (Palma, 2014:14). Literatürde Hollanda hastalığı, genellikle kaynak lanetiyle birlikte veya yerine ele alınarak kaynak lanetinin hem öncülü ve/veya sebebi hem de sonucu olabilmektedir.

Klasik olarak doğal kaynak keşfi ile ilişkilendirilen Hollanda hastalığının olumsuz etkilerinin kaynağı bir ülke ekonomisinde doğal kaynak sektörü kaynaklı ihracat gelirlerinde keskin bir artışla birlikte ülkeye ek bir döviz girişi olup bu durumda ulusal para birimi giderek değerlenmektedir. Kısaca; Hollanda hastalığının temel kilit noktası, bir ülkenin doğal kaynak keşfi, üretim ve fiyat artışından kaynaklanan ani ve beklenmedik gelirlerinin ülke ekonomisinin kaynak dışı ticarete konu olan sektörleri üzerinde ülkenin para biriminin gerçek bir değer kazanması ile olumsuz etkiler oluşturmasıdır. Bu durum devamında gelişmiş bir ekonomi için imalat ve gelişmekte olan bir ekonomi için tarım gibi kaynak dışı ticarete konu olan ürünlerin payında meydana gelen göreceli bir düşüşle üretimde yapısal bir değişikliğe yol açabilmektedir (Harvie, 2019:18). Enflasyon ve döviz

kurundaki değerlenme, ekonominin geniş kesimlerine birkaç yıl içinde zarar verebilirken etkileri on yıllarca hissedilebilmekte ve bu duruma müdahale edilmediği takdirde süreç kısır döngü içerisinde kalmaktadır (NRGI, 2015:3).

1.5.1.2. Emtia Fiyatlarındaki Oynaklık

Bazı kaynak zengini ülkelerin neden ekonomik büyümeyi deneyimlemekte başarısız olduklarını açıklamaya çalışan bir başka kanal oynaklıktır. Özünde oynaklık, kaynak geliri, emtia fiyatları ve döviz kurlarının değişkenliğini kapsamaktadır (Jones, 2014:22). Küresel piyasalardaki doğal kaynak fiyatlarının değişken doğası gereği doğal kaynaklara fazla bağımlı olan ülke ekonomilerinin ticaret hadleri daha yüksek oynaklığa maruz kalabilmektedir ve kaynak lanetinin işleyebileceği bir başka kanal olan oynaklık, bol kaynağa sahip ülkelerdeki düşük düzeydeki büyümenin ana sebeplerinden biridir. Oluşan belirsizlik verimli ekonomik gelişmeyi engellediği için emtia fiyatlarındaki oynaklık yoluyla piyasa istikrarsızlığının artmasının sonucunda doğal kaynak sektöründen elde edilen gelirin ölçülmesi karmaşık bir hal alabilmektedir (Hassan, 2021:54).

Maden emtialar da dahil olmak üzere birincil ürün pazarları literatürde istikrarsızlıklarıyla tanınmaktadır (Davis ve Tilton, 2005:236). Oynaklığın kaynağı, bol doğal kaynağa sahip gelişmekte olan ülkelerin siyasi iklimindeki kırılgan ve istikrarsız halleri olabilmektedir. Ayrıca, bir ülke uluslararası pazarda etkin bir üretici ise bu durum diğer kaynak üreticisi ülkelerin gelirlerini de etkileyebilmektedir. Örnek vermek gerekirse; İran petrolüne yönelik uygulanan yaptırımlar ülkenin ekonomisini ciddi derecede sarsıp borsa ve altın piyasasını fazla oynak duruma getirmiştir. Bu durumun yansıması, Irak ve Suudi Arabistan'ın, İran'a uygulanan ambargo sonrası uluslararası pazardaki meydana gelen ani açığı kapatmak için arzı artırması ile İran'ın oynaklığını bu ülkelere aktarmasıdır (Veisi, 2017:27).

Oynaklık, uluslararası borçlanma ile şiddetlenebilmektedir. Dolaylı olarak gelirler üzerinden toplanan vergilerin değişken olduğu durumda piyasanın istikrarsız hali söz konusu kaynağa bağımlı ülkelerin kaynak sektöründen elde edilen gelirlere güvenmesini zorlaştırırken ekonomik büyüme ve kalkınma için de yapılması ve uygulanması gereken planlamayı engellemektedir (Davis ve Tilton, 2005:236). Bu durumda kaynaklarına güvenen ülkeler bu zenginliklerinin verdiği garanti ile borçlanabilmektedir. Fiyatlar yükseldiğinde temerrüt riski düşüktür ve gelecekteki teminatın değeri olan kaynak

gelirleri artarken fiyatlar düştüğünde teminatın değeri düşmektedir ve bu durum temerrüt riskini artırmaktadır. Döngüselliğin olduğu bu durumda hızlandırıcı etki krediye ödenen faizi azaltmakta ve dolayısıyla patlamanın etkisini şiddetlendirmekte iken yavaşlatıcı etkiler faiz oranını düşürmekte ve dolayısıyla gerilemenin etkisini vurgulamaktadır (Veisi, 2017:27).

Diğer yandan, kaynak gelirlerindeki oynaklık devlet gelirlerindeki oynaklıkla birlikte kolayca harcamalardaki oynaklığa dönüşebilmektedir (Veisi, 2017:27). Yani, devletin kaynak geliri ve harcamaları yakından ilişkili olduğunda hem devlet tüketimini hem de kalkınma için sermaye harcamalarını etkileyerek gelir akışı daha değişken hale gelecektir ve bu durumda büyüme ve gelir istikrarını ve reel döviz kuru oynaklığını etkileyecektir. Gelir oynaklığının büyümeyi artıran kamu yatırımlarının yanı sıra gelişmekte olan ekonomilerin borç geri ödemelerini karşılama durumu için de önemli etkileri olabilmektedir. Daha büyük ekonomik istikrarsızlık bir ülkeye yerel özel sektör yatırımlarının yanı sıra doğrudan yabancı yatırımı çekmede sorunlar oluşturmakta ve dolayısıyla ülke ekonomisindeki üretkenlik için de olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir (Harvie, 2019:28).

1.5.1.3. Politikaların Başarısızlığı: Verimsiz Harcama ve Borçlanma

Kaynak bağımlılığı olan ülke hükümetleri, ülkelerini kaynak laneti tuzağına karşı savunmasız hale getirebilecek düzeyde sorumsuz ve başarısız ekonomik ve mali politikalar benimseme ve çeşitli proje ve programlara daha fazla bütçe ayırma eğiliminde olup söz konusu ülkelerde aşırı miktarda harcama ve borçlanma çok yaygın bir hale gelmektedir (Cruz, 2011:10). Doğal kaynaklardan elde edilen gelirler ekonomik yatırım, düzenleyici reform ve ticaret gibi mevcut ekonomik politika kararları ile kaynak lanetinin ekonomiyi nasıl etkilediğini belirleyerek mevcut ekonomik politika başarısızlığını ortaya çıkarmaktadır (Overseas Development Institute [ODI], 2006:12).

Kaynak üretimine, daha yüksek kaynak fiyatlarına ve potansiyel olarak daha yüksek gelire yani özünde gelecekteki zenginliğe fazla güvenen kaynak bakımından zengin ülke hükümetleri, genellikle verimsiz büyük kalkınma projeleri ve yüksek kamu tüketim harcamaları yapmaktadır (Harvie, 2019:28). Kaynak bakımından zengin ülke hükümetleri, genellikle gelirler artarken havaalanları ve anıtlar gibi eski ve verimsiz projelere para harcadıkları devamında gelirlerde düşüş olduğu zaman harcamada

kesintiler yapmak zorunda kaldıkları için patlama-düşüş döngülerinde sıkışıp kalmaktadır. Ülke hükümetleri, devlet maaşlarına ve diğer verimsiz plan ve projelere aşırı harcama yaparken eğitim, sağlık ve diğer sosyal hizmetlere daha az harcama eğiliminde olup bu durum verimsiz harcama politikasını göstermektedir (NRGI, 2015:2).

Söz konusu ülkeler, genellikle verimsiz olan harcamalara devam edebilmek için bankalar, uluslararası para kurumları gibi borç veren kurumlardan zenginliklerini teminat göstererek borç almakta ve bu durum büyük bütçe açıklarına sebep olarak bir noktada patlak vermektedir (Harvie, 2019:28). Burada görülen ilk sorun, ülkeye yeni gelir veya borç, para yoluyla giren yeni rezervlerden kaynaklanan para biriminin değer kazanmasıdır. Ayrıca aşırı hükümet harcamaları yerel ekonomiye daha fazla para yatırarak para biriminin değer kazanma olasılığını artırmaktadır. Söz konusu ülkelerin, para ve ekonomi politikalarından sorumlu kurumları, yaşanan duruma karşı etkili önlem alabilecek kadar yetkin değilse ortaya çok ciddi ve karmaşık içinden çıkılamayan sorunlar çıkmaktadır (Cruz, 2011:10). Bu durum etkin ve verimsiz şekilde yapılan planlamanın veya ortaya çıkan hatalı planlamanın doğrudan sonucudur.

Kaynak fiyatları sonradan düşerse veya kaynaklara yönelik küresel talepte bir düşüş meydana gelirse bu durum kaynak gelirlerinin zayıflamasına, sürdürülemeyen bütçe açıklarına ve dış borç düzeylerinin oldukça yükselmesine sebep olabilmekte ve nihayetinde hükümet harcamalarında uzun vadeli sürdürülebilir büyümeye ciddi şekilde zarar verebilecek bir krize yol açabilmektedir (Harvie, 2019:28-29). Örneğin, 1980'lerde Meksika, Nijerya ve Venezuela'da gelirler düştüğünde borç krizi patlak vermiştir (NRGI, 2015:3).

1.5.1.4. Çeşitlendirme Eksikliği

Kaynak lanetinin diğer bir kanalı tek bir kaynak endüstrisine bağımlılıktır. Bir ülkenin tek sektörde kilitli kalması o ülkenin ekonomisinin kırılganlığını göstermektedir ve söz konusu ülke ekonomisinde çeşitlendirme eksikliği mevcuttur. Doğal kaynaklar gibi belirli bir sektöre bağımlı olmak, bir ülke ekonomisinin şoklara karşı kırılganlığını artırabilmekte ve sonuçta bu durum yavaş ekonomik büyümeye neden olabilmektedir (de Ferranti, Perry, Lederman ve Maloney, 2002:38).

1.5.2. Siyasi İletim Mekanizmaları

Literatürde, kaynak lanetinin siyasi olarak işleyebileceği bazı kilit siyasi kanallar veya mekanizmalar bulunmaktadır. Bu kısımda, rant arayışı, kötü kurumsal kalite ve yolsuzluk, otokrasi ve son olarak tekrarlayan şiddetli çatışma ve iç savaş gibi başlıca kanallar doğal kaynak lanetinin temel siyasi mekanizmaları olarak açıklanmaktadır.

1.5.2.1. Rant arayışı

Kaynak laneti ile ilgili araştırmalar, ekonomik kanallardan siyasi-politik kanallara doğru ilerledikçe rant[7] arayışına, rantiye-devlet[8] modellerine veya Politik Hollanda hastalığı[9] gibi açıklamalara yönelmiştir (Lam ve Wantchekon, 2003:2).

Rantiyeci devlet modelleri, doğal kaynak zengini ülkelerdeki hükümette etkin rol oynayan aktörlerin büyümeyi kısıtlayan politikaları neden oluşturduğunu ve bu uygulamaları sürdürdüğünü açıklamaya çalışmaktadır (Di John, 2011:171). Söz konusu modeller, politika oluşturma ile kurumsal oluşumu içselleştirmeye çalışarak Hollanda hastalığı modelleri gibi kaynak lanetinin ekonomik modellerinin ötesine geçmektedir (Di John, 2010:3). Bu durumda kaynaklar sosyal olarak daha etkin ve verimli olan ekonomik faaliyetlerden uzaklaştırılarak rant arayışındaki artışların artması ile düşük ekonomik büyüme ortaya çıkmaktadır (Di John, 2011:171).

Rantiye-devlet modelinde, doğal kaynak zenginliğinin büyümeyi kısıtlayan devlet müdahalesi ve yüksek düzeyde rant arayışına yol açtığı varsayılırken bu rant arama hareketlerinin oluşturduğu sonuçların negatif olduğu varsayılmaktadır (Di John, 2010:3). Bu doğrultuda ortaya konulan birkaç önemli önerme bulunmaktadır. İlk olarak, oldukça fazla meblağda kıymetli doğal kaynak kiralarının varlığı, kaynak zengini ekonomilerinin değerli kaynak bolluğu olmayan ekonomilere kıyasla rant arayışını ve yolsuzluğunu

[7] Rant, üretken faaliyetlerin aksine sabit kıymetlerden elde edilen gelir olarak tanımlanabilmekte ve doğal kaynakların çıkarılarak ihraç edilmesi ile elde edilen rantın bol olması, risk alma ve girişimcilik pahasına rant arama dinamiğini harekete geçirmektedir (Samset, 2009).

[8] Gelirlerinin büyük kısmını sahip olduğu doğal kaynakların ihracından elde eden ülkeleri anlatan rantiye-devlet kavramı, ilk olarak Hossein Mahdavy tarafından 1970 yılında oluşturulmuş, devlet görevlilerinin kaynak rantları ile gelişmeyi teşvik yerine, rantların büyük bir kısmını verimsiz işlere harcayarak statükoyu korumak istediklerini iddia etmiştir (Ross, 1999:312).

[9] Ricky Lam ve Leonard Wantchekon tarafından 2003 yılında yapılan bir çalışmada ilk defa kullanılmıştır (Lam ve Wantchekon, 2003:2).

artırmaktadır. Bu durum rantiyeci devlet modelinde baskın ve temel görüştür (Di John, 2011:171).

İkincisi, rant araması ve yolsuzluktaki artışlar daha düşük büyüme oluşturacaktır (Di John, 2009:78). Bunun nedeni, yolsuzluk yapılırken rüşvetin gizli tutulması ihtiyacının mülkiyet haklarının güvenliğini azaltması ve nihayetinde bir süredir devam eden plan ve projelere yatırımı düşürmesidir (Di John, 2011:171). Özellikle eksik ve yetersiz tanımlanmış mülkiyet hakları, kusurlu pazarlar veya piyasaların yokluğu ve net olmayan ayrıcalıklı yasal yapılarla birlikte büyük doğal kaynak kiraları, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde üreticilerin kontrolsüz rant arayışına girmesine sebep olabilmektedir (Willebald vd., 2015:12). Rant arayışında doğal kaynaklardan elde edilen gelirlerden elit kesim veya güçlü gruplar büyük pay almakta ve bu gelirleri sosyoekonomik altyapıların iyileştirilmesine yatırım yapmaktan ziyade kendi çıkarları için kullanarak yakın çevreleri yararına dağıtmaktadır (Hassan, 2021:55).

Üçüncüsü, kaynak rantları devletin yeterli bir mali tabanını sağlayarak devletin vatandaşlardan vergi alma zorunluluğunu azaltmaktadır. Nihayetinde bu durum devlet ve çıkar grupları arasındaki siyasi pazarlığı azaltarak yönetimi daha keyfi hatta yağmacı yapmaktadır (Di John, 2010:3). Dördüncüsü, vergilendirmeye yönelik teşviklerin olmaması devletin idari erişimini zayıflatmaktadır bu da daha düşük devlet otoritesi, kapasite ve ekonomiye müdahale meşruiyetine neden olmaktadır (Di John, 2011:171; Di John, 2010:3).

Literatürde, rant kollama faaliyetlerini ortadan kaldırmaya yönelik ekonomik liberalizasyon (ticari liberalizasyon, özelleştirme ve finansal deregülasyon dahil) politikası ile devlet tarafından yaratılan rantların azaltılarak ve devletin rant tahsisi üzerindeki takdir yetkisi sınırlandırılarak rant arayışının ve yolsuzluğun azaltılacağı ve bunun da yatırım ve büyüme seviyelerini artıracağı düşünülmektedir (Di John, 2009:78).

1.5.2.2. Kötü Kurumsal Kalite ve Yolsuzluk

Toplumda oyunun kuralları olarak tanımlanabilen kurumlar toplumdaki sosyal, ekonomik ve politik etkileşimi düzenlemektedir (Veisi, 2017:30). Birçok farklı kanallar aracılığıyla zayıf kurumlar kötü kurumsal kaliteye neden olabilmekte ve bu durum ülkelerin kalkınma yollarını engelleyebilmektedir. Hangi ülkelerin iyi performans gösterip göstermediğini

belirleyen temel faktör olan kurumların ve yönetişimin kalitesi doğal kaynakların uzun vadeli kalkınma için bir lanet olabileceği çeşitli olası kanallardan biridir (Frankel, 2012:14).

Literatürde, ülkelerin büyümesindeki büyük farklılıkların temel nedeninin kurumların kalitesindeki farklılıklardan kaynaklandığı ve bol doğal kaynağa sahip olan ülkelerin gösterdiği performans farklılıklarının kaynak rantlarının kurumsal düzenleme yoluyla nasıl dağıtıldığına bağlı olduğu önemle vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda kurumların üretim dostu ve kurumların hırsız dostu olması şeklinde kurumlar arasında bir ayrım yapılabilmektedir. Bir ülke ekonomisindeki girişimcilerin kârlarının rant arayanlardan daha yüksek olduğu durumlarda ülke kurumları üretim dostu; diğer yandan suç ve yolsuzluk gibi faaliyetlerin amacına ulaştığı ve girişimcilere göre rant arayanların sayısının ekonomide artmakta olduğu durumlarda kurumlar hırsız dostu olarak ifade edilmektedir (Mehlum, Moene ve Torvik, 2005:6).

Kurumlar üretim dostu ise, bireylerin girişimciliğini desteklemekte ve üretim sektöründe aktif olmalarını teşvik etmekte, kurumların hırsız dostu olduğu durumda ise, bir doğal kaynak patlaması durumunda insanlar üretken faaliyetlerden ziyade rant arama faaliyetlerini seçmektedir. Hırsız dostu bir kurumsal yapıya sahip ülke düşük bir ekonomik büyüme performansı gösterirken aksine kaynak bakımdan zengin ülkenin üretici dostu bir kurumu varsa o zaman söz konusu ülke iyi bir ekonomik büyüme performansı göstermektedir (Mehlum vd., 2005:6-7).

Diğer yandan, doğal kaynak zengini ülkelerin yönetimlerinin göze çarpan eksikliklerinden biri kaynak rantlarının ve rant arayışlarının sosyal sermayeyi aşındırdığı kanallardan biri olan yolsuzluğa yol açma eğilimidir. Zengin doğal kaynaklara bağımlı ülkeler, yolsuzluğa karşı daha savunmasızdır bunun nedeni yüksek doğal kaynak kiralarının keyfi olarak düzgün bir şekilde kontrol edilmemesidir (Latimer, 2015:16; Willebald vd., 2015:13).

Yolsuzluğun sistemik yönlerini ve ilgili süreçleri yakalayan tanımlara ihtiyaç duyan Nicholas Shaxson (2007), yolsuzluk hakkında iki olası yol belirlemiştir. İlkinde yolsuzluk, dar çıkarlar tarafından geniş çıkarların kötüye kullanılması diğer bir deyişle; daha geniş toplumsal çıkarların kötüye kullanılmasıdır ve buna ortak malların trajedisi yaklaşımı denilmektedir. İkincisi, yolsuzluk kamu yararını kendi çıkarları için kötüye

kullanan veya yönetim sistemlerine ve kurumlarına olan kamu inancını baltalayan herhangi bir şeydir. Yolsuzluk yerine yozlaşmak fiiline odaklanarak süreçleri inceleyen Shaxson (2007:1132), tanımlanan yolsuzluk ile yolsuzluğun bu alternatif geniş görüşünü yalnızca rüşveti değil aynı zamanda genel dinamikleri ve etkileri geleneksel olarak benzer olan vergi kaçırma (hem yasal hem de yasadışı türler) gibi çok daha geniş bir dizi yolsuzluk faaliyetini içerecek şekilde genişletmiştir. Küçük boyuttaki yolsuzluğun hükümete karşı genel güven kaybı oluşturmasının yanında siyasi statüko adına bilinçli olarak kullanılan bir hükümet aracı olan kurumsal yolsuzluk daha önemli konumdadır (Latimer, 2015:16).

Literatürde, daha az gelişmiş ve daha zayıf kurumsal yapılara ve kötü kaliteye sahip ülkelerde yolsuzluğun daha yaygın şekilde görülmekte olduğu ve/veya beklenmedik kaynakların getirdiği rant arama davranışlarının siyasi yolsuzluğu teşvik ederek geniş anlamda yönetimin kalitesini olumsuz yönde etkileyebildiği belirtilmektedir.

1.5.2.3. Otokrasi

Politik ekonomide tanımlanan güçlü politik modellerden biri doğal kaynakların zenginliği ile otokratik ve otoriter uygulamalar arasındaki ilişkidir. Literatürde, petrol zenginliğinin antidemokratik etkilere sahip olduğu koşulları açıklamaya yönelik iki olasılık bulunmaktadır. İlkinde petrol, otoriter hükümetleri güçlendirerek onların demokrasiye geçişlerini engelleyebilmekte ikincisinde ise petrol, demokratik hükümetleri zayıflatarak onları otoriterliğe itebilmektedir. Literatürde baskın görüş, ilk olasılık olup daha yüksek petrol zenginliği seviyelerinin otokratik hükümetleri daha istikrarlı hale getirdiği ve dolayısıyla bu durumun demokrasiye geçiş olasılığını daha düşük hale getirdiğini desteklemektedir (Ross, 2015:243-244).

Michael L. Ross (2001:332), yayınladığı makalede petrol ihracatı ile otoriter yönetim arasındaki bağlantıyı rantiye etkisi, baskı etkisi ve modernizasyon etkisi olmak üzere üç nedensel mekanizma olarak açıklamıştır.

Rantiye etkisi, üç farklı bileşenden oluşmaktadır. İlk bileşen olan vergilendirme etkisi ile halkların az vergilendirme sonucu hükümetlerinden düşük düzeyde hesap verebilirlik ve temsil gücü talep etmesinin baskıcı rejimlere yol açması beklenmektedir. İkinci bileşen, harcama etkisi ile demokratik rejim çağrılarını baskılamak için daha fazla gerekli gereksiz

harcama yapılması beklenmektedir. Üçüncü bileşen ise, grup oluşumu etkisidir ve otokratik rejim hükümetlerinin elde edilen gelirleri toplumsal siyasi hak elde etmeye çalışan grupları engellemek için kullanması beklemektedir (Ross, 2001:332-335). Yani bu üç etki doğal kaynaklar olarak özellikle petrolün, baskıcı rejimlerin harcamalarını artırmalarına, vergileri düşürmelerine, silahlı güçlerin güvenirliliğini satın almalarına ve kendi yolsuzluklarını ve yetersizliklerini gizlemelerine olanak sağlayarak petrol otokrasinin devamını yürütmektedir (Ross, 2012:63). Yüksek petrol zenginliği seviyelerinin otoriter rejimlere ve otoriter yöneticilere demokratik baskıları savuşturmaya yardımcı olduğuna dair güçlü kanıtlar genellikle bir rantiye işleyişine atfedilmesine rağmen diğer mekanizmalar ve koşullar da önemli olabilmektedir (Ross, 2015:248).

Doğal kaynak ihracatı ile otoriter yönetim arasındaki bağlantıyı açıklayan bir diğer mekanizma baskı etkisidir. Baskı rejim hükümetleri elde ettiği gelirle iç güvenliğe daha fazla harcama yaparak (örneğin güçlü ordu kurulması) iç ve dış düşmanları engelleyecek ve demokrasi yandaşlarını da baskılayabilecektir (Ross, 2001:335-336). 2011 Ocak ayında Ortadoğu'da demokrasi yanlısı protestolar patlak vermiş ve Arap Baharı olarak adlandırılan ayaklanmalarda baskı kanalının nasıl işlerliği olduğu görülmüştür. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yakın tarihte meydana gelen Arap Baharının ardından Suudi Arabistan, Cezayir, Libya ve Bahreyn gibi petrol zengini devletlerin yöneticilerinin protestoculara çok daha uzun süre direnebilir durumda olmasının aksine Tunus ve Mısır gibi petrol bakımından fakir ülkelerdeki protestocuların yöneticilerini devirmelerinin nasıl kolay olduğu görülmüştür (Ross, 2012:63).

Son olarak, doğal kaynak ihracatı ile otoriter yönetim arasındaki bağlantıyı açıklayan bir diğer mekanizma olan modernleşme etkisi ise karmaşık bir süreçtir. Modern gelişmiş toplumların tarihsel aşamalardan geçerek ekonomik açıdan kalkınmalarının yanında siyasi ve toplumsal açıdan gelişmişlik düzeyine ulaştıklarını ve demokrasi için bunun işlerliğini ortaya koymaktadır. Rantiye, baskı ve modernizasyon etkileri büyük ölçüde tamamlayıcı olmasının yanında her üç açıklama veya bunların herhangi bir birleşimi aynı anda geçerli olabilmektedir. Rantiye etkisi, hükümetin halkı politik olarak hareketsiz tutmak için mali önlemleri kullanmasına odaklanırken baskı etkisi, hükümetin halkı kontrol için güç kullanmasını vurgulamakta ve modernleşme etkisi ise halkı hareketsiz tutabilecek sosyal güçlere bakmaktadır (Ross, 2001:336-337).

Bütün bunların yanında, petrol her zaman demokrasiye engel olmamıştır. 1970'lere kadar petrol üreticileri diğer ülkeler kadar demokratik ya da demokratik olmamasına rağmen 1970'lerin sonundan 1990'ların sonlarına kadar Ortadoğu, Afrika ve eski Sovyetler Birliği'nin petrol zengini ülkeleri hariç neredeyse her bölgedeki ülkelere özgürlük, hak ve hukuk getiren bir demokrasi akışı dünyaya yayılmıştır (Ross, 2012:63).

1.5.2.4. Tekrarlayan Şiddetli Çatışma ve İç Savaş

Kaynak zengini ülkeler doğal kaynaklardan elde edilen rantlardan dolayı çatışma, tekrarlayan çatışma ve iç savaşlara daha yatkın görülmektedir. Düşük gelir, yavaş büyüme ve birincil meta bağımlılığı bir ülkeyi iç savaşa yatkın hale getiren nedenler olarak görülmekte hatta literatürde kök nedenler olarak adlandırılmaktadır (Collier, 2007:22).

Kaynak laneti düşük büyüme oranlarına ve düşük gelir seviyesine yol açtığından dolayı isyan için fırsat maliyetleri oluşturarak sonunda iç savaşı olası kılmaktadır. Kira gelirlerinden elde edilen rantlar harici özellikle, birincil malların küresel fiyatlarının diğer fiyatlardan çok daha değişken olması ve iklim, keşifler ve tükenme nedeniyle oluşan miktar şokları, dengesiz büyüme düzeyi ve zor ekonomi yönetimi anlamı taşırken bu durumda söz konusu ülke halklarının hükümetlerin performansına ilişkin görüşlerinin karışmasına zemin hazırlamaktadır. Kısaca, rantlar ve şoklar, kaynak zenginliğinin çatışma riskine bağlanabileceği fazlaca yol oluşturmaktadır (Collier ve Hoeffler, 2005:625-627).

Diğer bir deyişle, düşük düzeydeki ekonomik büyüme, yolsuzluk ve anti demokratik rejim, kaynak zenginliği ile etkileşim içindeki faktörler, istikrarsız iç yönetimlere sebep olmaktadır. Para biriminin aşırı değerlenmesi ve kaynak gelirlerinden elde edilen rant arayışı sebebiyle kaynak dışı sektörlerin dışlanması devamında bu ülkelerde uzun vadede bir orta sınıfın varlığını engellemektedir. Konu olan kaynak sektörünün devlet kontrolünde egemen konumu ülkenin ekonomisini emtia fiyat oynaklıklarına maruz bırakmaktadır. Bütün bunlardan dolayı orta ve uzun vadeli planlamanın karmaşık hale gelmesi ile kaynak bakımından zengin ülkeler düşüş-yükselişten oluşan kısır döngüye sıkışmaktadır. Mevcut olan hassas yapı emtia ihraç eden ekonomilerin küresel makro ekonomik çevreselleşmesiyle birleştiğinde potansiyel çatışma riski oluşturabilmektedir (Samset, 2009).

Literatürde, doğal kaynak bolluğu ile iç savaşın; başlangıcı, süresi, yoğunluğu ve türü olmak üzere dört boyutunu birbirine bağlayan nedensel mekanizmalar incelenmiştir. İlk olarak, doğal kaynak zenginliği ile iç savaşın başlangıcını birbirine bağlayan nedensel mekanizmalar hakkındaki tartışma iç savaşın nedenlerini irdelemektedir. İki ana dayanağa odaklanan bu nedensel mekanizmada ilk olarak, davranışçı fikirleri yansıtan isyancı örgütlerin güdüleri vurgulanmaktadır. İç savaşların, servet eşitsizliklerinden, sınırlı siyasi haklardan veya etnik ve dini ayrımlardan kaynaklanan şikayetlerden kaynaklandığı ileri sürülmüştür (Rosser, 2006:17). Tüm iç savaşlar, etnik kökenlere dayanmamakta hatta istatistiksel olarak etnik çeşitlilik ile iç savaşa yatkınlık arasında bir ilişki olduğuna dair çok fazla kanıt olmamasına rağmen etnik egemenlik (nüfusun çoğunluğunu oluşturacak kadar büyük bir gruba sahip olan ancak diğer grupların hala önemli olduğu) etkisi söz konusudur ve toplumlar gerçekten daha fazla risk altındadır. Buna en güzel örnek, farklı etnik gruplardan insanların birbirlerinden hoşlanmadığı ve karşılıklı suçlamaya yönelik söylemlerde bulunduğu Irak'tır. Buralarda çoğunluk grubu ağırlığını koymakta ya da azınlık gruplar kendilerini korumak için çoğunluğun yönetimine güvenmeyerek kendi egemenlikleri ile çoğunluğun egemenliğini önlemekle uğraşmaktadır (Collier, 2007:25).

Nedensel mekanizmada ikinci dayanak veya destek, rasyonel katılımcı bakış açısıyla bağlantılı fikirleri yansıtan isyancı örgütlerin karşı karşıya olduğu ekonomik teşvikleri ve fırsatları vurgulamaktadır. İsyancı grupların zenginleşme arzularından başka bir deyişle, aç gözlülüklerinden kaynaklanan bu argüman iç çatışmaların yüksek olasılık ile isyancıların faaliyetlerini finanse etme fırsatlarının olduğu yerlerde olduğunu öne sürmektedir (Rosser, 2006:17). Doğal kaynaklar, çatışmayı finanse etmeye ve hatta bazen onu motive etmeye yardımcı olmakla birlikte çeşitli grupların kaynakları kontrol altına alma girişimleri şiddetli çatışmalara yol açmaktadır. Mevcut yetkili hükümetler tarafından mülkiyet haklarının uygulanmaması isyancıların olası zaferi durumunda doğal kaynakların çıkarılması ve ihraç edilmesiyle uğraşan uluslararası şirketler, genellikle savaşan gruplara güvenerek koruma sağlamak karşılığında onlara kira ödemekte ve/veya kaynak tavizleri karşılığında isyancı hareketlere büyük miktarlarda fon desteği sağlamaktadır (Nath, 2015:31; Collier, 2007:21). Sudan ve Angola'da meydana gelen çatışmalar bu duruma örnek olarak gösterilebilmektedir (Frankel, 2012:17). Bu arada bazı araştırmalarda, kaynaklara bağımlılığın çatışmayı oluşturan neden değil çatışmayı arttıran

bir sebep olduğu belirtilerek kiralar bu durumda başlıca motive edici sürekli finansman kaynağı olarak görülmektedir (Nath, 2015:31).

Ross (2006:280-282)'a göre ise, araştırmacıların çoğu doğal kaynak üretiminin beş mekanizmadan biri aracılığıyla iç savaşın başlangıcıyla bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. İlk hipotez, kaynak zenginliğinin hedefinde devletin değerini artırarak ulusal çatışmaları teşvik etmenin bulunduğudur. İkinci hipotez, kaynak zenginlik, mineral zengin bölgelerde hükümetin değerini artırmaktadır. Yani, ilk iki hipotezde, kaynak zenginliği isyancıların morallerini etkileyerek onları ya ulusal bir iç savaş ya da ayrılık savaşı başlatmaya teşvik etmektedir. Diğer hipotezlerde, kaynak zenginliği isyancı ve çatışmacı kuruluşlara fon yardım sağlamakta, kaynak zenginliği devleti zayıflatarak çatışmalara neden olmakta ve son olarak kaynak zenginliği ticaret şokları yoluyla çatışmalara yol açmaktadır. Yani, bu diğer üçünde, kaynak zenginliği, mali destek veya finansman sağlamak suretiyle devleti zayıflatarak isyancıların fırsatlarını artırmaktadır.

Kaynaklar ile iç savaşların süresi ve yoğunluğunu birbirine bağlayan nedensel mekanizmalar incelendiğinde doğal kaynak zenginliğinin iç savaşları çeşitli şekillerde uzatmaya hizmet edebileceği öngörülmektedir (Rosser, 2006:19).

Bir iç savaş başladığında çatışmanın ne zaman biteceğini öngörmek kolay değildir çünkü iç savaşlar son derece kalıcıdır ve genellikle bu tür çatışmalar geçici olarak durmakta ve daha sonra yeniden başlamaktadır. Ayrıca bir ülkenin geliri bir çatışmanın başlangıcında ne kadar düşükse çatışma o kadar uzun sürmektedir. Ülkenin önemli ihraç ürünleri daha değerli hale gelirse savaşların daha uzun sürmesi yönünde bir eğilim bulunmaktadır ve bu durumlarda savaşı finanse etmek daha kolay hale gelmektedir (Collier, 2007:26). Örneğin, Afganistan, Kolombiya ve Peru'da çıkarılan önemli emtialar bir kez başladıktan sonra isyancılara fon sağlayarak çatışmaların sürmesini sağlayarak süreci oldukça uzatmaktadır. Diğer bir örnekte, Afganistan, Burma ve Kolombiya gibi ülkelerin kaynak zenginliğinin çatışmanın yoğunluğunu artırma eğiliminde olduğu iddiaları da kısmen doğru olabilmekte ve isyancıların doğal kaynakların egemenliğini elinde tutmak için savaştığı ve bu savaşların artığı görülmektedir (Ross, 2004:62).

Son olarak, doğal kaynak bolluğu ile iç savaşın türü boyutu yani farklı doğal kaynak türleri ile farklı çatışma türleri arasındaki nedensel bağlantıların analizleri incelenmiştir. Genel olarak rantlar metalar arasında farklılık göstermektedir bu yüzden petrol ve doğal

gaz gibi kaynaklar üzerindeki rantlar ve/veya üretim maliyetlerine göre yüksek değer tarımsal emtia rantlarından çok daha fazladır ve bu nedenle çatışma riskinde farklı şekilde önemli olmasının nedeni budur (Collier ve Hoeffler, 2005: 628-630).

1.5.3. Diğer Mekanizmalar

Daha yakın zamanlı tarihte kaynakların tükenmesi ve kaynakların sürüklenmesi (resource drag) gibi yaklaşımlar da kaynak laneti mekanizması kapsamında sıkça incelenmektedir.

1.5.3.1. Kaynakların Tükenmesi

Doğal kaynak kullanımının düşük ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini (kaynak laneti) kapsayan tartışma kaynakların tükenmesi konusundaki tartışmalarla kesişmektedir. Kaynak bol olan ülkelerde doğal kaynakların azalması ve/veya tükenmesi kısa vadede refahı doğrudan etkileyebilmekte ve/veya gelecek nesiller için ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla kaynakların tükenmesi kaynak laneti olgusuna yol açan sebeplerden biri olarak ortaya çıkmaktadır (Cockburn, Henseler, Maisonnave ve Tiberti, 2018:518-519).

Ülkelerin sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya ulaşabilmesi için ülke ekonomilerinin zayıf sürdürülebilirlik koşullarını karşılaması gerekmektedir. Bu durumda tükenmekte olan doğal sermaye, daha da değerli fiziki ve beşerî sermaye ile değiştirildiği sürece beşerî, fiziki ve kalan doğal sermayeden oluşan toplam stoğun değeri zamanla artmalıdır. Yani, bir ülke ekonomisinin gelişmesinin yolu Hartwick kuralına[10] benzer ilkeler tarafından yönetilmesi ile mümkün olmaktadır. Burada ilk olarak, çevresel zararlardan kaynaklanan refah kayıplarının en aza indirilmesi ve çevresel dışsallıkların içselleştirilmesi sonrasında kazanılan kaynak gelirlerinin en üst düzeye çıkarılması için çevresel ve doğal kaynaklar verimli bir şekilde tahsis edilmeli ve yönetilmelidir. İkincisi, doğal sermayenin tükenmesinden kaynaklanan rantlar diğer üretken ekonomik varlıklara yatırılmalıdır (Barbier, 2005:141).

Ancak kaynak zengini gelişmekte olan ekonomiler, genellikle kaynaklarını verimsiz bir şekilde kullanarak doğal kaynak rantlarını diğer üretken yatırımlara yeniden yatırmamaktadır veya başka bir deyişle tükenmekte olan tükenebilir kaynaklarını diğer

[10] John Hartwick tarafından 1977 yılında ortaya konulan kuralda yenilenemez kaynakların çıkarılmasına ve yeniden üretilebilir sermaye birikimine dayalı basitleştirilmiş bir kapalı ekonomide, tüketimin sürdürülmesinin koşulunun, sermaye varlığına yapılan yatırımın, tükenebilir doğal kaynağın amortismanına eşit olması gerektiğini göstermiştir (Barbier, 2005:142).

üretken varlıklara başarılı bir şekilde dönüştürememektedir (Barbier, 2012:512). Kaynak laneti hipotezi durumunda bir emtia fiyat patlaması, gelişen maden sektörünün imalat gibi ekonominin daha dinamik sektörlerinden yatırımları ve faktör girdilerini çekmesi bakımından normalde sürdürülebilir kalkınma için uygulanması gereken Hartwick'in kuralını fiilen tersine çevirmektedir (Barbier, 2005:141).

Kazanılan kaynak rantlarının diğer üretken varlıklara verimli bir şekilde yeniden yatırılmasını sağlamak yerine yolsuzluk, bürokratik verimsizlik ve aşırı kaynak çıkarma veya dönüştürmeden elde edilen özel çıkarlar lehine önyargılı politikalar başarısızlıkları şiddetlendirmektedir (Barbier, 2012:513). Örneğin, iki yüzyıl önce, Güney Pasifik'teki Nauru adasının çoğu guanodan türetilen fosfat yataklarından oluşuyordu ve madde, gübre endüstrisinde oldukça değerliydi. Oldukça karlı fosfat ihracatının sonucunda Nauru, 1960-1970'lerde küresel çapta iyi düzeyde kişi başına yüksek gelirine ulaşmış fakat maden zamanla tükenmiştir. Örnekte görüldüğü üzere doğal kaynağı kontrol eden hükümetler, yönetimde başarısız politikalar izleyerek değerli madenlerin aşırı tüketilmesi sonucunda iyi dönemde elde edilen gelirleri biriktirememekte ve/veya üretken yatırıma dönüştürememektedir (Frankel, 2012:16).

Buradaki sorunun bir parçası da özellikle gelişmekte olan ülkelerde arazi ve diğer doğal kaynakların çıkarılması ve işletilmesi adına açık erişim koşulları yaratan mülkiyet haklarının iyi tanımlanmaması ve uygulanmamasıdır (Barbier, 2012:513). Çoğu zaman fiziksel ve politik olarak mülkiyet haklarının tam olarak devredilmesi yani özelleştirme aşırı tükenme sorununa çözüm olarak kullanılarak söz konusu kaynağın korunması için teşviklerde verilebilirdi fakat özellikle bazı yenilenemeyen kaynaklar için mülkiyet haklarının uygulanmasındaki zorluk kendi başına bir doğal kaynak laneti kategorisini oluşturmaktadır (Frankel, 2012:16).

1.5.3.2. Kaynakların Sürüklenmesi

Graham Davis (2011:155)[11], maden ve enerji ekonomilerindeki nispeten daha yavaş büyümenin bir kaynak sürüklenmesini yansıtabileceğini ve kaynak lanetinin kaynak sektöründeki bu zayıf büyümenin sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Enerji ve kaynak

[11] Davis (2011:155), Sachs ve Warner (1995) tarafından öne sürülen üretim dışsallıkları olan bir sektör veya faaliyetin dışlanmasının kaynak laneti için en olası açıklamalardan biri olduğuna dair hipotezi test ederek geniş bir ülke örneklemi üzerinde yaptığı deneysel çalışmasında kaynak sürüklenmesi için destek bulmuştur.

sektörleri, standart verimlilik koşulları altında kişi başına üretimde mütevazı büyüme oranları sergilemekte ve kaynaklar optimum şekilde yönetilmektedir ancak optimal olarak yönetilen kişi başına kaynak üretiminin zaman içinde önemli ölçüde artmadığı ve dolayısıyla bu durumun kişi başına ekonomik çıktının ölçülen büyümesi üzerinde bir sürüklenme meydana getirdiği görülmektedir. Kaynak laneti gerçekten de yalnızca bir kaynak sürüklenmesi ise bu durumun değerli maden veya enerji üretimiyle bağlantılı büyümeyi azaltan piyasa başarısızlığı olduğu varsayımı ile uygulanan ticaret ve sanayi politikaları üzerinde etkileri söz konusudur.

1.6. Kaynakların Lanetinin Ampirik Literatürü

Doğal kaynakların çeşitli ölçümleri ile az gelişmişlik arasındaki bir dizi sonuç hakkında açıklama yapmak için çok sayıda teori ortaya atılmış ve ampirik testler uygulanmıştır. Doğal kaynak laneti ile ilgili literatürde yapılan çalışmaların bir kısmı, doğal kaynakların ülkelerin kalkınmasında negatif rol oynadığına dair kanıtlar bulmakta ve doğal kaynak zenginliğinin ülkelerin ekonomileri üzerindeki olumsuz etkilerinin çeşitli aktarım kanalları tarafından açıkça ele alınmasının daha farklı ve belirsiz sonuçlara yol açtığını belirtmektedir.

Kaynak laneti literatürüne kabaca kronolojik bir giriş yaparsak Singer (1950) ve Prebisch (1950) gibi iktisatçılarının bazı güçlü karşı argümanlarına karşın kaynak bolluğunun bir lanetten ziyade bir lütuf olduğuna dair geleneksel baskın görüş, W. Max Corden ve J. Peter Neary (1982) tarafından oluşturulan Hollanda hastalık modelinin yayınlanmasına kadar literatürde yer almıştır. Kaynak laneti üzerine yapılan erken çalışmalarda, tümevarım söz konusu olup bol miktarda kaynak geliri karşısında ekonomik ve politik işlev bozukluğu yaşayan ülkeler hakkındaki gözlemlerden yola çıkılarak büyük ölçüde tek tek olgulardan genel önermelere varılmıştır (Gochberg ve Menaldo, 2016:508).

1990'lara gelmeden önce literatürde önemli yere sahip olan Alan Gelb, 1988 yılında petrol kiralarının ekonomik etkilerini, "Petrol düşüşleri: kutsama veya lanet" adlı kitabında ele almıştır. Gelb (1988:14), petrolden elde edilen beklenmedik kazançların bir ekonomi üzerindeki etkisini teorik yaklaşımlarla ele alarak tanımlayıcı analizi yoluyla bir kaynak laneti tezi oluşturmuştur. Gelb (1988:147-323), altı petrol ihraç eden ülke (Cezayir, Ekvador, Endonezya, Nijerya, Trinidad ve Tobago ve Venezuela) üzerinde yaptığı çalışmasında ülkelerin makroekonomik tepkilerini analiz ederek petrolün

beklenmedik düşüşlerinden kaynaklanan maliyetlerin söz konusu beklenmedik düşüşle ilişkili gelecekteki faydaları dengelediğini ve bakıldığında kaynak laneti hipotezi için bir temel oluşturduğunu ifade etmiştir.

1990'lara gelindiğinde, Auty (1993), "Doğal kaynak ekonomilerinde kalkınmayı sürdürme: doğal kaynak laneti" adlı çalışmasında kaynak laneti tezinin sistematik bir incelemesini sunarak disiplinler arası yaklaşımları sentezlemiştir. Auty (1993), Peru, Bolivya, Şili, Jamaika, Zambiya ve Papua Yeni Gine olmak üzere altı kıymetli maden ihracatçısı ülkeyi örnek göstererek maden ekonomilerinde kalkınmayı sürdürmedeki sakıncaları ve kaynakların gelişmekte olan ekonomiler üzerinde yaratabilecekleri yıkıcı etkileri vurgulamıştır. Doğal kaynaklar tezi üzerine yapılan deneysel araştırmalar, Gelb (1988) ve Auty (1993) tarafından yapılan vaka çalışmalarıyla başlamış ve bu çalışmalar ülkeler arası ve zaman serisi verilerini kullanarak hipotezleri gözden geçirmeleri ve test etmeleri için bir temel sağlamıştır (Sachs ve Warner, 1995:3).

Auty (1993)'ın görüşlerini destekler nitelikte Sachs ve Warner'ın birlikte kaleme aldıkları ve 1995 yılında yayınladıkları 'Doğal kaynak bolluğu ve ekonomik büyüme' adlı makale ile iktisatçılar tarafından doğal kaynak laneti üzerine yapılan çok yönlü çalışmalar hız kazanmıştır. Sachs ve Warner (1995:1), çalışmasında baz yılı olarak ele aldığı 1971 yılındaki doğal kaynak ihracatının GSYİH' ya oranı yüksek olan ekonomilerin sonraki 1971-89 döneminde düşük büyüme oranlarına sahip olma eğiliminde olduğunu görmüş ve bu negatif ilişkinin kişi başına düşen gelir, ticaret politikası, hükümet verimliliği, yatırım oranları ve diğer değişkenler gibi ekonomik büyüme için önemli olduğu tespit edilen değişkenler kontrol edildikten sonra bile geçerli olduğunu bulmuşlardır.

Kaynak laneti teorisi veya kaynak bolluğu paradoksu hakkındaki ilk çalışmalar, başta kalıcı az gelişmişliği açıklamak için siyasi faktörlere çok az dikkat ederek ekonomik ve yapısal süreçlere odaklanmıştır (Gochberg ve Menaldo, 2016:510). 1997 yılından sonra birçok araştırmacı kaynak laneti teorisini farklı yönleri ile incelemeye başlamıştır. Sachs ve Warner (1997:335-336), kaynak lanetinin ortaya çıkmasında sadece ekonomik faktörlerin veya ekonomik sorunların etkisinin olmadığını ekonomi dışında zayıf politikaların, kurumların, demografik durum ve coğrafi konum gibi faktörlerinde etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Yine aynı şekilde Karl (1997) ve Ross (1999;2001), doğal

kaynakların lanetini ekonomi politik yönüyle inceleyerek rant peşinde koşan demokratik olmayan otokratik yönetim ve siyasi istikrarsızlıkla ilişkilendirmiştir.

Kaynak laneti literatürüne kabaca kronolojik bir giriş yapıldıktan sonra kaynak bolluğu ve kaynak bağımlılığı kavramı irdelenmektedir. Sonrasında belli başlı aktarım kanalları ile alakalı kaynak laneti hipotezi için destek veya argümanlar sağlayan çeşitli çalışmalar ve kaynak laneti hipotezi hakkında şüphe duyan laneti sorgulayan çalışmalar ele alınmaktadır. En sonunda ise ampirik sorunlar irdelenmektedir.

1.6.1. Kaynak Laneti: Kaynak Bolluğu ve Kaynak Bağımlılığı

Araştırmacılar, doğal kaynak lanetinin var olup olmadığını var ise nedenlerini bulmaya açıklamaya çalışırken kaynak lanetini ölçmek için farklı kavramlar ve yaklaşımlar kullanmışlardır. Literatürde ‘yoğunluk’, ‘patlama’, ‘beklenmedik’, ‘kaynak rantları’, ‘ön kaynak laneti’, ‘kaynak bağımlılığı’ ve ‘kaynak bolluğu’ doğal kaynakların etkilerini açıklayan ve değerlendiren sıklıkla karşılaşılan ifadelerdir.

'Yoğunluk', bir ülkenin doğal kaynakları kullanma oranını ifade ederken 'patlama' ve 'beklenmedik’ terimleri, yeni doğal kaynaklar keşfedildiği ya da emtia fiyatlarında bir artış olduğu için şoklarla ilgili olarak kullanılmaktadır (Savoia ve Sen, 2020:2). Kaynak rantları, zaman içinde bir noktada kaynak stoğundan elde edilen gelir akışıdır (Brunnschweiler ve Bulte, 2008:261). Ön kaynak laneti, kaynak çıkarma veya gelirlerden bağımsız olarak keşiflerden sonraki beklenti ve hayal kırıklığını anlatmaktadır.

Doğal kaynakların iki temel ölçüsü olan kaynak bağımlılığı ve kaynak bolluğu (kaynak açısından zengin), kaynak laneti hipotezlerini değerlendiren çeşitli çalışmalarda kaynak lanetinin bir bütün olarak anlaşılmasına zarar verecek şekilde sıklıkla, rahatlıkla ve alternatif olarak birbirinin yerine kullanılmaktadır (Barma, Kaiser, Le ve Vinuela, 2012:19).

Doğal kaynak bolluğu ile doğal kaynak bağımlılığı arasında net bir ayrım yapmak gerekmektedir. Doğal kaynak bolluğu, bir ülkenin sahip olduğu doğal sermaye miktarıyla (yani maden yatakları, petrol sahaları, ormanlar veya tarım arazileri) ilgilidir (Gylfason, 2011:4). Diğer bir şekilde ifade edilirse stokta kaynak bolluğu, bir ülkenin toprak altı zenginliğinin stok ölçüsü ve ortalama rezervini ifade etmektedir (Badeeb vd., 2017:127;

Brunnschweiler ve Bulte, 2008:261). Çıktıda doğal kaynak bağımlılığından kastedilen, söz konusu ulusun geçimini sağlamak için bu doğal kaynaklara ne ölçüde bağlı olduğu (Badeeb vd., 2017:127; Gylfason, 2011:4) veya belirli bir zamanda ülkelerin kaynak çıkarma dışında alternatif gelir kaynaklarına erişiminin olup olmadığıdır (Brunnschweiler ve Bulte, 2008:261). Kaynak bolluğu veya kaynak zenginliğinde, söz konusu kaynak veya kaynaklarda kişi başına yüksek üretim olduğu anlamına gelirken kaynak bağımlılığında ise kaynakların ülke ihracatının epey büyük bir kısmını oluşturduğu anlamına gelmektedir (Samset, 2009).

1.6.2. Kaynak Laneti Hipotezi İçin Destek veya Argümanlar Sağlayan Çeşitli Çalışmalar

Literatürde, kaynak laneti hipotezi için destek veya argümanlar sağlayan başlıca çalışmaları ekonomik, sosyo-ekonomik ve ekonomi politik başlıkları halinde kategorize etmek mümkündür. Ayrıca yakın tarihli aşma modeli ve son zamanlarda literatürde yer almaya başlayan ön kaynak lanetini de inceleyen çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.

Kaynak laneti hipotezi için destek sağlayan ekonomik ampirik araştırmalar bir iletim kanalı olarak oynaklığı değerlendirmektedir. Oynaklık genelde kaynak gelirleri, emtia fiyatları, döviz kurları ve maliye politikaları aracılığı ile incelenmektedir. Doğal kaynaklardan elde edilen gelirlerin değişken doğası, kaynak bağımlılığı yüksek olan devletlerin harcamalarında oynaklığa sebep olarak reel döviz kurundaki oynaklığı harekete geçirmektedir (Brahmbhatt, Canuto ve Vostroknutova, 2010:4). Aşırı borçlanma ve fiziksel veya beşerî sermayeye yapılan yatırımın azalması da oynaklığın aracı ile incelenmektedir.

En çok incelenen konu göreli fiyatlarda gözlenen aşırı oynaklığın kaynak zengini gelişmekte olan ülkelerin büyüme beklentilerine zarar vermesidir ve bazı çalışmalar kaynak lanetinde önemli bir faktör olarak bir meta patlamasının beklenmedik fiyat etkilerinden ziyade birincil ürün ihracatının gelir oynaklığına daha fazla vurgu yapmaktadır. Mikesell (1997:193), 1970-1992 yılları arasında birincil ihracat paylarının en yüksek olduğu bölgelerin (Latin Amerika, Sahra altı Afrika, Orta Doğu ve Kuzey Afrika) ticaret hadleri oynaklığının, sanayileşmiş ülkelerin iki ila üç katı olduğunu belirtirken Gylfason, Herbertsson ve Zoega (1999:204) yayınladıkları makalede, 1960-1992 döneminde 125 ülke verilerine dayanan kesitsel ve panel regresyon analizleri

sonucunda birincil sektörün büyüklüğü ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ters ilişki olduğunu doğrulayarak birincil sektörün oynaklığının, reel döviz kurunda belirsizlik oluşturduğunu ve böylece ikincil sektördeki yatırımı ve öğrenmeyi ve dolayısıyla büyümeyi azaltabildiğini ifade etmişlerdir. Hausmann ve Rigobon (2002:1), doğal kaynak lanetinin varlığına alternatif bir mekanizma önererek politika sonuçlarını incelediği makalede doğal kaynaklarda uzmanlaşmanın dünya emtia fiyatlarının diğer malların fiyatlarından çok daha fazla dalgalanması nedeniyle makroekonomik belirsizliğin artmasına da yol açabildiğini göstermişlerdir.

Gelir oynaklığının kaynak lanetinin en önemli açıklamalarından biri olduğunu öne süren Blattman, Hwang ve Williamson (2007:156), otuz beş ülke için bir panel veri tabanı kullanarak 1870 ile 1939 arasındaki tarihsel dönem boyunca oynaklığın, gerçekten de metaya bağımlı ülkelerin ekonomik büyümesine zarar verdiğini bulmuşlardır. Blattman vd. (2007:176), özellikle bazı emtiaların fiyat açısından diğerlerinden daha değişken olduğunu ve ticaret hadleri daha değişken olan ülkelerin diğer emtia konusunda uzmanlaşmış ülkelerden daha yavaş büyüdüğünü ifade etmişlerdir. Diğer yandan Humphreys, Sachs, Stiglitz ve Soros (2007:3-6), gelirin değişkenliğinin çıkarma oranındaki oynaklıktan, şirketler tarafından devletlere yapılan ödemelerin zamanlamasındaki sarkmalardan ve kaynakların fiyatlarındaki meydana gelen dalgalanmalar olmak üzere üç kaynaktan geldiğini belirtmişlerdir.

Van der Ploeg ve Poelhekke (2009:727-729), 1970-2003 dönemi kaynak laneti için oynaklığın önemi konusunda çok değişkenli ekonomik testler yaparak oynaklığın kaynak lanetinin en önemli özelliği olduğunu vurgulamıştır. Araştırmacılar büyümenin beklenmeyen çıktı büyümesinin oynaklığına negatif olarak bağlı olduğunu ve doğal kaynakların büyüme üzerindeki doğrudan olumlu etkilerinin dalgalanma yoluyla dolaylı olumsuz etki tarafından bastırıldığını ifade etmişlerdir.

Reel döviz kurlarının genellikle ekonomik performans üzerinde açık bir olumsuz etkiye sahip olduğu belirtilmektedir. Aghion, Bacchetta, Ranciere ve Rogoff (2006:2), 1960-2000 döneminde 83 ülke için reel döviz kuru oynaklığı ile büyüme performansı arasında güçlü ve olumsuz bir ilişki olduğuna dair güçlü kanıtlar bulmuşlardır. Büyük bir ülkeler arası zaman serisi veri seti kullanarak gelişmekte olan ülkelerde reel döviz kuru oynaklığı ile özel yatırım arasındaki bağlantıyı ampirik olarak inceleyen Serven (2003:212), reel

döviz kuru belirsizliğinin yatırımlar üzerindeki olumsuz etkisinin finansal sistemi daha az gelişmiş ekonomilerde daha fazla olduğunu bulmuştur. Sala-i-Martin ve Subramanian (2013:575), yeni petrol keşiflerinin ekonominin diğer ihracat sektörlerine ve büyümeye zarar veren reel döviz kuru değerlenmesine neden olma eğiliminde olduğunu vurgularken kesitsel ve panel regresyonlarını kullanan Gylfason, Herbertsson ve Zoega (1999:204), bazı dolaylı bulgular bulsa da reel döviz kurunun oynaklığı ile büyüme arasında negatif bir ilişki bulamamışlardır.

Oynaklığı maliye politikaları aracılığı ile inceleyen Fatás ve Mihov (2003: 1419), 91 ülkeye ait verileri kullanarak isteğe bağlı maliye politikasının çıktı oynaklığı ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini analiz etmişlerdir. Çalışmada maliye politikasındaki oynaklık ile çıktı dalgalanması arasında güçlü bir pozitif ilişki söz konusudur ve kanıtlar çıktı oynaklığını azaltmanın ve ekonomik büyüme oranını artırmanın bir yolu olarak hükümetlere kurumsal kısıtlamalar getirerek takdir yetkisini kısıtlama argümanlarını desteklemektedir.

Ekonomik açıklamalar, aynı zamanda uluslararası fiyatların oynaklığının yarattığı gelirlerin oynaklığındaki aşırı borçlanmayı da kapsamaktadır. Bazı araştırmalar doğal kaynak bolluğunun, kaynak zengini ülkelerin rezervlerini uluslararası piyasalarda borç için teminat olarak kullanmasıyla bir borç fazlalığı ile ilişkili olduğunu göstermiştir (Papyrakis, 2017:180).

Manzano ve Rigobon (2001), doğal kaynak lanetinin bir borç fazlalığı ile alakalı olabileceğini ve 1970'lerdeki yüksek emtia fiyatlarının kaynakları bol olan birçok ülkeyi, büyük yatırım projelerini ve yüksek kamu tüketimini finanse etmek uğruna yurtdışından borç almak için kaynaklarını teminat olarak kullanmaya özendirdiğini belirtmişlerdir. Çalışmada, 1980'lerde fiyatlar düştüğünde bu ülkelerin ödemeler dengesi krizleri ve sürdürülemez dış borç seviyeleri ile karşı karşıya kaldığını ve bir kaynak patlamasının bir borç fazlalığı sorunu oluşturabileceği ifade edilerek model tahmin edildiğinde kaynak bolluğunun etkisi ortadan kalkmıştır.

Budina, Pang ve van Wijnbergen (2007:1), düşük petrol dışı büyümenin arkasında Hollanda hastalığı etkilerinden ziyade harcamalardaki aşırı oynaklığın olduğunu göstermişlerdir. Mali politikalar değişken petrol gelirini yumuşatmakta başarısız olurken aksine hükümet harcamaları petrol gelirlerinden daha değişken hale gelmiş ve

harcamalardaki oynaklığın borç fazlalığı problemleriyle arttığını gösteren ekonometrik kanıtlar bulunmuştur.

Sarr, Bulte, Meissner ve Swansonii (2011), kaynakları bol olan bir ülkeye yapılandırılmamış borç vermenin ekonomide yağmalamayı ve eksik yatırım yapmayı artırdığını belirterek, 1972 ve 1999 yılları arasındaki 44 otokratik ülkeden oluşan bir paneli kapsayan veri seti üzerinde yaptıkları analizde düşük yatırım nedeniyle yavaş ekonomik büyümenin söz konusu olduğuna dair güçlü bir destek bulmuşlardır.

Son olarak geniş bir ekonomik ampirik literatür ekonomik oynaklığın büyüme ve yatırım üzerindeki olumsuz etkisini incelemektedir (Brahmbhatt vd., 2010:4). Oynaklıktan kaynaklanan belirsizlik, fiziksel veya beşerî sermayeye yapılan yatırımı azaltacak olup fiyat oynaklığına bağlı yatırımların azalması ekonomik büyümeyi engelleyecektir (Aragon, Chuhan-Pole ve Land, 2015:5-6). Van der Ploeg ve Poelhekke (2009:727), uluslararası piyasalarda ticareti yapılan doğal kaynakların fiyat oynaklığının muhtemelen makroekonomik dalgalanmalara ve yabancı yatırımcılar için belirsizliğe katkıda bulunduğuna dair caydırıcı kanıtlar sunmuşlardır.

Kaynak laneti hipotezi için destek veya argümanlar sağlayan sosyo-ekonomik ampirik araştırmalarda mevcuttur. Birçok araştırmada, insan sermayesine yapılan yatırımın, doğal kaynak bolluğu ile ilişkili olduğu iddia edilmiştir. Gylfason (2001:847–856), 1980–1997 dönemi için kaynak bakımından zengin 60 ülkeyi kapsayan çalışmasında insan sermayesini regresyon analizine dahil ederek kaynak lanetini destekler kanıtlar bulmuştur. Araştırmacı, eğitim ve insan kaynaklarının geliştirilmesine yönelik yetersiz ilgi ve harcamaların kaynak lanetini açıklamanın anahtarı olduğunu belirterek doğal kaynakların olumsuz büyüme etkilerinin kaynak açısından zengin ülkelerdeki daha düşük eğitim harcamalarından ve daha az okullaşmadan kaynaklandığını vurgulamıştır. Stijns (2006:1060–1083), Gylfason (2001) tarafından kullanılan kaynak bolluğu ölçüsünün yanlı olduğunu ve dolayısıyla insan sermayesi üzerinde önyargılı sonuçlara yol açtığını savunarak doğal kaynaklardan gelen kişi başına kiralar ile insan sermayesi (beşerî sermaye) birikimi arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Blanco ve Grier (2012:281), 1975-2004 dönemini kapsayan Latin Amerika ülkeleri analizlerinin sonucunda petrol ihracatına bağımlılığın fiziksel sermaye üzerinde olumlu etkisinin ancak beşerî sermaye üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğunu belirtmiştir. Shao ve Yang

(2014:632) ise doğal kaynaklar açısından zengin ülkelerin insan sermayesi gelişimi için yeterli araçları ayırması durumunda büyük olasılıkla kaynak laneti tuzağına düşmekten kurtulabileceklerini gösteren kanıtların varlığından bahsetmektedir.

Diğer yandan politik ve ekonomi-politik alanında yapılmış kaynak laneti hipotezi için destek sağlayan başlıca çalışmalar; kötü kurumsal kalite, rant arayışı, yolsuzluk, otokrasi, çatışma ve iç savaştır.

Kurumsal kalite hakkında önemli sayıda literatür, başarılı ve başarısız kaynak zengini ülkeler arasındaki farklılıkların kurumlarının kalitesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Kurumsal kalite, doğal kaynak zenginlikleri ve özellikle bunların kullanımından elde edilen kiralarla başa çıkmak için kilit faktör olarak görülmektedir ve kurumların kalitesinin yanında ve bazen de kötü kurumsal kaliteyi de kapsayan ayrı ayrı da değerlendirilebilen rant arayışı, yolsuzluk hakkında hatırı sayılır miktarda çalışma yapılmıştır.

Boschini, Pettersson ve Roine (2007:593), kurumsal kaliteye bağlı olarak kaynakların büyüme üzerinde olumlu etkileri olabileceği temel fikrine ampirik destekte bulunarak doğal kaynakların büyüme için ne kadar iyi veya kötü olduğunun iki boyuta bağlı olduğunu öne sürmüşlerdir. Çalışma özellikle elmas ve değerli metaller bakımından zengin ülkelerin, ancak düşük kaliteli kurumların varlığında lanetlendiğini kurumların yeterince iyi olması durumunda lanetin tersine dönebileceğini göstermektedir. Brunnschweiler ve Bulte (2008:250) ise belirli kurumsal yapılara sahip ülkelerin sanayileşemediğini ve kaynak dışı sektörleri geliştirmedeki başarısızlığın ülkeleri kaynak çıkarımına bağımlı hale getirdiğini ifade etmişlerdir.

Daha yakın tarihli araştırmalardan birinde Apergis ve Payne (2014:1), 1990-2013 dönemi için bir dizi Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkesinde petrol bolluğunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Zamanla değişen bir eş bütünleşmeden elde edilen sonuçlar, daha iyi kurumsal kalitenin, petrol rezervlerinin reel ekonominin performansı üzerindeki olumsuz etkisini azalttığını ortaya koymaktadır.

Abdulahi, Shu ve Khan (2019:293), 14 Sahra Altı Afrika ülkesinin panel verilerini analiz ettiği çalışmasında kurumsal kaliteyi bir eşik değişkeni olarak kullanarak doğal kaynak rantı ile ekonomik büyüme arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi kaynak laneti hipotezi

altında yeniden gözden geçirmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre; kurumsal kalite seviyesinin eşik seviyesinin üzerinde olduğu durumlarda doğal kaynak kiralarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve yapıcı bir etkiye sahip olmasına karşın kurumların kalite seviyesi belirli nokta seviyesinin altında olduğunda etki olumsuz bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kaynak laneti literatüründe, Tornell ve Lane (1999)'ın rant arayışı hakkında yayınladıkları çalışma en çok tanınan ve dikkat çeken makalelerden biridir. Tornell ve Lane (1999:22-38), gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda gücün yasal kurumların elinde olmak yerine birkaç gurubun elinde yoğunlaştığını kârlarını maksimize etmeye odaklı olan bu güç gruplarının durumunun gelirlerin dengesiz, haksız dağılımına sebep olduğunu ifade etmişlerdir. Çalışmada bu durum Nijerya, Venezuela, Meksika ve Trinidad ve Tobago gibi ülkeler üzerinde analiz edilerek söz konusu ülkelerin rant arama davranışı nedeniyle düşük büyüme oranlarına maruz kaldıkları tespit edilmiştir.

Leite ve Weidmann (1999:1), kaynak bolluğunun düşük ekonomik büyüme ve yolsuzluk arasında önemli bir ara bağlantı olduğuna işaret ederek doğal kaynak bolluğunun rant arama davranışı için fırsatlar oluşturduğunu ve bir ülkenin yolsuzluk düzeyini belirlemede kilit bir faktör olduğunu belirtmişlerdir. Robinson, Torvik ve Verdier (2006:447), kaynak gelirleri elde etmek için rant kollama davranışının mevcut kurumsal düzenlemeleri baltaladığı ve düşük ekonomik büyümeye yol açtığı hakkında teorik açıklamalarda kaynak bolluğunun büyüme üzerindeki etkisinin kurumların kalitesine bağlı olduğunu belirtmişlerdir.

Arezki ve Brückner (2009:1), 1992-2005 döneminde petrol ihraç eden 31 ülkeden oluşan veri setini kullanarak petrol kiralarının yolsuzluk ve devlet istikrarı üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmanın sonucunda petrol kiralarındaki artışın yolsuzluğu önemli ölçüde artırdığını ve siyasi hakları bozduğunu bulmuşlardır. Brollo, Nannicini, Roberto Perotti ve Tabellini (2013:1759), ek hükümet gelirlerinin siyasi yolsuzluk ve politikacıların kalitesi üzerindeki etkisini hem teori hem de verilerle incelemiş ve bulgularda daha büyük transferlerin gözlenen yolsuzluğu artırdığını ve belediye başkanı adaylarının ortalama eğitimini azalttığını görmüşlerdir.

Son olarak politik ve ekonomi-politik alanında yapılmış kaynak laneti hipotezi için destek sağlayan diğer açıklamalar otokrasi ve iç çatışmadır. Genellikle yapılan ampirik

araştırmalar, kaynak bolluğunun demokrasiyi engellediğini otoriter rejimleri teşvik ettiğini iddia etmektedir. Ayrıca doğal kaynakların savaş ve çatışma üzerindeki etkisi üzerine yapılan çalışmalarda doğal kaynaklar açısından zengin ülkelerin şiddete daha yatkın göründüğüne dair kanıtlar ortaya koyulmaktadır.

Rejim türünü inceleyen bazı çalışmalar, otoriter siyasi sistemlerin değerli maden zengini veya özellikle petrol zengini ülkelerde daha muhtemel olduğu sonucuna varmaktadır. Örneğin, Ross (1999;2001), rant sağlayan doğal kaynakların rejim üzerindeki olası etkilerini incelemiş ve petrolden elde edilen kiralarının demokrasinin işlerliğini güçleştirdiğini ifade etmiştir. Ross (2001: 356-357), petrolün demokrasiye zarar verdiğini ifade ederek kaynağın antidemokratik etkilerinin Ortadoğu ile sınırlı olmadığını ve bu durumun Endonezya, Malezya, Meksika ve Nijerya gibi genel mineral zengini devletleri de kapsadığını belirtmiştir. Diğer yandan Haber ve Menaldo (2011:1), 168 ülkenin kaynaklara bağımlı hale gelmeden önceki dönemlerini dahil ederek geniş bir zaman dilimini (1800-2006) ele aldıkları çalışmada demokrasi ve doğal kaynaklar arasında negatif bir ilişki olmadığını tespit etmişlerdir.

Tsui (2011:111), petrol-demokrasi-büyüme bağına baktığında petrol keşiflerinin gerçekten demokratik kurumların kalitesini düşürdüğünü belirtmesinin yanında ayrıca petrolün yerleşik demokrasilere sahip ülkelerdeki kurumları etkilemediğini bunun aksine hali hazırda demokratik olmayan rejimlerde etkilediğini vurgulamıştır.

Ülkeler arası çok sayıda kanıt kaynak bolluğu ile iç savaş arasında pozitif bir ilişkiye işaret etmektedir. Ross (2004:35), kaynak çatışması korelasyonunun arkasındaki mekanizmaları araştırmak için kaynakların bir çatışmayı nasıl etkileyebileceği hakkında yedi hipotez tanımlayarak sonuçlarını belirlemiş ve doğal kaynakların büyük olasılıkla rol oynadığı 13 iç savaş örneğinde hangi mekanizmaların gözlemlenebileceğini incelemiştir. Ross (2004:61-64), kaynağın türünün büyüme veya çatışma olayları üzerindeki etkiyi belirlemede önemli olduğunu belirtmiştir. Çalışmada tarımsal ürünler ile şiddet arasında herhangi bir anlamlı ilişki görülmez iken elmaslar, kereste gibi yağmalanabilir kaynakların çatışma olasılığını artırmadığı fakat yine de çatışma çıktıktan sonra süresine bir şekilde etki ettiğine dair bazı kanıtların varlığı vurgulanmıştır. Brunnschweiler ve Bulte (2009:651) ise bol doğal kaynağa sahip olmanın iç savaş üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmada kaynak bolluğunun iç savaşın başlama

olasılığını azalttığını kaynak bağımlılığının ise bir iç savaş nedeni olmaktan çok olayın bir sonucu olduğunu bulmuşlardır. Lei ve Michaels (2014) ve Cotet ve Tsui (2013), petrol keşiflerinin şiddet ve iç silahlı çatışma üzerindeki etkisini görmek için benzer yaklaşımlar kullanarak kaynak zenginliği ve çatışma arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığını belirtmişlerdir. Lei ve Michaels (2014:139), büyük petrol sahalarını inceleyerek pozitif etkiden söz ederlerken Cotet ve Tsui (2013:49) ise tüm sahaları inceleyerek çok az ve önemsiz etkinin varlığını ortaya koymuşlardır.

Kaynak laneti hipotezi için destek sağlayan bir teorik yapı olarak kurulan aşma modeli, doğal kaynak bolluğunun ülkelerin gelecekte sürdürülebilir olmayan aşırı tüketime girmesine izin verdiği sorununu vurgulayan çalışmalarda mevcuttur (Neumayer, 2004:1631).

Rodriguez ve Sachs (1999:277-295), doğal kaynaklar açısından zengin ekonomilerin kendi imkanlarının ötesinde yaşadığını belirtmek ve kanıtlamak için Ramsey büyüme modeli ve Venezüella ekonomisine uyarlanmış bir dinamik genel denge modeli kullanarak kaynak yoğun ekonomilerin daha az kaynak yoğun olanlardan daha yavaş büyürken aynı zamanda daha yüksek mutlak gelir seviyelerine sahip olma eğiliminde olduklarını belirtmişlerdir. Destekleyici kanıtlarla birlikte Rodriguez ve Sachs (1999)'a benzer bir argüman sunan Atkinson ve Hamilton (2003:1793–1807), 1980-1995 tarih aralığını kapsayan ve kaynak bakımından zengin veya kaynak açısından fakir 91 ülkeden oluşan temel örneklem setini kullanarak lanetin bizzat hükümetlerin büyük kaynak gelirlerini sürdürülebilir bir şekilde yönetmedeki yetersizliğinin bir göstergesi olabileceğini belirtmişlerdir. Özetle kaynak bol olan ülkeler daha fazla ancak azalan bir oranda tasarruf etmekte veya doğal kaynak yoğunluğu ile gerçek tasarruf oranları arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır.

Daha yakın tarihte literatürde kaynak çıkarma veya gelirlerden bağımsız olarak keşiflerden sonraki beklenti ve hayal kırıklığı ön kaynak laneti olarak adlandırılarak keşif ile üretimin başlaması arasındaki kısa sürede neler olduğuna odaklanılmaya başlanmıştır. Kısaca bu dönemde ekonomik davranış ve tutumlar gelecekteki kaynak zenginliğinden elde edilecek nimetin aşırı iyimser bir değerlendirmesine dayanmakta ise ekonomik sorunlar ortaya çıkabilmektedir. İlaveten ülkelerin bazıları keşifleri paraya çevirmek için gerekli adımları atamamakta ve üretememektedir (Cust ve Mihalyi, 2017:38-39).

Mihalyi ve Scurfield (2020:1), en son emtia patlaması sırasında ilk (büyük) petrol keşiflerini yapan Sahra Altı Afrika'da bulunan 12 ülkedeki kaynak sektöründeki gelişmeleri gözden geçirmek suretiyle yaptıkları analizde uluslararası kuruluşların, hükümetlerin ve şirketlerin sektör tahminlerine bakarak bu tahminleri ortaya çıkan sonuçlarla karşılaştırmış ve sonuçta keşiflerinden sonra yaygın hayal kırıklığı, mali işlev bozukluğu ve yolsuzluğu tespit etmişlerdir.

Kaynak laneti literatürü, teorik ve çalışmalarda kullanılan yöntemler ve sonuçlarındaki farklılıklardan dolayı zaman içinde giderek daha karmaşık hale gelmiştir. Doğal kaynaklar ve çeşitli kötü sonuçlar arasındaki ilişkinin doğası, literatürü ateşleyen ilk vaka çalışmalarından bu yana bazı değişikliklerle detaylandırılırken, birçok analiz eksik veriler ve ihmal edilen değişkenler tarafından tekrar tekrar incelenmektedir. Doğal kaynak zenginliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisiyle ilgili olarak önemli miktarda literatür yayınlanmış olsa da bu etkileri ölçmek için üzerinde anlaşmaya varılmış bir yöntem olmadığı için bulguların sağlamlığı yetersiz olarak görülmektedir (Gochberg ve Menaldo, 2016:521-522).

1.6.3. Şüphe: Gerçekten Kaynak Laneti Var Mı?

2000'li yılların sonlarına kadar doğal kaynak laneti literatüründe büyüme ve doğal kaynak zenginliği arasındaki ilişki ile alakalı çoğunlukla negatif bir ilişki bulunmuş ve bunun sonucunda doğal kaynak zenginliğinin kaçınılmaz olarak bir lanet getirdiği ifade edilmiştir. Fakat, özellikle son on beş yılda, ortaya çıkan bir dizi araştırmacı, kaynak lanetinin mantığını ve kanıtlarını sorgulamaktadır. Kaynak laneti üzerine nispeten daha yeni bir grup tarafından yapılan son araştırmalar, petrol ve doğal gaz başta olmak üzere değerli minerallerin, siyaset ve ekonomik kalkınma üzerinde olumsuz bir etki oluşturabileceği koşullarla alakalı literatürü inceleyerek, kaynak lanetinin varlığından şüphe duymaktadır.

Kaynak laneti hipotezine şüpheyle bakanlar, Amerika Birleşik Devletleri gibi birçok zengin veya gelişmiş olan ülkenin başlangıçta bol miktarda doğal kaynağa sahip olduğunu ifade etmektedir. Greasley ve Madsen (2010:311), 1870 sonrası 16 ülkenin yıllık verilerini kullanarak büyük Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü ekonomileri arasında güçlü bir negatif arazi kaynağı üretkenliği alışverişini ve maden kaynağı bolluğunun üretkenlik üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ortaya çıkarmışlardır.

Diğer yandan, kaynak laneti ve elde edilen ampirik sonuçlar literatürde sorgulandığında benzer kaynak türü ve bolluğuna rağmen, incelenen ülkeler arasındaki farklı büyüme deneyimlerini net bir şekilde açıklayamamaktadır. Klasik olarak, Botsvana ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti elmas ile Norveç ve Nijerya ise petrol ile benzer kaynak çeşidi ve farklı büyüme ve kalkınma deneyimlerine örnek olarak verilebilmektedir. Norveç, yönetim kalitesi ve ekonomik büyüme performansı ve kalkınma olarak küresel alanda güçlü bir petrol üreticisi iken Botsvana, demokrasi, istikrar ve refah geliri artışı açısından Afrika kıtasında en iyi performans gösteren ülke konumundadır. Ayrıca doğal kaynak ihracatı içseldir ve kaynak zenginliğinin mutlak neden ve kurumlarında mutlak sonuç olmaması bu duruma örnektir (Frankel, 2012:19-20).

Diğer yandan doğal kaynakların çeşitli aktarım mekanizmaları ile ekonomik büyüme üzerinde olumsuz yönde etki olduğunu gösteren çok sayıda çalışmanın sonuçlarına rağmen özellikle kaynak bolluğunun daha iyi ölçüldüğü bazı araştırmalar, doğal kaynak zenginliğinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileme eğiliminde olduğunu belirtmektedir.

Davis (1995:1765-1779), bol doğal kaynağa sahip ekonomilerin, çeşitli göstergelerle doğal kaynağa sahip olmayan ekonomilerden daha iyi performans sergilediğini ve kaynak lanetine dair kanıt olmadığını vurgularken benzer şekilde Lederman ve Maloney (2007:25-33), 1975-1999 tarih aralığındaki 65 ülkeyi panel veri yöntemini kullanarak incelemişler ve doğal kaynak laneti tezinin tam aksi yönde sonuçlarla karşılaşarak doğal kaynak bolluğunun büyüme üzerindeki olumsuz etkisinin olmadığını bulmuşlardır.

Daha yakın tarihli çalışmalardan birinde Menaldo (2016:23-24), doğal kaynakların (özellikle petrolün) ülkelerin gelir elde etme ekonomilerini büyütme veya demokratik olma ve kalma becerilerine zarar vermediğine dair oldukça güçlü görünen kanıtlar ortaya koyarak kaynak laneti kavramına ve literatürüne meydan okumuştur. Havranek, Horvath ve Zeynalov (2016:1), 33 çalışmada rapor edilen 402 tahminden oluşan nicel bir ankette kaynak laneti hipotezi için genel desteğin zayıf olduğunu belirterek doğal kaynakların bolluğunun uzun vadeli ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğine dair yapılan ampirik makalelerin yaklaşık %40'ının olumsuz bir etki bulduğunu, %40'ının hiçbir etki bulamadığını ve %20'sinin olumlu bir etki bulduğunu ifade etmişlerdir.

1.6.4. Karmaşa: Ampirik Sorunlar

Kaynak laneti hakkında ampirik çalışmaların bulguları çeşitlidir ve bazı durumlarda bu çeşitliliğin nedeni modelleme ve tahmin farklılıkları gibi ampirik konular olup bu durumda belli başlı ampirik sorunlara neden olmaktadır. Bu kapsamda bu farklılıklar; kesitsel veri ve zaman serisi analizine karşı panel tahmini kullanımı ve ihmal edilen değişken, değişkenlerin kullanımı ve içsellik sorunlar son olarak zaman periyodu ve veri kullanılabilirliği konuları altında irdelenmektedir (Jones, 2014:37).

İlk olarak, kesitsel veri ve zaman serisi analizine karşı panel tahmini kullanımı ve ihmal edilen değişken konusu ele alınmaktadır. Van der Ploeg (2010:14), ihmal edilen değişken yanlılığından kaçınmak ve kesitsel tahminlerin kaynak lanetinin dinamiklerini yansıtmadığı için ülkeler arası verilerden çok panel veri analizi kanıtlarına geçilmesine vurgu yapmıştır. Manzano ve Rigobon (2007:62) ise doğal kaynak bolluğunun büyüme üzerindeki etkisini panel verileri ve ekonominin kaynak dışı tarafının iyileştirilmiş ölçümlerini kullanarak incelemişler ve etkinin her zaman yatay kesit verilerinde mevcut olduğunu ve panel verilerde bulunmadığını ifade etmişlerdir. Kaynak laneti ampirik literatüründeki yapılan araştırmalarda değişken seçimi son derece önemli olup çoğu çalışmada örneğin; yatırım, kurumlar ve ticareti temsil etmesi adına herhangi bir değişken kullanılmamakta ve nihayetinde eksik, yanıltıcı veya yanlış bulgular ve sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Manzano ve Rigobon (2007:41-62), kaynak bolluğu ile pozitif olarak ilişkili olan 'borç / gayri safi milli hasıla oranı' değişkenin ihmal edilmesinin lanetin ampirik bulgusunun nedeni olarak görmüşlerdir.

İkinci olarak, çalışmalardaki değişkenlerin kullanımı ve içsellik sorunlarını irdelendiğinde ilk başta bağımsız değişkenin uygun ve kullanışlı hale getirilmesi gerekmektedir. Yani araştırmacılar arasında fikir birliğinin olmamasının nedeni esas olarak vekil tercihinden kaynaklanmaktadır. Literatürdeki birçok çalışma kaynak bolluğu ve kaynak bağımlılığı arasında net bir ayırım yapmakta zorlanmakta ve/veya başarısız olmaktadır.

Bu iki terim çeşitli kaynak laneti hipotezlerini değerlendirirken yanıltıcı şekillerde birbirinin yerine kullanılmaktadır. Brunnschweiler ve Bulte (2008:261), ilişkili olsa da bu kavramların birbirinin yerini dolduracak düzeyde veya eşdeğer olmadığını ifade ederek lanetin arkasındaki teori ile onu desteklemek için kullanılan ampirik çalışmalar

arasında bir tutarsızlık olduğunu belirtmişlerdir. Uzun yıllardır kaynak laneti hipotezini test ederken kaynak bolluğu göstergesi olarak birincil ihracatın (birincil tarım, yakıtlar ve metaller, enerji ihracatının toplamı) GSYİH veya ihracat içindeki payı baz alınmaktadır (Harvie, 2019:15-16). Brunnschweiler ve Bulte (2008) ve Stijns (2006) önceki analizlerin çoğunun kaynak bağımlılığının bir ölçüsüne dayandığını belirterek kaynak bolluğunun ölçümü için bir ülkenin bütün doğal sermayesine ve toprak altı varlıklarının ortalamasına bakmıştır. Kaynak bağımlılığının büyümeyi etkilemediğini, kaynak bolluğunun ise büyümeyi olumlu yönde etkilediğini belirten Brunnschweiler ve Bulte (2008:261), kaynak zenginliğinin büyümeyi engellediğine dair bulunan sonuçların kırmızı bir ringa balığı gibi göründüğünü ifade etmişlerdir. Yani, doğal kaynak laneti tespit edilmek isteniyor ise kaynak bolluğunu ölçen bir vekil kullanılmalıdır çünkü ihracat ölçümlerini içeren bir vekil, yalnızca çeşitlendirmeyi veya eksikliğini gösterdiğinden yetersiz kalarak karmaşaya da yol açabilmektedir.

Brunnschweiler ve Bulte (2008)'e tepki olarak Van der Ploeg ve Poelhekke (2010), toprak altı zenginlik ölçümlerinde kaynak bağımlılığının içsel bir değişken olduğunu ve sağlanan verilerinin de içsellikten muzdarip olduğunu ifade ederek, bu durumun ortaya çıkan sonuçları yanlı hale getirdiğine değinmişlerdir. Kısaca Van der Ploeg ve Poelhekke (2010:1-19), kaynak bolluğu temsili olan toprak altı zenginliğinin mevcut kaynak kiralarıyla yakından ilişkili olduğunu ifade ederek kaynak kiralarının içsel olmasının yanında kaynak bolluğunun da ölçüsünün dışsal olmadığını belirtmişlerdir.

Literatürde genelde doğal kaynak bolluğu, doğal kaynak varlıkları ile ölçülürken doğal kaynak bağımlılığı, GSYİH' nın bir payı olarak doğal kaynak rantları ile temsil edilmektedir ve bu ayrım hayati derecede önemlidir (Shahbaz, Destek, Okumus ve Sinhad, 2019:47). Gelb (2012:62-63), kaynak bağımlılığına odaklanan çalışmaların ekonomik büyüme ile negatif bir ilişki bulma eğiliminde iken kaynak bolluğunu irdeleyen çalışmaların ise pozitif bir ilişki bulma eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan, Busse ve Gröning (2013:1,7), içselliği ele almak için araçsal değişkenleri ve ihmal edilen değişkenleri hesaba katmak için ülke sabit etkilerini kullanarak kesitsel analizle sınırlı olan önceki çalışmaların aksine çok sayıda ülke ve epey uzun bir zaman periyodu içeren bir panel veri setinde kaynak zenginliğinin artan yolsuzluk ile ilişkili olduğunu ancak kurumsal kalitenin diğer göstergeleri ile ilişkili olmadığını belirtmişlerdir.

Yakın tarihli bir analizde, Marques ve Pires (2019:1-11), ekonomik büyüme ile doğal gaza bolluk veya bağımlılık arasındaki ilişkinin analizine odaklanarak, 25 doğal gaz üreten ülkenin makro panel verileri ile kaynak laneti hipotezini test etmek için üç yaklaşımı benimsemişlerdir. Çalışmada, doğal gaz bolluğunun ölçülmesinde üretim ve rezervler yaklaşımı doğalgaz bağımlılığının ölçülmesinde ise kira yaklaşımı kullanılmıştır. Rezerv veya kira yaklaşımları kullanıldığında kaynak laneti etkisi söz konusu değil iken uzun vadede doğal gaz üretimi ekonomik büyümeyi engelliyor gibi görünmektedir ve dolayısıyla çalışmanın sonucunda lanetin varlığı ile alakalı belli belirsiz kanıtlar ortaya çıkmıştır.

Elde edilen sonuçlardaki farklılıklar ülkeler arası tahminlerin içselliği, heterojenliği ve ihmal edilen değişkenin varlığı nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Kaynak laneti hipotezinin sağlam temelli bir ampirik incelemesi panel veri ve araçsal bir tahmin edicinin kullanılmasını gerektirmesinin (Harvie, 2019:15) yanında sonuçlardaki farklılar ve sorunlar için üçüncü olarak, zaman periyodu ve veri kullanılabilirliği konusu ele alınmaktadır. Çoğu veri kümesinde, doğal kaynak rezervlerini doğru bir şekilde ölçmedeki zorluklar ve birçok verilerin farklı ülkeler için bulunmaması gibi sıkıntıların bulunmasının yanında ölçülmesi daha kolay olduğu için literatürün çoğu doğal kaynak bağımlılığını lanetin vekili olarak kullanmaktadır. Elde edilebilen verilerin zaman ve ülke sınırlılığı nedeniyle kaynak gelirlerinin kesin olarak bilinememesinin yanında büyüme süreçleri de uzun vadeyi kapsamaktadır (Jones, 2014:35-37).

Stevens (2003:3-7), kaynak laneti hipotezi hakkında yaptığı araştırmasında, ampirik sonuçların bir tür genellemeden ziyade ülkelerin seçilmesine ve kapsadığı döneme duyarlı olduğunu belirtmiştir. Özellikle petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle belirli dönemlerin sonuçlarının çarpıtması muhtemeldir.

Ayrıca ampirik çalışmaların sonuçlarında gözlenen karmaşıklık, spesifik olarak ülke içi analiz ve ülkeler arası analiz farkından ve çeşitli kaynak türlerindeki işleyiş mekanizmasından kaynaklanmaktadır. Ülkeler arası verilerin kullanılarak etkinin ulusal düzeyde gözlemlendiği çalışmaların yanında alt yerel verilerin incelenerek yerel etkilerin belirlenmesi de söz konusudur. Van Der Ploeg ve Poelhekke (2017:205) yakın tarihli çalışmasında doğal deneyleri ve ülke içi ekonometrik analizleri kullanarak yerel etkileri

tahmin etmiş ve nicel kanıt arayışında daha aydınlatıcı özelliği olduğunu vurgulamışlardır.

Bunların dışında ampirik literatürde bazı çalışmalar, doğal kaynakların büyüme etkisinin büyük ölçüde kaynak türlerine bağlı olduğunu gösteren kanıtlar bulmaktadır. Isham, Woolcock, Pritchett ve Busby (2005:141), nokta kaynaklı doğal kaynakların (petrol ve mineraller gibi dar bir coğrafi veya ekonomik temelden çıkarılanlar) ve kahve ve kakao ihraç eden ülkelerin birçok göstergede zayıf performans gösterdiğini ifade etmişlerdir. Zuo ve Zhong (2020:1), 1990'dan 2015'e kadar olan dönemde Çin'deki kaynak türlerine özgü politikaların etkinliğini ve Çin'deki farklı eyaletlerin büyüme performansları üzerindeki farklı kaynak türlerinin etkilerini incelemişlerdir.

Yılancı, Aslan ve Özgür (2021:8-9), 1990'dan 2017'ye kadar 10 ülke için 5 farklı doğal kaynağı ayırt ederek, uzun vadeli sonuçlarda birkaç neden dışında her bir doğal kaynağın ekonomik büyüme ile anlamlı bir ilişki gösteremediğini ortaya koymuşlardır.

Çalışmanın ikinci bölümünde sırasıyla kaynak lanetinin iktisadi açıklaması olan Hollanda hastalığı ve ihracat yoğunlaşması incelendikten sonra aralarındaki ilişki irdelenmektedir.

2. KAYNAK LANETİNİN İKTİSADİ AÇIKLAMASI: HOLLANDA HASTALIĞI VE İHRACAT YOĞUNLAŞMASI İLİŞKİSİ

2.1. Hollanda Hastalığı

Kökleri oldukça eskiye dayanan bir kavram olmakla birlikte Hollanda hastalığı terimi, klasik anlamda doğal kaynakların ihracı sonucunda piyasaya ani ve yoğun yabancı para girişinin makroekonomik uyum sorunlarına yol açmasından ötürü kavram hala güncelliğini korumaktadır (Lotfi ve Karim, 2016:27). Genelde Hollanda hastalığı, bir ülke ekonomisinin klasik anlamda emtia ihracatı için kaynak keşfine, dış fiyat şoklarına ve aynı zamanda teknolojik değişimine tepkisini tanımlamak için kullanılmaktadır (Williamson, 2011:50). Kaynak laneti ile tartışılan Hollanda hastalığı, sadece kaynak zenginliği, üretim ve ihracatın sebep olduğu ekonomik yönlere odaklandığı için özünde ekonomik bir sorundur ve literatürde doğal kaynak lanetinin önemli bir açıklaması olarak ele alınmaktadır (Harvie, 2019:18).

Mevcut literatürde doğal kaynaklar ve büyüme, kalkınma ve az gelişmişlik anlayışını göstermek için eski bir sorun olan Hollanda hastalığı, 1960'larda, doğal gazın keşfi ve ihracatının döviz kurunu yükselttiği ve ülkenin tüm imalat sanayisini yok etmekle tehdit ettiği Hollanda'nın yaşadıkları ile fenomen hale gelmiş ve özellikle 1980'lerde Corden ve Neary (1982) ve Corden (1984) gibi araştırmacıların yaptığı akademik çalışmalarla konuyla ilgili teorik yapı oluşturulmuş olmasına rağmen bugün bile hala literatür yetersiz görülmektedir (Bresser-Pereira, 2009:149).

Hollanda hastalığı, başlangıcında özel ve dar bir anlam taşırken zamanla bazı durumlarda kaynak laneti ile bağlantılı tüm olumsuz makroekonomik etkileri kapsamak için çok daha geniş bir anlam kazanmıştır (Stevens, 2003:11). Genel anlamda Hollanda hastalığı kaynak geliri ve ihracatıyla alakalı tüm ekonomik zorlukların dayandırıldığı gerekçe olarak kullanılırken (Ross, 1999:305) aslında özel ve dar teorik anlamda amaç sanayisizleşme süreci için bir açıklama sağlamaktadır.

Teorik anlamda “hastalık” terimi, kaynakların veya söz konusu üretim faktörlerinin mevcut sektörlerden çekilip tercih edilen emtia sektörüne kayması (Williamson, 2011:50) sonucunda üretimin azalmasını ifade etmektedir. Hollanda hastalığı resmi olarak kaynak patlamalarını genellikle takip eden iki etkinin birleşimini tanımlamaktadır (Ross, 1999: 306). Bu etkiler veya aslında sanayisizleşme sürecini de gösteren ayarlama mekanizmaları reel döviz kurunun gelişimine ve ticarete konu olan ve olmayan sektörler içindeki asimetrik büyümeye dayanmaktadır (Silva, Andrade ve Duarte, 2016:1).

Zamanla Hollanda hastalığı kavramı zorunlu olarak emtia ihracatçısı olmayan fakat büyük döviz girişleri yaşayan veya beklenmeyen bir ek para stoku ile karşı karşıya kalan ülkelerdeki negatif durumları tanımlamak için de sıklıkla kullanılmaktadır (Silva vd., 2016:5; Lotfi ve Karim, 2016:27).

Çalışmanın bu kısmında sırasıyla Hollanda hastalığının kavramının tarihsel süreçteki yeri, Hollanda hastalığının nedenleri ve genişletilmiş kavramı, Hollanda hastalığına ilişkin teorik araştırma ve modeller, Hollanda hastalığının etkileri, Hollanda hastalığına karşı alınabilecek önlemler ve son olarak Hollanda hastalığı ile ilgili ampirik literatür araştırması incelenmektir.

2.1.1. Hollanda Hastalığı Kavramının Tarihsel Süreçteki Yeri

Kökenleri Merkantilizme kadar dayanan Hollanda hastalığının ilk analizde ekonomiyle açık bir şekilde iç içe geçen yakın bir ilişkisi olduğu açıkça görülmektedir. İlk kez, 20. yüzyılda Hollanda'da değil çok daha önce Amerika'nın keşfinden kısa bir süre sonra 16 – 17. yüzyıllarda İspanya'da ortaya çıkmıştır.

Ülkeler gelirlerinde ani ve büyük bir artış yaşadığında bunun sonuçları zararlı olabilmektedir ve bu durum aşırı sıcak para hastalığı olarak adlandırılmaktadır. Bu terim, yer altı zenginlikleri sebebiyle ülkenin dövize olan bağımlılığını anlatmak için kullanılmaktadır. 15. yüzyılın sonlarından başlayarak 17. yüzyılın ortalarına kadar nüfus, üretkenlik ve zenginlik gibi üç temel[12] üzerine kurulmuş hakimiyete sahip olması

[12] Yahudilerin kovulmasıyla başlayan süreçte İspanyol ekonomisinin can damarı olan birçok zanaatkar ve tüccarın ortadan kaldırılması, kolonilerde çıkan isyanları bastırmak için ordunun önemli bir asker kaynağından mahrum edilmesi ve vebanın ülke nüfusunu ele geçirmesi gibi bir dizi sorun nüfusa ve üretkenliğe acımasız bir darbe indirmiştir. Bahsedilen çalkantıların yanı sıra ülkeye para arzında önemli bir artışa neden olan büyük miktarlarda altın ve gümüş girişi olmuştur (Schearer, 2019:13).

sebebiyle dünyanın baskın ekonomik ve askeri imparatorluğu konumunda olan İspanya'nın 1640'lardan itibaren girdiği gerileme sürecinin literatürdeki ekonomik açıklaması, Hollanda hastalığıdır (Schearer, 2019:1-4). Hollanda hastalığı, dönemin İspanyol İmparatorluğunun yaşadıkları da dahil olmak üzere çeşitli tarihsel olaylara açıklama olarak sunulmaktadır.

İspanya'nın 16. yüzyılda Amerikan kolonilerinde (Meksika, Bolivya ve Peru) altın ve gümüşü keşfetmesi ile kaynaklara erişimi 16. ve 17. yüzyıllar boyunca tarım ve endüstrisinin ihmal edilmesinden ve gerilemesinden sorumlu tutulmaktadır. İspanya o zaman ayrı bir para birimine sahip olmadığı ve metalik para (altın ve gümüş) o dönemde uluslararası kabul görmüş para birimi konumunda olduğu için süreç daha basittir. Bu süreçte altın ve gümüş, İspanyol soylularını Avrupa'nın geri kalanı tarafından üretilen mallar ve hizmetlere yönelterek savurgan bir yaşam tarzına sokmuştur (de Dios, 2012). Zamanla, İspanya'dan gelen etkin para arzının ani genişlemesi, fiyatların artmasına yol açmış ve bu durum İspanyol imalat endüstrisini küresel pazarda daha az rekabetçi hale getirmiştir. Anormal derecede yüksek fiyatların tekstil endüstrisinde krize sebep olmasının yanında aynı zamanda ülkenin tarımı rekabet edemez hale gelerek yatırımlar felç olmuştur. Malın yüksek maliyeti, daha fazla fiyat artışını sınırlamaya yönelik bazı önlemler gerektirmiş olmasına rağmen bu durumda kıtlığa yol açarak bir kısır döngü ortaya çıkarmıştır. Yapısal eksiklikler ve sorunlar, özellikle ekonomik olarak muhafazakâr monarşiye özgü korumacı ve merkantilist ekonomi politikalarını güçlendirmiştir (de Dios, 2012; Schearer, 2019:1-13). Ekonomik faktörlerin bu kombinasyonu, İspanya'nın düşüşe geçmesine sebep olmuştur.

18. yüzyılın başlarında, Brezilya'dan yoğun altın elde eden Portekiz, "şeker, tütün ve tuz döngüsünden" "Brezilya altını, Porto ve Madeira" döngüsüne geçerek ülke ekonomisindeki üretimin gelişimini baltalamıştır ve belki de literatürdeki Hollanda hastalığı ile ilgili bilinen ilk vakalar, İberya'daki kaynak genişlemesi ile ortaya çıkmıştır (Andrade ve Duarte, 2013:6). Daha sonrasında 19. yüzyıl ortalarında, 1849 yılında Kaliforniya ve 1851 yılında Avustralya'da yaşanan altına hücumun ekonomiler üzerindeki etkisi bu kapsamda değerlendirilebilmektedir (Corden, 1984:359; Ross, 2012:70). Bu tür büyük ve ani döviz girişlerinin etkileri, semptomları ve sonuçları ilk izlenim nedeniyle genellikle Hollanda hastalığı olarak adlandırılmış olup daha sonrasında bu durum doğal kaynak ihraç eden ülkeler adına genelleştirilmiştir (Adejumo, 2018:47).

Klasik olarak kullanılan ve fenomen haline gelen Hollanda hastalığı terimi ilk olarak Kasım 1977'de, The Economist'te yayınlanan bir makalede doğal gaz ihracatının Hollanda ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisini ortaya koymak için kullanılmıştır (Ross, 2012: 70). 1950'li yıllarda, Batı Avrupa'da yer alan Kuzey Denizi'ndeki en büyük doğal gaz sahasının Hollanda Groningen'de bulunması ile başlayan ve literatürde Groningen etkisi olarak da bilinen Hollanda hastalığı, Hollanda'nın 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında başarılı ekonomik büyüme oranları elde etmesinden sonra 1970'lerin ortalarında durumunun değişmeye başladığını ve sonucunda gaz ihracatının ekonomi üzerinde bir dizi olumsuz etki oluşturduğunu açıklamaktadır (Verbeke, 2007:7).

Kaynak patlaması sonucunda gaz ihracatının Hollanda ekonomisine büyük miktarda döviz girişi sağlaması ile Hollanda para biriminin keskin bir şekilde değer kazanmaya başlaması (reel döviz kurunun yükselmesi) yurtiçinde üretilen malların fiyatlarının artmasına neden olmuştur. Yurt içi fiyatlardaki artış ülke ihracatını pahalı hale getirmiş ve geçen süre boyunca Hollanda endüstrilerinin çoğu çökmüş veya uluslararası piyasalarda rekabet güçlerini kaybetmiştir (Adejumo, 2018:47). Diğer deyişle, ihracat yapan ve ithal eden rakip endüstrilerin (imalat, tarım, uluslararası ticarete konu olan hizmetler) rekabet gücünün azalmasına yol açan reel döviz kuru değerlenmesinin sebebi olan kaynak patlaması devamında ihracatın düşmesine, ithalatın artmasına ve kaynak ticareti yapılamayan çıktıların azalmasına yani en nihayetinde sanayisizleşmeye sebep olmuş (Harvie, 2019:12) ve sonuçta ülkedeki ekonomik büyüme yavaşlamıştır.

Bu tarihsel sürece baktığımızda, başlangıç noktası olarak kabul edilebilen İspanya'da yaşananlar ile Hollanda'daki gaz keşfi sonrasındaki yaşananlar arasındaki fark tam olarak zaman ve zamanlamadır. Groningen etkisi teşhisi ilk olarak Hollanda'da konmasına ve yaşananların maksimum yirmi yıl sürmüş olmasına ve sonunda ülkenin hastalıktan kısa sürede kurtulmuş olmasına rağmen İspanya'da bu durum neredeyse iki yüzyıl sürmüştür. Yüzyıllar ölçeğindeki büyük tarihsel zaman ölçeklerinden kaynaklanabilecek farklılıkları tahmin etmek imkânsız olup bu süreçte fiyatların yanında beceriler, kurumlar, değerler ve hatta kültür bile değişebilmektedir. Zamanlama hususuna geçersek İspanya'nın aksine Hollanda, söz konusu durumu ileri sanayi ve hizmetler için deneyim ve teknolojiyi geliştirdikten çok sonra yaşamıştır (de Dios, 2012).

İngiltere de ise ülkenin üretimindeki düşüş ve buna bağlı olarak işletmelerindeki istihdam düşüşü Hollanda hastalığına bağlanmıştır (Stijns, 2003:10-11). 1970lerde, Kuzey Denizi'ndeki yatakların büyük ölçekli çıkarılmasına kadar ki süreçte tamamen petrol ithalatına bağımlı olan İngiltere, keşiflerle birlikte ilerleyen zamanda 1980'lerde bir ihracatçı ülke rolüne bürünmüş ve petrol, ülkenin ticaret dengesinde diğer ürünlerin yerini almaya başlamıştır. Bu durum, yabancı tüketiciler için İngiliz mallarının fiyatlarını yükselten sterlinin değer kazanmasına yol açarak vatandaşların yabancı ve daha ucuz mallar almaya başlamasının yanında yabancıların daha az İngiliz malları almaya başlamasına sebep olmuş ve nihayetinde Hollanda gibi İngiltere'nin de imalat sanayisi ve rekabetçiliği baltalanmıştır. Yani, söz konusu dönemde petrol ve gaz gibi doğal kaynakların ihracatının artması 1970'lerde enflasyon ve işsizliğin artmasına, mamul ürün ihracatının düşmesine ve gelir artış hızının artmasına neden olmuştur (Stijns, 2003:11; Murshed ve Altaf, 2007:353).

Diğer yandan, 1970'lerin sonlarında Kolombiya'da kahve fiyatlarında meydana gelen artış, kahve sektöründe üretim pahasına bir patlama oluşturarak kaynakların tarım sektörüne yeniden tahsis edilmesini sağlamıştır (Brinčíková, 2016:98). 1970'lerin ortalarında ve 1980'lerin başında petrol fiyatlarındaki artış, Suudi Arabistan, Nijerya ve Meksika gibi ülkeleri ve 2000'li yılların sonlarında mineral emtia fiyatlarındaki patlama Şili'yi olumsuz etkileyerek ülkeleri benzer durumlarla karşı karşıya bırakmıştır.

Hollanda hastalığının doğal kaynakların etkisi haricinde tarihte, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ödemek zorunda olduğu savaş tazminatları (Verbeke, 2007:7), 1960'larda Japonya'nın imalat sektörünün teknolojik olarak gelişmiş bölümlerindeki patlama ve 1970'lerde İsviçre tahvili ve para ihracatındaki patlama, dinamik ticarete açık sektörler üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır (Al-Sabah, 1988:129).

2.1.2. Hollanda Hastalığının Nedenleri ve Genişletilmiş Kavramı

Hollanda hastalığının klasik versiyonunda, doğal kaynak ihracat sektöründeki bir patlamanın neden olduğu olumsuz etkiler anlatılmaktadır (Silva vd., 2016:5). Diğer yandan, genel literatür incelemesine göre canlanmanın veya patlamanın daha geniş, klasik olan büyük bir doğal kaynak keşfinden, X ürününün dünya pazarındaki fiyatındaki dış kaynaklı bir artıştan ve X' deki dış kaynaklı bir teknolojik değişimden kaynaklı olabilmektedir (Lotfi ve Karim, 2016:28).

Zamanla Hollanda hastalığının nedenlerinin yön değiştirerek kapsamının genişlemesi ile literatür, Hollanda hastalığının klasik nedeni olan doğal kaynaklar harici benzer etkilerin görüldüğü dış yardım, havaleler ve doğrudan yabancı yatırım, turizm ile bağlantılı dış sermaye akışlarına da yönelmiştir (Silva, vd., 2016:5).

Hollanda hastalığı olgusunu genelleştirmeye çalışan çalışmalarda belirtilen nedenler dışında benzer şekilde üretim tabanında yapısal değişikliklere yol açabilecek (Lotfi ve Karim, 2016:28) bir diğer kaynak Luiz Carlos Bresser-Pereira (2008;2009;2013) tarafından belirtilmiştir. Araştırmacıya göre; Hollanda hastalığı kavramı nedenlerinden biri olarak ucuz emeğin varlığını kapsayacak şekilde genişletilebilmektedir (Bresser-Pereira, 2009:174).

2.1.2.1. Dış Yardım

Transferden gelen para ile yapılan daha yüksek düzeyde fiziksel yatırım, eğitim ve sağlık harcamaları gibi yardımlardan kaynaklı ve faydaları dengeleyen maliyetler, ekonomik büyümeyi teşvik eden dış yardımın kanıtlarının azlığı için olası bir açıklama olarak görülmektedir. Söz konusu maliyetlerin klasik analizi, yardım gibi, dış transferlerin reel döviz kuru üzerindeki etkilerine ilişkin Keynes-Ohlin[13] tartışmalarına dayanmaktadır (Rajan ve Subramanian, 2011:106).

Literatürde doğal kaynaklardan elde edilen gelir ile bağışlar veya dış yardım akışları arasındaki benzerlik söz konusudur (Silva, vd., 2016:5). İlk defa Sebastian Edwards ve Sweder van Wijnbergen (1989) tarafından bu bakış açısı ortaya konulmuştur. Doğal kaynaklar ve dış yardım geçici olup her ikisi de yerli üretim faktörlerinin çok az ek kullanımıyla veya hiç ek kullanımı olmadan döviz miktarında bir artış sağlamaktadır. Nihayetinde her ikisi de ek döviz şeklinde gelmesinin yanında kısmen ticari olmayan mallara harcanarak reel döviz kuru üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşturmaktadır (Edwards ve van Wijnbergen, 1989:1485). Artan dış yardımın kaynak ulaşım sonuçları ticarete konu mallar sektörünün (özellikle sanayi ve tarım sektörlerinin), üretim faktörlerinin yabancılaşmasına yol açarak bu durumda devamında sektördeki ücretlerin fazlaca artmasına ve ülke ekonomisinin küresel rekabet gücünün azalmasına sebep

[13] Keynes, bir transferin, özellikle ticarete konu olmayan malların mevcudiyetinde, bağış yapanın yükünü artırarak ticaret hadlerinin bozulmasına sebep olacağını, Ohlin ise bir transferin bağış yapılanın talebi üzerinde bir etkisi olacağını ve bağış yapanın ticaret hadleri üzerindeki etkisinin belirsiz olduğunu iddia etmiştir (Silva, vd., 2016:6).

olmaktadır (Lotfi ve Karim, 2016:29). Daha yakın tarihli örnek vermek gerekirse; 2004'teki tsunami felaketi sonucunda bazı Asya ülkelerine gelen yardım enflasyon artışının yaşanmasına sebep olmuştur (Brinčíková, 2016:98).

Bağış veya dış yardımdan kaynaklı meydana gelen Hollanda hastalığı etkileri, alıcı ülkenin makroekonomik şartlarından ve politika yapıcıların izlediği maliye, para ve döviz politikalarından kaynaklanmaktadır (Silva, vd., 2016:7). Özel politika önlemleri alınmadıkça ihracat performansında düşüş kaçınılmazdır. Dış yardım kalkınma yardımına hizmet ederek bir ihracat sektörünün teşvik edilmesini amaçladığı için dış yardım ile ihracat teşviki arasındaki çelişki politika yapıcıların yüzleşmesi gereken bir ikilemdir (Edwards ve van Wijnbergen, 1989:1486).

2.1.2.2. Havaleler ve Doğrudan Yabancı Yatırım

Bir diğer kaynak olarak havaleler ve para transferleri (özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli bir döviz kaynağı olan işçi havaleleri) bir ülkenin döviz kurunda ani bir artışla birlikte rekabet gücünün azalmasına ve nihayetinde Hollanda hastalığına sebep olmaktadır (Ojaghlou, 2019:106). Bu duruma Orta Amerika ülkeleri örnek olarak verilebilmekte (Bresser-Pereira, 2008:67) iken havalelerin en büyük alıcıları ise Hindistan, Çin, Meksika ve Filipinler gibi ülkelerdir (Brinčíková, 2016:98).

Dış yardım veya doğrudan yabancı yatırım gibi diğer sermaye çeşitlerinden yapısı itibari ile farklı olan havaleler ilk başta alıcı ülkenin cari hesap durumunu iyileştirmektedir ve özellikle işçi havaleleri bu hususta özel sermayeden daha istikrarlıdır (Silva, vd., 2016:8).

Fon transferindeki artış, hane halklarının harcama düzeylerini doğal olarak etkileyen ve iş tekliflerinin azalmasına sebep olan gelirlerini iyileştirmektedir. Gelirlerin iyileşmesi, ticarete konu olmayan mallara aşırı bir talep oluşmasını sağlarken meydana gelen talep artışı bu malların arzı kısıtlı olduğu için fiyatların yükselmesine ve reel döviz kurunun iyileşmesine yol açmaktadır. Devamında, ticarete konu olmayan malların sektörü kârlı bir sektör haline gelirken söz konusu sektörün marjinal verimliliğinin iyileştirilmesi ile emeğin hareketliliği teşvik edilmektedir. Nihayetinde ticarete konu olan mallar sektörü hem daha düşük düzey teknolojiyle hem nispeten daha pahalı bir iş gücü ile yüzleşmek durumunda kalacaktır (Lotfi ve Karim, 2016:28).

Hollanda hastalığının bir başka nedeni, çoğunlukla doğal kaynak endüstrilerine yoğunlaşan ve dışsal teknolojik ilerleme olarak da görülebilecek doğrudan yabancı yatırımlardır (Brinčíková, 2016:98).

Doğrudan yabancı yatırımların genelde gelişmekte olan bir ülke olan alıcı ekonominin üretim sistemine nasıl ve ne şekil entegre edildiğine bakılarak yatırımların ülkelerdeki ekonomik ilerlemeye katkısı görülmektedir. İmalat sektöründeki doğrudan yabancı yatırım, teknolojik ilerlemeyi yayarak genellikle yerel üretim yapısının çeşitlendirilmesi ile uzun vadeli büyümeyi teşvik edebilirken diğer yandan doğal kaynak odaklı doğrudan yabancı yatırım, söz konusu ülke ekonomisinin üretken sistemi içinde sıklıkla ayrı bölgeler oluşturmakla birlikte ekonominin doğal kaynak endüstrilerine bağımlılığını artırarak Hollanda hastalığına neden olabilmektedir (Botta, 2017:461-462).

Başka bir ifade ile doğrudan yabancı yatırımlar genellikle yabancı yatırımcılara ait bir gelişmiş sektör (genellikle sermaye yoğun) ve yerli kişilere ait az gelişmiş sektör (emek yoğun tarım ve imalat sektörü) olan ikili ekonominin gelişmesini sağlamaktadır. Bunlardan dolayı belirli ülkedeki istihdam üzerinde doğrudan yabancı yatırımların olumsuz etkisi görülebilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımların aracılığı ile enerji sektöründe yaşanan asimetrik büyüme ve görülen Hollanda hastalığı etkilerinin en net örneklerden biri de 2011 sonrası Kolombiya'nın yaşadıklarıdır (Brinčíková, 2016:98).

2.1.2.3. Turizm

Birçok ülkenin ihracat gelirlerinin ana kaynaklarından biri olan turizmin söz konusu ekonomiler üzerindeki etkileri ile alakalı geniş bir literatür olmasına rağmen ülkenin üretim modeli üzerindeki etkilerini araştıran ve uluslararası ticaret çerçevesinde inceleyen literatür ilk kez Brian R. Copeland (1991) tarafından ortaya konulmuştur. Copeland (1991:515)'e göre, talepteki dışsal bir artışın veya turistleri ülkelere çekmek için uygulamaya konulan iç politikaların bir sonucu olarak meydana gelen turizmdeki artış veya genişleme bir ihracat sektöründeki genişlemenin ekonominin geri kalanı üzerindeki etkilerini inceleyen Hollanda hastalığına benzer etkiler gösterebilmektedir.

Literatürde turizm patlaması yaşayan ekonomilerin bazı olumsuz etkiler veya Hollanda hastalığı semptomları göstermesi Mario Holzner (2011) tarafından 'Plaj hastalığı' (beach disease) olarak adlandırılmıştır. Turizm patlamasından gelen gelir akışının bir ülkenin

ekonomik üretken yapı üzerindeki etkisi Hollanda hastalığı kavramı ile ilişkili bulunarak turizmin büyümesinin ticaret hadlerinin evrimi yoluyla Hollanda hastalığının gelişiminde önemli bir rol oynayabileceği belirtilmektedir (Lotfi ve Karim, 2016:29). Uzun vadede turizme bağımlı ülkeler için bir "Plaj hastalığı etkisi" tehlikesini (Holzner, 2011:923) belirtmek için Copeland (1991), küçük ve açık bir ekonomide turizmdeki artışın ekonomik etkilerini incelemek için Hollanda hastalığı modelini düzeltmiştir.

Turistlerin, turistik mal ve hizmetleri satın almak ve tüketmek uğruna ihracatçı ülkeyi ziyaret etmek adına ulusal sınırları geçmesi, tek bir malın fiyatını değil tam paket dahil tatil paketinin maliyetini bir bütün olarak değerlendirerek bir dizi mal ve hizmet tüketmesi ve son olarak mal ve hizmet paketinin iklim gibi fiyatlandırılmamış doğallıklarla birlikte tüketebilmesi turizm ve emtia ihracatı arasındaki önemli farklılıklardır (Copeland, 1991:515-516).

Hollanda hastalığı kapsamında bir ülkedeki turist artışının iç tüketime yansıması refah kaybı şeklinde olabilmektedir. Bir ülkeye gelen turistler, mevcut yerli tüketiciler (yerleşik halk) tarafından da tüketilen ticarete konu olmayan ürünleri tüketerek bu ürünlere olan talebin artmasını sağlamakta ve dolayısıyla reel döviz kurunun değer kazanmasına neden olmaktadır (Lotfi ve Karim, 2016:29). Klasik literatürde ticarete konu olmayan sektör, yerleşik kişilerin gelirindeki değişiklikler sebebiyle kaynak patlamasından dolaylı olarak etkilenirken turist artışında söz konusu sektörün mallarına olan talepte doğrudan bir artış meydana gelmektedir (Copeland, 1991:516). Bir ülkede turizm ekonomisinin büyümesi yüksek miktarda kazançlar sağlayacak olan talep artışını içermektedir. Bu durumda söz konusu talep artışı ticarete konu olmayan malların fiyatını ve reel döviz kurunu etkileyen sonrasında ülkenin dolaylı yoldan sanayisizleşmesine neden olan tüketici harcamalarını özendirmektedir (Lotfi ve Karim, 2016:29).

Sonuçta, mevcut sanayisizleşmeyi önlemek için önerilen en yaygın, pratik ve etkili çözüm ticarete konu mallara yatırımın teşvikinin yanında turizm faaliyetine mali vergi uygulamasının konulmasıdır (Andrade ve Duarte, 2013:8). Bunun yanında Plaj hastalığının varlığı çelişkili olup örneğin, bir ülkede turizm sektörü, fiziksel ve beşerî sermayenin gelişimine katkıda bulunduğu takdirde ülkede Plaj hastalığı etkilerinin görülmemesi olağandır (Silva, vd., 2016:11).

2.1.2.4. Genişletilmiş Hollanda Hastalığı Kavramı

Hollanda hastalığı, kısıtlı görüş olan bir ülkenin bol doğal kaynaklarına bağlı olarak döviz kurunun nispeten kalıcı bir aşırı değerlenmesi olduğunda ortaya çıkmasının yanında genişletilmiş kavram olan ucuz iş gücüne bağlı olarak da ortaya çıkabilmektedir (Bresser-Pereira, 2009:178). Yani söz konusu klasik Hollanda hastalığı kavramı kaynak olarak ucuz iş gücünü kapsayacak şekilde genişletilebilmektedir (Bresser-Pereira, 2008:67). Genişletilmiş kavrama göre ucuz emeğin maaşlar ve ücretler arasında geniş bir yayılma ile birleşimi Hollanda hastalığının önemli bir nedenidir ve bu durum hastalığı daha genel ve vahim bir piyasa başarısızlığı haline getirmektedir (Bresser Pereira, 2013:380).

Klasik Hollanda hastalığına yol açan mallar (özellikle petrol endüstrisi) diğerlerinden daha az bilimsel ve teknolojik yoğunlukta üretilmemekte olmasına rağmen genişletilmiş durumunda, düşük katma değerli sektörlerden daha yüksek katma değerli sektörlere iş gücü akışından kaynaklanan ekonomik büyüme sorunu göz önünde bulundurulmalıdır yani bu sorun tanım gereği mevcuttur. Ucuz emek ile üretilen mallar, temelde düşük vasıflı iş gücü kullanılan ürünler olup dolayısıyla bu ürünlerin teknolojik yoğunluğu da düşüktür (Bresser-Pereira, 2008:67).

Emeğin ucuzluğu, Ricardocu rant[14] oluşturmamasına rağmen söz konusu emek geniş bir ücret dağılımıyla birleştirildiği zaman ortaya çıkan sonuçlar doğal kaynaklarla oldukça benzerlik göstermektedir (Bresser-Pereira, 2009:173). Hollanda hastalığının bir nedeni olan ucuz iş gücü için gereken koşul, ücret dağılımının zengin ve gelişmiş ülkelerdekinden ciddi anlamda daha geniş olmasıdır ve genellikle mevcut olan bu durum gelişmekte olan ülkelerde mühendislerin maaşları ile mavi yakalı işçilerin ücretleri arasındaki farkın çok büyük olması ile oluşmaktadır (Bresser-Pereira, 2013:380-381). Temelinde ucuz iş gücüne sahip endüstriler, daha yoğun teknolojiye dayalı endüstrilerden daha düşük marjinal maliyete sahip (Bresser-Pereira, 2009:174) olduğundan döviz kuru,

[14] Emtiaların piyasa fiyatı, uluslararası piyasada kabul edilen daha az verimli marjinal üretici tarafından belirlenmektedir. Bu fiyata eşdeğer maliyet ile bir ülkenin doğal kaynakları nedeniyle meta üretme maliyeti arasındaki fark, Ricardo rantıdır (Bresser-Pereira, 2013:372). Emtialar verimlilik farklılıklarından ve daha az etkin üreticiye karşılık gelen bir uluslararası piyasa fiyatının varlığından kaynaklanan Ricardocu bir rant, oluşturarak Hollanda hastalığına sebep olmaktadır (Bresser-Pereira, 2008:55). İhraç edilen malın marjinal maliyeti ve piyasa fiyatı gerekli fiyatla kıyaslandığında ne kadar düşükse, Ricardocu rant o kadar yüksek olurken ülkenin para birimi de değerli hale gelmektedir (Bresser-Pereira, 2009:156).

ucuz emeği kapsayan malları ihraç etmeyi kazançlı hale getiren dönüm noktasına yaklaşmaktadır (Bresser-Pereira, 2008:67).

Teknolojik olarak daha karmaşık endüstrilerden ödenen ücretler, daha vasıflı çalışanlar kullandıklarından dolayı zorunlu olarak daha yüksek olacağından daha karmaşık teknoloji ve daha pahalı iş gücü kullanılan mallar diğer mallardan daha fiyatı yüksek olacak şekilde piyasada bulunacak veya görece daha pahalı hale gelerek ekonomik durum tehlikeye girecektir (Bresser-Pereira, 2009:174). Bir ülkede özellikle gelişmiş ve zengin ülkelerde olduğu gibi vasıfsız bir işçi ile bir mühendis arasındaki ücret farkı, 10-12 kat (fazla geniş) olmak yerine 4 veya 5 kat fazla olursa, söz konusu ülke ucuz iş gücü teknik ve idari olanlar dışında her türlü malı sıkıntı çekmeden üretebilmektedir (Bresser-Pereira, 2008:68). Fakat oluşan söz konusu ücret farkı oldukça geniş olduğundan genişletilmiş Hollanda hastalığı mevcuttur ve bu durum daha yoğun ve/veya yüksek teknolojik içeriğe sahip endüstrilerin piyasa tarafından belirlenen mevcut denge döviz kurundan daha yüksek bir döviz kuruna ihtiyaç duyması nedeniyle ekonomik büyümeye ciddi engel oluşturmaktadır (Bresser-Pereira, 2013:381).

Teknik yetersizlik ve nispeten kıt doğal kaynaklara sahip olmalarının dışında ekonomik popülizmi reddederek rekabetçi döviz kurlarını kullanan (döviz kurunu yönetme ve değer kazanmasını önlemeye çalışan) dinamik Asya ülkeleri bu anlamda Ortadoğu, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinden farklılaşmaktadır. Dinamik Asya ülkelerinin döviz kurlarını titiz bir şekilde kontrol edip, söz konusu ülkelerinin yerel para birimlerinin değer kazanmasını engellemesinin ana nedeni, genişletilmiş Hollanda hastalığına yakalanmamak veya hastalığı etkisiz hale getirmektir (Bresser-Pereira, 2008:49,68).

Örneğin Çin, döviz kurunu gerekli seviyede tutarak sofistike imalat endüstrilerini ekonomik olarak uygulanabilir kılmıştır (Bresser-Pereira, 2013:381) rekabetçi döviz kurunu kullanmasaydı Çin'in giderek daha da karmaşıklaşan ürünlerini ihraç etmesi mümkün olmayabilirdi (Bresser-Pereira, 2009:174).

2.1.3. Hollanda Hastalığına İlişkin Teorik Araştırma ve Modeller

The Economist'in 26 Kasım 1977 tarihinde yayınladığı makalede, doğal gaz rezervlerinin keşfinden sonra elde ettiği kaynak gelirlerinin Hollanda'nın ödemeler dengesinde büyük bir fazla oluşturmasının yanında aynı zamanda ülkedeki imalat sanayilerinin âtıl hale

gelmesine ve işsizlik oranında rekor artışın görülmesine sebep olduğu ifade edilerek bu durum literatürde Hollanda hastalığı olarak adlandırılmaktadır (Yokoyama, 1989:428). Doğal kaynak sektörünün artan genişlemesi bu şekildeki bir büyümenin ekonominin geri kalanı üzerindeki olumsuz etkisine odaklanan bir literatürü beraberinde getirmektedir.

Literatürde Hollanda hastalığını açıklamaya çalışmak amacıyla kullanılan temel başlangıç modeli olan teorik çekirdek modeli, Salter (1959)' ın bağımlı ekonomi modelinin bir uyarlaması olup Corden ve Neary (1982) ve Corden (1984) tarafından geliştirilen bir gelişen veya patlayan sektör modelidir. Araştırmacılar, Hollanda hastalığı hakkındaki öncü çalışmalarıyla sonraki araştırmalar için önemli ve etkili bir referans noktası olmuştur.

2.1.3.1. Erken Teoriler, Corden-Neary'nin Çekirdek Modeli ve Uzantıları

Rybczynski (1955), Hollanda hastalığı kavramı bilinmeden ve hipotezleri popüler olmadan önce ortaya koyduğu bir açıklamasında, bir faktörün arzının artması halinde o faktörü yoğun olarak kullanan sektörün üretiminin ve ihracatının artacağını, o faktörü kullanmayan diğer sektörlerin ise daha az çıktı üreteceğinden buna bağlı olarak ihracat seviyelerinin düşeceğini ifade etmiştir. Literatürde Rybczynski teoremi olarak da bilinen bu açıklama, gelişen sektöre dayalı bir ülke ekonomisinin erken bir teorik arka planı olarak ifade edilebilmektedir (Niftiyev, 2018:5). Pratikte söz konusu teoremin birçok örneği olmakla beraber belki de en sık kullanılanı kaynak lanetinin ekonomik kanalını ifade eden Hollanda hastalığıdır. Rybczynski teoremine göre, doğal kaynak keşfinden sonra bu kaynaktan yararlanan endüstrilerde bir artışa yol açan fakat aynı zamanda ülkenin diğer geleneksel ihracat endüstrilerini daraltan sürecin sebebi kaynakların geleneksel endüstrilerden uzaklaşarak doğal gaz ve petrol gibi kaynaklarda yoğun olanlara doğru akışının gerçekleşmesi veya çekilmesidir (Feenstra, 2002:30-32).

Hollanda hastalığını teorik temelde analiz etmek için genellikle en az üç mal (bir ihraç, bir ithal ve bir ticarete konu olmayan mal) ve her bir malın üretiminde belirli faktörler (bir faktörün olduğu söylenerek) içeren bir model kullanılmaktadır (Gandolfo, 1987:227). Geleneksel olmayan son derece karışık olan bu modeller, Salter (1959) tarafından ortaya atılan bağımlı ekonomi modeline kadar dayandırılmaktadır (Corden ve Neary 1982:2).

Salter (1959)'ın öncüsü olduğu bağımlı ekonomi modelinin getirdiği yenilik, ekonominin farklı sektörlerinin kaynak gelirlerinden değişen şekillerde etkilenebilmesi olup 1970'lerin başında uluslararası piyasada petrol fiyatlarının artmasından sonra artan doğal kaynak gelirlerinin kaynak ihracatçısı ülkelerin ekonomisi üzerindeki etkisini görmek için birkaç farklı ekonomik model geliştirilmiştir (Yaqub, 2019:42).

Diğer yandan 1970'lerde yayınladığı makaledeki değerlendirmeleri ile belki de literatürde Hollanda hastalığının dinamiklerini ilk kavrayan kişi Arjantinli ekonomist Marcelo Diamand olup Arjantin para biriminin aşırı değerlenmesinin buğday, soya fasulyesi ve et gibi emtia ihracatından kaynaklandığını ifade ederek durumu özetlemiştir (Bresser-Pereira, 2020:304).

Gregory (1976:71-91), Hollanda modellemesinin öncüsü olarak da kabul edilebilen erken bir makalesinde Avustralya'da gerçekleşen bir kaynak patlamasının ekonomi üzerindeki etkilerini basit bir modelle ortaya koymuştur.

Maden kaynaklarının keşfinin Avustralya ekonomisindeki farklı sektörlerin yapısı üzerindeki etkisini incelemek için Gregory (1976) tarafından oluşturulan modelin özü söz konusu keşiflerin ihracat arzında bir artışa yol açması ve bunun bir dış fazla ortaya çıkarmasıdır. Söz konusu fazlanın para biriminin yeniden değerlenmesi veya yerel enflasyon ile düzeltilmesi ticarete konu olmayan malların fiyatını ihracat ve ithalat fiyatlarına göre yükseltmektedir. Nihayetinde ithalatla rekabet eden ve önceden mevcut olan ihracat endüstrileri sıkıştığından model, özellikle dönemin ithalatla rekabet eden endüstrilerin yaşadığı bazı zorlukları açıklamaktadır (Snape, 1977:147).

Gregory etkisi olarak da adlandırılan Avustralya'da büyüyen maden sektörünün fiyat artışları yoluyla yapısal değişime yol açması (Mien ve Goujon, 2021:10) sonrasında Snape (1977), zaman periyoduyla ilgili sorular dışında kısmi denge doğası nedeniyle Gregory (1976)'nin ortaya koyduğu modeli eleştirmiştir. Snape (1977:149), modelin toplam gelirdeki ve dolayısıyla toplam talepteki değişikliklerin ithalat ve ihracat üzerindeki etkilerini ve maden genişlemesinin ve gelişiminin ithalatla rekabet eden ve mevcut olan ihracat endüstrilerinin maliyetleri üzerindeki etkilerini dikkate almadığını ifade etmiştir.

Genel bir denge yapısı kullanmasına rağmen Gregory (1976)'nin genel varsayımlarını kabul eden Snape (1977), yeni mineral keşiflerinin etkisinin ortaya çıkardığı bazı sonuçları genişletmiş veya değiştirmiştir. Mineraller dışındaki ticarete konu malların üretiminin düşmesi beklense de bu kategorideki bazı malların üretiminin artabilmesinin yanında diğer malların çıktıları değişmese bile sosyal bir kazanç sağlaması mümkündür. Ayrıca ticarete konu olmayan malların fiyatlarının artması beklenirken üretimleri artabilmekte veya azalabilmektedir (Snape, 1977:155; Shakeri, 2009:11).

1979-1980 yıllarında petrol fiyatlarında meydana gelen yeni artışlar Hollanda hastalığı olgusuna ilginin yenilenmesini sağlayarak söz konusu artıştan yararlanan bazı gelişmekte olan ülkelerin ekonomisinde meydana gelen olumsuz etkileri açıklamak amacıyla (Lotfi ve Karim, 2016:28) 1980'lerin başından itibaren gelişen teorik Hollanda hastalığı modelleri, farklı odaklar ve farklı çerçeveler ve varsayımlar sunmaktadır (Mien ve Goujon, 2021:10).

Hollanda hastalığının teşhisi söz konusu sorunun tüm ülke ekonomisi üzerindeki etkisini anlamak için Corden ve Neary (1982) ve Corden (1984) tarafından derinleştirilen ve geliştirilen çekirdek model, temel olarak Salter (1959)'ın bağımlı ekonomi modelinin bir uyarlaması olarak iki ticarete konu mal ve bir ticarete konu olmayan mal üreten temel çerçeveyi tanıtmaktadır (Corden ve Neary 1982:825). Avustralya ve sonrasında Hollanda da incelenen olgu Hollanda hastalığı veya gelişen sektör modeli olarak esas olarak İngiliz ve Avustralya literatüründe değerlendirilmektedir (Yokoyoma, 1989:428; Lotfi ve Karim, 2016:28).

Corden ve Neary (1982) modeli, patlamanın kaynak tahsisi ve gelir dağılımı üzerindeki etkileri, sektörler arası faktör hareketliliği hakkında farklı varsayımlar söz konusu olduğunda küçük bir açık ekonominin "Avustralya" modelinde incelenmiştir. Corden ve Neary (1982:825-826), Hollanda hastalığının sanayisizleşme yönünü iki ticareti yapılan mallar ve ticarete konu olmayan mallar şeklinde üç sektörden oluştuğunu varsaymışlardır. İki ticareti yapılan mallar sektörü, üretimi ülke içinde tüketilmeyen bir ticaret malları sektörü (madencilik veya enerji) ve ithalatla rekabet eden bir sektöründen (imalat) oluşurken ticarete konu olmayan mallar sektörü ise hizmetler, yerel ürünlerden oluşmaktadır.

Hollanda hastalık modelinin ana varsayımlarından biri olan üç sektörden oluşan küçük ve açık bir ekonominin dışında Corden ve Neary (1982), ticarete konu olan malların sadece nispi fiyatlarını dikkate almamakta ve parasal faktörleri de göz ardı etmektedir. Corden ve Neary (1982), emtia veya faktör piyasalarında herhangi bir bozulma olmadığını ve başlangıçta her sektörün belirli bir faktörü (sermaye) ve bir mobil faktörü (iş) olduğunu varsaymaktadır. Çekirdek modelinin temelinde, madencilik sektöründeki bir patlamanın madencilik dışındaki ticarete konu mallar sektörü üzerindeki etkisi incelenmiştir (Corden ve Neary, 1982:826-827; Lotfi ve Karim, 2016:30).

Bir keşiften, artan üretimden veya kaynağın fiyatındaki artıştan kaynaklanan bir kaynak patlaması, bir ülke ekonomisini 'kaynak hareketi etkisi' ve 'harcama etkisi' olmak üzere iki farklı yoldan etkileyebilmektedir (Harvie, 2019:19). Burada kaynak hareketi etkisi, canlanmayan ve ticarete konu olmayan sektörden gelişen sektöre doğru üretim faktörlerinin geçişini harcama etkileri ise, artan kazançların iç toplam talebi genişletmesinin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçları göstermektedir.

Kaynak (enerji) sektöründeki söz konusu patlama, kullanılan hareketli faktörlerin marjinal ürünlerini yükseltir ve böylece diğer sektörlerden kaynakları çekerek ekonominin geri kalanında çeşitli ayarlamalara yol açar; bir ayarlama mekanizması reel döviz kurudur. Bu durum, kaynak hareketi etkisidir (Corden ve Neary, 1982:827). Çekirdek modeliyle tutarlı olan kaynak hareketi etkisi gelişen sektörün üretim faktörlerini (özellikle emek) kaynak dışı sektörlerden çektiği ve bu faktörlerin üretim maliyetlerinin artmasından dolayı kaynak dışı sektörlerin çıktısının düştüğü durumlarda ortaya çıkmaktadır (Harvie, 2019:19). Kaynaklar üzerinde ve daha doğrusu emeğin hareketliliği üzerinde oluşan etkilerle madencilik sektöründe ve ticarete konu olmayan mallar sektöründe iş başvurularında artış meydana gelirken üretiminin düştüğü maden hariç ticarete konu olan malları üreten sektörlerde emek sıkıntısı ortaya çıkmaktadır (Lotfi ve Karim, 2016:30).

Diğer yandan enerji sektöründeki patlama, büyümeden kaynaklanan daha yüksek reel gelir, hizmetlerde fiyatlarını yükselten (yani reel döviz kurunu değerlendiren) ekstra harcamalara yol açmanın yanında söz konusu patlamanın ortaya çıkardığı ödemeler dengesi fazlası, toplam gelirdeki artışla karşılaştırılabilmektedir. Bu ek gelir, ticarete konu olmayan mallar sektörünün talebinin artmasına ve bu malların yurt içi fiyatlarının

yükselmesine neden olmaktadır. Sonuç olarak harcama etkileri, ticareti yapılmayan malların göreli fiyatını (literatürde reel döviz kuru değerlenmesi olarak tanımlanır) artırarak kaynakları canlanmayan ticaret sektöründen uzaklaştırmaktadır (Corden ve Neary, 1982:827; Lotfi ve Karim, 2016:30). Ayrıca kaynak etkisi gibi harcama etkisi de reel döviz kurunun değerlenmesinde bir aktarım kanalıdır.

Daha sonrasında Corden (1984:360), başlangıç noktası olarak daha önce Corden ve Neary (1982)'in sunduğu çekirdek modeli ele alarak analizinde ekonomi sektörlerinin üç sektöre bölünmesine dayanan bir model geliştirmiştir.

Yükselen Sektör (E), Geride Kalan (Gecikmeli) Sektör (T) ve Ticareti Yapılmayan Sektör (N) olmak üzere üç sektörün bulunduğu Corden (1984) modelinde, orta vadede ufuk olan bir çekirdek modelden başlamaktadır. İlk iki sektör verili dünya fiyatlarıyla karşı karşıya kalan ticarete konu ürünler üretirken emek faktörü, diğer üretim faktörlerinde olduğu gibi hareketli olduğu varsayılan tek faktördür, bunlar üç sektörün her birine özgü olarak kabul edilmektedir (Corden, 1984:360; Lotfi ve Karim, 2016:30). Sermaye faktöründe uluslararası düzeyde özel ve faktör stokları sabittir fakat fiyatları esnek olduğundan yerel düzeyde kalan durum uluslararası göç yoluyla diğer ülkelere gidememekte veya diğer ülkelerde dışsallıklar oluşturamamaktadır. Bunun dışında bir ülkenin fazla üretememesi veya dış borç yoluyla ithalatı finanse edememesi (dengeli ticaret), tam istihdam ve ücretlerin mükemmel esnekliği de diğer varsayımlar arasında yer almaktadır (Mien ve Goujon, 2021:10).

Genelde petrol gibi enerji sektörü olan yükselen (gelişen) sektör (E); fiyatların arttığı ve kaynaklarda meydana gelen büyük bir keşiften yararlanıldığı veya etkisi maliyetlerin önemli ölçüde azalması olan tarafsız bir teknik ilerlemenin olduğu normal bir birincil ihracat endüstrisidir. Geride kalan (gecikmeli) sektör (T); tarım sektöründe olduğu gibi imalat sektöründe de diğer ihracatları ve ithalatın ikamelerini kapsayan diğer ticarete konu malların sektörüdür. Ticareti yapılmayan sektör veya ticarete konu olmayan mallar sektörü(N); hizmetler dahil, kamu hizmetleri, ulaşım, bina vb. sektörlerden oluşmaktadır (Lotfi ve Karim, 2016:30).

E'deki bir patlama, genellikle üretim fonksiyonunda olumlu bir değişim oluşturan tek seferlik dışsal bir teknik gelişme, belirli faktörün arzında artış olan beklenmedik yeni kaynak keşfi ve son olarak E'nin sadece ihracat için üretmesi ve ürününün dünya

pazarındaki fiyatında ithalat fiyatına göre dışsal bir artışın meydana gelmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Corden (1984:360), E' deki söz konusu yollarla gerçekleşen bir patlamanın ekonominin diğer sektörleri üzerindeki etkisini incelemektedir.

Modelde gelişen sektördeki büyümenin harcama ve kaynak hareketi etkisi olmak üzere iki etkisi bulunmaktadır. Reel efektif döviz kuru, ticarete konu olmayan malların ticarete konu olan mallara göre nispi fiyatı (reel döviz kurundaki artış bir değerlenme) olarak tanımlandığı modelde, gerçekleşen patlamayı takiben T'ye göre N cinsinden fiyat ve miktarların hareketleri söz konusu bu iki etki yoluyla üretilmektedir (Mien ve Goujon, 2021:10-13):

İlk olarak dolaylı sanayisizleşme etkisi olan harcama etkisi, patlamanın emeğin gelirini artırarak milli gelirde bir artışa yol açtığı fikrine dayanmaktadır. Bu etkide enerji ihracatı, faktör sahipleri ve hükümet görevlileri veya devlet için (vergiler aracılığıyla) ek gelir sağlayarak hem N hem de T'ye olan talebi artırır. Arz kısa dönemde sabitlendiğinden (sermaye hareketsizdir), N'nin fiyatı yükselir. T'nin fiyatı uluslararası piyasalarda belirlendiğinden dışsaldır ve bu sebeple T'ye yönelik artan talep ek ithalatla telafi edilir. N'deki sermaye artışının getirisi, emeğin mükemmel hareketliliği nedeniyle her iki sektörde de ücretler artarken, T'deki kârı azaltır. Buradan çıkarılan önemli sonuçlar; reel döviz kurunun değerlenmesi, T'de çıktıda bir düşüş ve N'de çıktıda bir artıştır.

İkinci olarak kaynak hareketi etkisi, büyümenin ekonomi üzerindeki doğrudan etkisini göstermektedir. E'deki patlama daha yüksek ücretler demektir ve bu durum emeği diğer iki sektörden çekerek, N ve T'deki çıktının azalmasına ve hem N hem de T için arz ve talep arasında bir boşluğun oluşmasına sebep olur. Bu farkın giderilebilmesi adına ithalat, T'nin ikamesi olarak yükselirken, N'nin fiyatı artar, bu da döviz kurunun reel olarak değer kazanmasına ve iş gücünün T'den N'ye yeni bir hareketine neden olur. Bu durumda N, patlama öncesi seviyesine geri dönebilirken T'deki düşüş güçlenir. N ve T de emek ve çıktıda düşüşe sebep olduğundan söz konusu etki doğrudan sanayisizleşmedir.

Ticarete konu olmayan mallar sektörünün (N) ürünü, başlangıca göre harcama etkisi nedeniyle daha yüksek kaynak etkisi nedeniyle daha zayıf olabilmektedir (Lotfi ve Karim, 2016:31) ve harcama etkisi hariç kaynak hareketi etkisi T'ye kıyasla yalnızca nispi bir artış hariç N çıktısındaki mutlak bir artışı açıklamamaktadır (Mien ve Goujon, 2021:11). Diğer yandan, iki etkide T'nin çıktısında mutlak düşüşe sebep olmakta veya reel

gelirlerini azaltmaktadır (Lotfi ve Karim, 2016:31; Mien ve Goujon, 2021:11-12). Kısaca Hollanda hastalığı etkisinin temel sorununu gösteren sektörel dağılım üzerindeki sonuçlar, iki etkide de T sektörünün gerçek üretiminde düşüşü ortaya koyarken N sektöründe durum farklı olup N sektöründe biri büyümekte veya azalmaktadır (Lotfi ve Karim, 2016:31-32).

2.1.3.2. Hollanda Hastalığını Modellemek için Farklı Yaklaşımlar

Corden-Neary modeli, Hollanda hastalığının altında yatan mekanizmayı gelişmiş-sanayileşmiş ülkeler için geliştirmiş olmasından dolayı söz konusu mekanizma gelişmekte olan ülke ekonomilerine olduğu gibi doğrudan uygulanamamaktadır (Yokoyama, 1989:436). Diğer yandan sadece gerçek yönleri (parasal yönleri değil) vurgulamakta olan model, dış rekabet gücüne veya yerli paranın yabancı para birimlerine karşı döviz kuruna bakılmaksızın söz konusu ülkenin yerel ekonomisine odaklanmaktadır. Corden ve Neary (1982) ve Corden (1984) sonrası Hollanda hastalığının çeşitli etkilerini açıklama adına geliştirilen modeller, bakış açıları ve varsayımlarıyla farklılaşarak geniş bir literatür oluşturmuştur (Mien ve Goujon, 2021:3).

Buiter ve Purvis (1980)'in temel amacı, dışsal bir bakış açısı ile dünya petrol fiyatlarındaki artışların, yerli petrol rezervlerinin keşfinin ve parasal enflasyondaki düşüşün reel döviz kuru üzerindeki etkilerini çözmek için kullanılabilen küçük bir analitik model ile bir yapı sağlamaktır. Bruno ve Sachs (1982:845-858), durağan bir modelden ziyade çok sektörlü açık bir ekonomide dinamik model ile Hollanda hastalığıyla ilgili daha önceki bulguları analiz ederek detaylandırmışlardır. Büyümenin ticarete konu olmayan ve ticareti yapılan mal sektörleri üzerindeki etkilerinin doğası gereği dinamikliğinden kaynaklı olarak oluşturulan dinamik modelde, ticarete konu olmayan sektörde bir sermaye birikimi süreci ve ticarete konu olan sektörde bir simülasyon öngörülebilir olacaktır. Bruno ve Sachs (1982), enerji sektörünün net etkisinin diğer ticarete konu olan ürünlerin uzun vadeli üretimini azaltmak ve ekonominin nihai mallar üzerindeki ticaret hadlerini iyileştirmek olduğunu belirtirmişlerdir.

Bruno ve Sachs (1982) ve Buiter ve Purvis (1980) dışında konu hakkında birçok model geliştirilmiş ve çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Örneğin; Edwards (1985:1), geleneksel modeli genişleterek ihracat patlamasının parasal sonuçlarını diğer deyişle emtia ihracat fiyatlarındaki değişimler ile reel döviz kuru arasındaki etkileşimi incelemiştir.

Küçük ve basit teorik bir modelde, bir kahve ihracat patlamasının genellikle para arzı, enflasyon ve reel değerlenmede kısa vadeli bir artışa sebep olduğunu gösteren Edwards (1985:23), bu durumu emtia ihracatı patlamalarının kısa vadeli parasal etkilerinin gelişmekte olan ülkelerde söz konusu dönemde önemli hale gelmesinden dolayı Kolombiya'daki kahve örneği için ampirik olarak test etmiştir. Çalışmanın devamında yaparak öğrenme (learning by doing) modelleri incelenmektedir.

Literatürde Corden-Neary'nin çekirdek modelinin, statik hali ve kısıtları eleştirilerek modelin yaparak öğrenme etkilerini göz ardı ettiği belirtilmektedir. Öğrenme, emeğin deneyiminin bir ürünü olup yaparak öğrenme dışsallığı kavramı, işçilerin çalışmalarını attırdıkça tecrübe kazanacaklarını ve deneyim birikimi ile daha verimli çalışacaklarını ve bu durumun da beraberinde beşerî sermayeyi ve üretimi arttıracağını anlatmaktadır (Matsuyama, 2005:715-716).

Teknolojik gelişmenin ve büyümenin (yaparak-öğrenme) en yüksek imalat sektöründe mevcut olduğu varsayımıyla bir ekonomide diğer ülkelere göre daha az teknolojik gelişme meydana gelmektedir ve bu durum karşılaştırmalı üstünlüklerin kaybolmasını ve yatırımların azalmasını beraberinde getirmektedir (Heinrich, 2011:15). Literatürde yaparak öğrenmeden elde edilen ekonomik kazancın, yalnızca imalat sektöründen kaynaklanmasından dolayı imalat endüstrisindeki bilgi birikimi yoluyla yaparak öğrenmeye odaklanılarak sektördeki düşüşün daha az verimliliği ve üretkenliği beraberinde getirmesinin nihayetinde ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu ifade edilmektedir (Alssadek ve Benhin, 2021:2).

Hollanda hastalığı konusuyla ilgili olarak yaparak öğrenme sorununu ele alan araştırmalar, yaparak öğrenmeyi imalat sektörünün bir özelliği olarak değerlendirmektedir (Van Wijnbergen, 1984; Krugman, 1987; Sachs ve Warner, 1995; Torvik, 2001). Literatürde bu konuda en çok incelenen makalelerden Van Wijnbergen (1984b), ikinci dönemde ticarete konu olan ürün verimliliğinin ilk dönemdeki ticarete konu ürün üretimine bağlı olduğu iki dönemli bir model ve Krugman (1987), artan ölçeğe göre ticaret teorisine dayalı bir model geliştirirken Sachs ve Warner (1995), içsel bir büyüme modeli kullanmıştır (Torvik, 2001:286).

Van Wijnbergen (1984:42,53), bir doğal kaynak patlamasının imalat sektörü üzerindeki etkilerini araştırmak için teknolojiyi içsel bir değişken olarak değerlendirerek iki dönemli

iki sektörlü bir model ortaya koymuştur. Kalkınmadaki petrol üreticileri, petrol ticareti yapılmayan malların sektörlerinde Hollanda hastalığı tipi dışlamayla karşı karşıya kaldığında sektöre ait yaparak öğrenme etkileri ertelenmekte olup bu durum sektörün karşılaştırmalı üstünlüğünü azaltmaktadır. Araştırmacı, meydana gelen bu olumsuz durumda yüksek petrol gelirlerini yatırım için değil de tüketim için kullanmayı seçen ülkelerdeki yaparak öğrenme etkilerini içeren gecikmeli petrol ticareti yapılmayan mallar sektörüne yüksek petrol gelirli dönemlerde üretim sübvansiyonları yapılması gerektiğini ifade etmektedir.

Krugman (1987:41,49), karşılaştırmalı üstünlüğü ülkenin herhangi bir içsel özelliğinden belirlemek yerine yaparak öğrenme yoluyla belli bir zaman süreci boyunca biriktiği ve geliştiği bir ticaret modeli şeklinde sunmaktadır. Araştırmacı, imalat sektörünün kaynak patlamasından sonra toparlanamadığı veya doğal kaynaklar tükendiğinde kaybedilen imalat sektörlerinin bir daha geri gelemeyecek olması durumunda yaşananların bir "hastalık" olarak görülebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca söz konusu modelde, Hollanda hastalığı tartışması doğal kaynak sektöründe kazanılan geliri sanki yurtdışından gelen bir transfer ödemesi gibi ele alınmıştır.

Matsuyama (1992:319), yayınladığı makalesinde Hollanda hastalığı fenomenini göstermek için de kullanılabileceğini ifade ettiği iki sektörlü bir içsel büyüme modeli ortaya koymuştur. Matsuyama modeli, ilk başta tarım sektöründe karşılaştırmalı üstünlüğe sahip küçük bir açık ekonominin imalatta karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ekonomilerin gerisinde kalacağını göstermektedir (Barbier, 2005:116). Matsuyama (1992:317-331), üretimin yaparak öğrenme ile belirlendiği modelde tarımın rolünü araştırarak iş gücünü imalattan tarıma doğru iten güçlerin, üretimin öğrenme kaynaklı büyümesini azaltarak ekonominin büyüme oranını düşürdüğü sonucuna varmıştır. Dünyanın geri kalanına göre tarımın daha az verimli olduğu açık bir ekonomide, imalat sektörü daha fazla emek çekerek daha hızlı büyürken daha üretken tarımın olduğu açık bir ekonomide, tarım sektörü üretimi sıkıştırdığından ekonomik büyüme gerilemektedir (Barbier, 2005:116).

Erken literatürde, Van Wijnbergen (1984b), Krugman (1987) ve Sachs ve Warner (1995), yalnızca bir sektörün yaparak öğrenme ürettiğini varsaymaktadır. Torvik (2001), söz konusu literatürdeki varsayımları, iki şekilde (ticaret ve ticaret dışı sektörün öğrenmeye

katkıda bulunması ve sektörler arasında öğrenme yayılmalarının söz konusu olması) genişleten Hollanda hastalığı ve yaparak öğrenme modeli geliştirmiştir. Torvik (2001:285,304)'in yaparak öğrenme modelinde, artan bir döviz girişinin, işlem gören ve görmeyen sektör arasındaki durağan durum nispi üretkenlikteki değişimden kaynaklı uzun vadeli tepkisi reel döviz kurunun değer kaybı şeklindedir. Diğer yandan çalışmada, Hollanda hastalığı literatüründe yer alan ticareti yapılan malların çıktısının (bir üretkenlik patlaması yaşamadan) düşmesi gerektiğine dair standart karamsar sonucun tersine çevrilebileceği belirtilerek Hollanda hastalığının standart modellerinin aksine ekonominin özelliklerine bağlı olarak ticaret ve ticaret dışı sektörde de üretim ve verimlilik artabilmekte veya azalabilmektedir.

2.1.4. Hollanda Hastalığının Etkileri

Hollanda hastalığı üzerine teorik makaleler, harcama etkisi ile kaynak hareketi etkisi arasında ayrım yaparken bazıları özellikle döviz kuru etkisinden bahsetmektedir. Ayrıca Oomes ve Kalcheva (2007), harcama etkisi ile kaynak hareketi etkisinin birleşimden oluşan nihai (bileşik) etkiden bahsetmektedir.

Literatürde kaynak hareketi etkisi, doğal kaynak patlamasının diğer sektörlerde vasıflı iş gücü sıkıntısı oluşturduğu ve endüstriye devam eden yatırımın bu etkiyi artıracağı şeklindeki görüştür (Corden, 2012:299). Normalde ekonominin arz tarafında meydana gelen kaynak hareketi etkisi (Makochekanwa, 2009:10) kaynak ya da patlamanın yaşandığı sektörün kârlı olması üretim faktörlerinin diğer sektörlerden bu söz konusu gelişen sektöre kaymasını beraberinde getirmektedir.

Patlayan sektör büyüdükçe, zamanla üretimi ve gelirleri arttıkça, emek ve sermayenin marjinal ürünü yükselmektedir ve bu durum emeğin hareketliliği üzerinde etkiler yaparak iş gücünün yüksek gelir elde etmek için patlayan endüstriye geçmesini desteklemektedir. Kaynakların söz konusu sektöre kayması sonucunda diğer ticarete konu olan ve ticarete konu olmayan sektörler emek arzını kaybettiği için kaynak hareketi etkisi olarak adlandırılan durum üretim ve istihdamdaki düşüş şeklinde birleştiğinden doğrudan sanayisizleşme olarak görülmektedir. Ticarete konu olmayanların (hizmet) çıktısında meydana gelen düşüş, talep fazlası ile söz konusu malların fiyatının artmasına ve bu durum reel döviz kurunun değerlenmesine neden olmaktadır (Bayraç ve Çemrek, 2019:1249-50).

Doğal kaynak gelirlerinin yurt içinde daha çok ticarete konu olmayan sektörlere yönelmesini ifade eden harcama etkisi, basitçe gelişen sektörün getirdiği ekstra gelir nedeniyle gerçekleşmektedir. Harcama etkisi, daha yüksek kaynak fiyatlarının kaynak sektöründe daha yüksek ücret ve kâr üretmesinin ekonomideki toplam talebi artırmasıyla görülmektedir (Oomes ve Kalcheva, 2007:8). Bu talebin bir bölümü, ticareti yapılamayan ve yurt dışından ithal edilemeyen yurtiçinde üretilen mallara (artan talep nedeniyle fiyatların da yükseldiği hizmet sektöründeki mallara) gittiğinden fiyatlar artarken çıktı fiyatları uluslararası piyasada belirlenen doğal kaynak sektörü fiyatları bu durumdan etkilenmeyecektir ve bu da reel döviz kuru değerlenmesine neden olmaktadır (Oomes ve Kalcheva, 2007:8; Makochekanwa, 2009:10). Ticarete konu olmayan malların reel olarak değer kazanması ve artan fiyatları söz konusu sektörlerde emek talebinde artışa yol açarak imalat ve kaynak sektöründen ticarete konu olmayan sektöre ek iş gücü akışına sebep olmaktadır. İş gücü akışı imalat ve petrol endüstrilerini de ücretlerini artırmaya zorlayacaktır fakat söz konusu endüstrilerin fiyatları sadece yurt içine bağlı olmadığından ve uluslararası pazarda belirlendiği için endüstriler durumu fiyatlarını yükselterek telafi edemeyerek nihayetinde istihdamı ve çıktıyı azaltmak zorunda kalacaklardır (Oomes ve Kalcheva, 2007:8-9; Harvie, 2019:20). Reel değerlenme yoluyla gerçekleşen harcama etkisi, sürece ticarete konu olmayan sektörü de eklediğinden dolaylı sanayisizleşme olarak adlandırılmaktadır (Corden, 1984:360-361; Oomes ve Kalcheva, 2007:9).

Ayrıca doğal kaynak ihracatından ülkeye giren döviz, söz konusu ülkenin yerel para birimine olan talebin artmasına yol açmaktadır ve artan döviz talebi, kaynak ihracatı yapan ülkenin reel döviz kurunun değer kazanmasına neden olduğunda döviz kuru etkisi ortaya çıkmaktadır. Bu değerlenme, ticarete konu olan malları göreceli olarak pahalılaştırarak ülke içinde ve uluslararası pazarlarda daha az rekabetçi hale getirmektedir. Ayrıca ülkenin kendi para biriminin diğer piyasadaki para birimlerine karşı güçlü olması, yurt dışından gelen malların daha ucuz ve uygun fiyatlı hale gelmesi ile ithalatta artışa ve yurt içinde üretilen malların rekabet edemeyerek piyasadan çekilmesine yol açmaktadır (Makochekanwa, 2009:10).

Literatürde teorik makaleler, harcama etkisi ile kaynak hareketi etkisi arasında ayrım yapmaktadır ve farklı fikirler olmasına rağmen çoğu zaman kaynak hareketi etkisi ve harcama etkisi birbirine karşı çıkmaktadır. Corden (2012:299), vasıflı göçe kolayca izin veren göçmenlik politikasının iş gücünü azaltması, sektörler arasındaki iş gücü

hareketinin azalması ve madencilik sektörünün toplam ülke iş gücüne göre çok az iş gücü istihdam etmesi gibi sebeplerden dolayı kaynak hareketi etkisini önemsiz olarak değerlendirmiştir.

Oomes ve Kalcheva (2007:9)'a göre, bir ülke Hollanda hastalığına yakalandığında, kaynak hareketi ve harcama etkisinin ortak bir şekilde düşünülmesi dört (çıktı, istihdam, ücret, fiyat) ana özelliğin tahmin edilmesini sağlamaktadır. Bu söz konusu iki ekonomik etkinin toplamı nihai etki veya birleşik etki adı altında incelenmektedir.

Nihai etkide ilk olarak, hizmetlerin fiyatlarının göreli olarak artması döviz kurunun değerlenmesine neden olmaktadır. İkinci olarak, imalat sektörünün çıktı ve istihdamında kesin bir düşüş söz konusu olup bu birleşik etki doğru ve dolaylı sanayisizleşmeyi yansıtmaktadır. Üçüncü olarak, kaynak dağılımı ile harcama etkisi zıt veya çelişkili olduklarından bu iki etkinin birleşiminin kaynak ve hizmet sektörlerindeki çıktı ve istihdamı nasıl ve ne yönde etkilediği belirsiz durumdadır. Fakat iş gücü hareketliliği düşükse ve kaynak sektöründe daha az kişi istihdam ediliyorsa, harcama etkisi oldukça baskın olup hizmette bir artış söz konusudur. Son olarak, iş gücü hareketliliği yüksekse, genel ücret düzeyinin artışı söz konusu olacaktır (Oomes ve Kalcheva, 2007:9-10).

2.1.5. Hollanda Hastalığına Karşı Alınabilecek Önlemler

Corden (2012), hükümetlerin Hollanda hastalığı sorunuyla başa çıkmak (hastalığın etkisini azaltmak veya hastalığı önlemek) adına ne yapması gerektiğine dair olası üç politika sunmaktadır. Bunlar; hiçbir şey yapmamak, parça parça korumacılık uygulamak ve son olarak da faiz oranını düşürmek ve muhtemelen bir egemen servet fonu kurmakla birlikte mali fazla vermek amacıyla bir makro ekonomik paketle makro istikrar politikaları yürütmektir (Corden, 2012:293-297).

İlk olarak hiçbir şey yapmama politikasından kastedilen, hükümetteki politika yapıcıların Hollanda hastalığının olmasına izin vererek direkt müdahalede bulunma veya bir şeyler yapma baskılarına direnmesidir. Politika yapıcıların tam anlamıyla hiçbir şey yapmadığı anlamına gelmediğini gösteren söz konusu durumda, yetkililer uyum sürecinde sadece destekte bulunabilecekken olayı direkt yavaşlatma ve/veya durdurma müdahalesinde bulunamayacaklardır (Corden, 2012:293). Politik açıdan çekici olmasa da bu bakış açısına göre yetkililerin yapabileceği en iyi şeyler; ekonominin esnekliğini artırma, iş

gücü hareketliliğinin önündeki bürokratik engelleri kaldırma ve iş gücü becerilerini geliştirme, geçici olarak kaybeden insanlar ve işletmeler olmak üzere zarar gören kim varsa yardım etme, gerekli bilgilerin sağlanması ve son olarak altyapının iyileştirilmesi gibi politikaları uygulamaktır (Harvie, 2019:30).

İkinci olarak, mevcut Hollanda hastalığını etkisiz hale getirmek ve hastalıktan olumsuz etkilenen çeşitli grupları korumak için tercih edilen mamul mallarda yüksek ithalat tarifelerinin ve ihracat sübvansiyonlarının veya çoklu döviz kuru rejimlerinin kullanılması (Corden, 2012:263; Bresser-Pereira, 2020:311) parça parça koruma politikaların benimsenmesi anlamına gelmektedir.

Parça parça korumaya karşı çeşitli olumsuz argümanlar bulunmaktadır. Kazananın seçiminin nasıl, neye ve kime göre yapılacağı sorunsalı, çıkar gruplarının güçlenmesine ya da yanlış kesimin seçilmesi ile verimsiz maliyetli ve geri döndürülemez durumların ortaya çıkmasını sağlayabilmektedir (Corden, 2012:294). Bu tür bir koruma ayrımcılığın yanında ekonomi genelinde daha geniş çapta büyük kaynakların yanlış tahsis edilmesine de neden olarak koruma maliyetini artırabilmektedir. Söz konusu koruma yalnızca belirlenen imalat sanayi sektörlerine odaklanırsa korumasız imalat sektörleri de dahil olmak üzere diğer tüm ekonomik kesim hastalığın etkilerine maruz kalacaktır ve bu durum korunmak için hükümete yapılan lobi baskısını artıran en önemli hususdur (Harvie, 2019:31-32).

Belirlenen birkaç endüstriyi korumaya odaklanan parça parça yaklaşımın ayrımcı bakış açısı, Hollanda hastalığından etkilenen diğer endüstriler üzerindeki genel dengede negatif etkiler bırakmaktadır ve söz konusu etkiden kaçınmak için sadece ayrıcalıklı bir lobi grubuna değil, etkilenen tüm ekonomik kesim için ayrımcı olmayan ve etkili şekilde yardım sağlayan bir politika paketinin benimsenmesi gerekmektedir (Corden, 2012:294; Harvie, 2019:32).

Corden (2012:294) tarafından tanımlanan üçüncü alternatifte, belirli bir makro istikrar politikasından veya makroekonomik politika paketinden faiz oranını düşüren parasal genişleme ile vergi ve harcama değişikliklerinin oluşturduğu mali fazladan bahsedilmektedir.

Politika önerisi, belirli bir zamanda reel döviz kurunda istikrarı hedefleyen belirli bir makroekonomik politikaların uygulanmasını içermektedir. Bu politika paketi, iç talebi azaltmanın ardından talebi artırmak ve iç dengeyi korumak adına yurtiçi faiz oranını düşürmeyi içeren genişletici bir para politikasıyla bunu dengelemek amacıyla hükümet tasarrufları olarak da adlandırılan bir mali fazlanın oluşturulmasını kapsamaktadır. Net sermaye çıkışlarından kaynaklı döviz kurunun değer kaybetmesine sebep olarak hastalığın etkisini azaltan yurtiçi faiz oranındaki indirimden sonra ayrıca mali fazla sağlamak adına uygulamaya konulabilen vergi ve harcama değişiklikleri de gerekmektedir. Bütün paket olarak değerlendirilebilen politikalar, parça parça korumacılığın aksine geciken sektördeki tüm paydaşlar arasında ayrım gözetmeyerek yurt içindeki ekonomik yapının daha az bozulmasına sebep olmaktadır (Harvie, 2019:32-33).

Harcama etkisini ve Hollanda hastalığının sonuçlarını azaltmak ve hastalığı kontrol altına almak için harcamaların kaynak gelirlerinden ayrılarak hastalığı kontrol altına almayı hedefleyen bütçe fazlalarının oluşturulması ile maliye koşul ve kurallarının belirlenmesi maliye politikasının ana konularıdır. Kaynak gelirlerinden kazanılan bütçe fazlasının yani ortaya konulan tasarrufların en faydalı şekilde kullanılacağına dair kuralların bütünü maliyenin belirlenmesini oluşturmaktadır. Aynı zamanda kaynak gelirinden oluşturulabilecek harcama etkisini sınırlamak için kullanılan tasarruf fonları, makroekonomik oynaklığı azaltmak için kullanılan istikrar fonları ve son olarak yatırım, gelecekteki büyüme, gelir ve gelişmeye odaklanan ve temsil eden bir yatırım fonları dahil olmak üzere çeşitli fon çeşitleri ile de bu sorunlar çözüme kavuşturulabilmektedir (Corden, 2012:295; Harvie, 2019:32-34).

Corden (2012:295), kaynak sektörünün yeterli vergilendirilmesiyle mali fazlanın oluşturulabileceğini ifade ederek bu fazlalığın, madencilik sektörünün doğrudan vergilendirilmesiyle değil de yerleşik durumdaki ülke halkının genel anlamdaki iç harcamalarını azaltan vergilerdeki artışlarla veya hükümetin harcama kısıtlamalarıyla oluşturulabileceğini ifade etmektedir.

Diğer yandan Bresser-Pereira (2009; 2017; 2020) makalelerinde, Hollanda hastalığını etkisiz hale getirmek adına çeşitli yöntemleri değerlendirerek açıklamalarda ve politika önerilerinde bulunmuştur. Bresser-Pereira (2009:160-161), Hollanda hastalığını ortaya çıkaran malların ihracatına aşırı değerlemenin ciddiyet durumuna göre değişken bir vergi

veya katkı konulması ile elde edilen gelirle uluslararası fon oluşturularak etkisizleştirmenin başarılı bir şekilde tamamlanacağını belirtmiştir.

Hollanda hastalığına neden olan kaynakların ihracatına aşırı değerlemenin durumuna göre konulan değişken bir vergi ihracatçıların maliyetini artıracak ve buna bağlı olarak döviz kuru da değer kaybedecektir. Söz konusu değişken bir vergi, emtianın uluslararası fiyatındaki değişimi ile doğru orantılıdır ve bu durumda fiyatlar düştüğünde vergi düşecek veya fiyatlar yükseldiğinde vergi artacaktır (Bresser-Pereira, 2017:6-7).

Bresser-Pereira (2017:7), Brezilya örneğinde, ana malların ihracatında dolar başına 0,80 R$'lık bir ihracat vergisi koymanın ülkedeki Hollanda hastalığını etkisizleştireceğini belirtmiştir. Diğer yandan, Arjantin, 2001'deki büyük mali krizde, hastalığı etkisiz hale getirmek için bir politika olarak değil de mali nedenlerle emtia ihracatında bir tazminat ya da vergi oluşturmuş ve böylece hükümet emtia ihracatını elinde tutmayı başarmıştır. Söz konusu vergi sabit olmasına rağmen hastalığı etkisizleştirerek yeniden sanayileşmenin hızlanmasına ve yüksek büyüme oranlarının elde edilmesine zemin hazırlamasının yanında ayrıca ülkenin cari fazla vermesine sebep olmuştur. Bu durum çok uzun süre devam edememiş ve 2007'de enflasyon artınca hükümet yetkilileri döviz kurunu ona karşı çıpa olarak kullanmaya karar verince cari fazla erimiş, yerel para birimi değer kazanmış ve büyüme oranları ciddi derecede düşmüştür (Bresser-Pereira, 2017:7; Bresser-Pereira, 2020:312).

Etkisizleştirmenin tamamlanması adına ikinci aşamaya geçildiğinde elde edilen vergilerle ilgili literatürde çokça önümüze çıkan uygulanabilir ideal kullanım Norveç fonu gibi bir egemen fonun oluşturulmasıdır. Hollanda hastalığını etkisiz hale getirecek olan aslında emtialar üzerindeki ihracat vergisidir ve fon ikinci aşamada tamamlayıcı rolde yer alarak sadece döviz girişlerinin ulusal para birimini yeniden değerlendirmesini önlemektedir (Bresser-Pereira, 2020:312).

2.1.6. Hollanda Hastalığı ile İlgili Ampirik Literatür Araştırması

Bu kısımda, Hollanda hastalığı ile ilgili bazı ampirik çalışmalar gözden geçirilerek elde edilen önemli sonuçlar incelenmektedir. İlk olarak tarihsel akışta Hollanda hastalığı hakkında yapılan teorik çalışmaların tahminini doğrulayan ampirik çalışmaların yanında

gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerinde yürütülen ampirik çalışmalar incelenmektedir.

İlk olarak, gelişmiş ülkelerle başlarsak; Hutchison (1990,1994), Norveç, Birleşik Krallık ve Hollanda'da gerçekleşen petrol ve doğal gaz keşifleriyle ilgili deneyimlerini gözden geçirerek, söz konusu kaynak sektörlerinin gelişiminin imalat sektörünü nasıl etkilediğine odaklanmıştır. Hutchison (1990:37-38), özellikle petrol veya doğal gaz patlamaları yaşamayan ülkelerle karşılaştırıldığında söz konusu ülkelerin deneyimlerini gözden geçiren özet istatistiklerin Hollanda hastalığı hipotezlerinde yaygın olan dışlama hipotezinin öngörülerini kısmen desteklediğini ifade etmiştir. Hutchison (1994:311-325), aynı ülkelerdeki Hollanda hastalığının sistematik etkilerini ampirik olarak değerlendirmek adına Johansen eş bütünleşme analizi yöntemini ve vektör hata düzeltme modellemesi yaklaşımını benimsemiş ve kullanılan analizler yalnızca Norveç için imalat üzerinde enerji patlamasından kaynaklanan kısa vadeli olumsuz bir etki olduğunu göstermiş ve hipotez için kısa veya uzun vadede daha fazla destek sağlamamıştır.

Bjørnland (1998:558), Norveç ve Birleşik Krallık'taki petrol ve gaz sektöründeki patlamaların üretim çıktısı üzerindeki ekonomik etkilerini analiz ederek Birleşik Krallık'ta Hollanda hastalığına dair zayıf kanıtlar bulurken Norveç'teki imalat üretiminin aslında enerji keşiflerinden ve yüksek petrol fiyatlarından yararlandığını tespit etmiştir.

Gelişmekte olan ülkeler üzerinde yapılan analizlere bakıldığında; Kamas (1986:1177-1198), Kolombiya'da kahve ve yasa dışı uyuşturucu ihracatındaki artıştan kaynaklanan Hollanda hastalığının ekonomik performans üzerindeki etkisi incelemiş ve teorik modelleri destekler nitelikte döviz kuru değerlendiğinde ve ticarete konu olmayan malların göreli fiyatı artığında, ticarete konu olmayan malların büyüme hızının arttığını buna karşın kahve ticareti yapılmayan malların daha yavaş bir büyüme gösterdiğini bulmuştur.

Literatürün çoğunun gelişmiş ülkelere atıfta bulunduğuna dikkat çekerek petrol patlamasının Kamerun üzerindeki etkisine bakan Benjamin, Devarajan ve Weiner (1989:71-91), geleneksel çekirdek modelinin gelişmekte olan bir ülkede Hollanda hastalığından kaynaklanabilecek bazı ilginç özellikleri gizlediğini göstermişlerdir. Çalışma, Kamerun'un hesaplanabilir bir genel denge modeli kullanılarak reel döviz kuru değerlenmesinin sonucunda tarım sektörünün daralırken bazı imalat sektörlerinin bu

durumdan fayda sağlayacağını göstermektedir. Ayrıca çalışmada ticarete konu olan bazı sektörlerin, gelişmekte olan ülkelerin belirli özelliklerinden olan yerli ve yabancı mallar arasındaki mükemmel ikame edilemezlik ve ekonominin geri kalanıyla bağlantıları nedeniyle reel döviz kuru değerlenmesine rağmen üretimi artırabileceği klasik Hollanda hastalığı sonuçlarından birini tersine çevirebileceği belirtilmiştir.

Looney (1991:31), Kuveyt üzerine yaptığı çalışmada ülkedeki endüstriyel gelişmeyi ve reel döviz kuru ve sektörel enflasyon nispi oranlarındaki hareketlerin ülkenin gelişme modeli üzerindeki etkisini (Hollanda hastalık faktörleri) incelemiş ve sonuçta 1982'de petrol fiyatlarının düşmeden önceki zamanlara ait güçlü kanıtlar bulmuştur. Aynı yıl Mohsen Fardmanesh, bir petrol patlamasının mevcut Hollanda hastalığı modellerini üç sektörlü bir modele entegre ederek bunu önemli tarım ve imalat sektörlerine sahip gelişmekte olan beş petrol ihraç eden ülkede (Cezayir, Ekvador, Endonezya, Nijerya ve Venezuela) 1966–1986 dönemi içinde tahmin etmiştir. Fardmanesh (1991:711-717), küresel fiyatların imalat, tarım ve hizmet sektörlerinin, petrol dışı GSYİH içindeki payı üzerindeki etkisini incelemek için geliştirdiği modelde, petrolün ekonomiye en büyük katkıyı sağladığını bularak petrol gelirlerinde meydana gelen artışların tarım ve sanayi sektörü üzerinde olumsuz hizmetler sektörleri üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna varmıştır.

Usui (1997:151), petrol patlamasına yönelik politikalarda Endonezya ve Meksika arasında bir karşılaştırma yapmaya çalışarak Hollanda hastalığına atıfta bulunmuştur. Çalışmanın net sonucu Endonezya'nın bir istisna olmasının yanında Meksika'nın kaynak laneti tezinin net bir örneğini yansıtmasıdır. Araştırmacı söz konusu karşılaştırma ile ülkelerdeki özellikle maliye, dış borçlanma ve döviz kuru politikalarındaki dikkat çekici zıtlığa vurgu yaparak makroekonomik yönetiminde muhafazakâr olmasının yanında ticarete konu olan sektörü güçlendirmek ve desteklemek için petrol gelirlerinin yatırım amaçlı kullanmasının Endonezya'nın başarısındaki hayati faktör olduğunu belirtmiştir.

Kojo (2014:11), Hollanda hastalığı ampirik literatüründeki çalışmaların ülkeler arası veya panel veri tahminlerine dayalı, zaman serisi regresyon analizine dayalı belirli ülke çalışmaları ve ülke vaka çalışmaları olmak üzere üç gruba ayrılabileceğini belirtmektedir.

Arezki ve Ismail (2010), Rajan ve Subramanian (2011) ve Lartey, Mandelman ve Acosta (2012) ampirik çalışmalarını ülkeler arası panel veri tahminlerine dayandırmaktadır.

Arezki ve Ismail (2010:1-33), 1992'den 2009'a kadar olan dönemde petrol üreten 32 ülkenin panel verilerini kullanarak harcama politikasının emtia fiyat döngülerindeki patlama-düşüş sırasındaki davranışını ve bunun reel döviz kuru hareketlerine yansımalarını incelemek adına hükümet harcamalarında gelir şokuna karşı aşağı yönlü katılıklara sahip ve düşüşler sırasında reel döviz kuru ile emtia fiyat hareketi arasında ayrışmaya yol açan bir Hollanda hastalığı modelin teorik tahminlerini ve temel varsayımlarını test etmişlerdir. Araştırmacılar cari harcamalardaki değişimin sermaye harcamalarına kıyasla reel döviz kurundaki değişim üzerinde daha güçlü bir etkiye sahip olduğu, cari harcamanın aşağı doğru yapışkan olduğunu ancak canlanma süresinde ve tersine sermaye harcamalarında arttığı ve canlanmalar sırasında mali kuralların cari harcamaların yanıt verme derecesini azaltmaya yardımcı olduğu şeklinde üç sınırlı kanıt bulmuşlardır.

Rajan ve Subramanian (2011:106-118), örneklemi 1980–1990 döneminde 32 ülkedeki ve 1990–2000 döneminde 15 ülkedeki 28 sektöre ilişkin verileri içeren çalışmasında yardımın imalat sektörünün büyümesi üzerindeki etkilerini ülkeler ve imalat sektörleri arasındaki varyasyondan yararlanan ve olası ters nedenselliği düzelten bir metodoloji kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda bir ülkenin rekabet gücü üzerinde sistematik olumsuz etkilerinin belirleyicisinin yardım girişlerinin neden olduğu reel döviz kuru değerlenmesi olduğuna dair kanıtların sunulmasının yanında yardımın ihracata konu olan sektörlerin rekabet gücünü zayıflattığı görülmüştür.

Lartey, Mandelman ve Acosta (2012:377-395), 1990-2003 dönemi için 109 gelişmekte olan ve geçiş ülkesinden oluşan dengesiz bir panel veri seti ile genelleştirilmiş momentler yöntemi yaklaşımı kullanılarak yaptığı çalışmada, hastalığın varlığını doğrulamışlardır. Çalışma, bağımlı değişkenin reel döviz kuru olduğu modelde, GSYİH başına işçi dövizi oranı arttıkça, reel döviz kurunun arttığını ve bunun sonuçta ülkelerin rekabet gücünün azalttığını göstermiştir. Ayrıca çalışmada artan havale sayısının reel döviz kurunun değerlenmesine yol açabilecek harcama etkilerini ve ticarete konu olmayan sektörlere doğru faktör akışı ile kaynak hareketi etkisini beraberinde getirdiği görülerek Hollanda hastalığının varlığına vurgu yapılmıştır.

Diğer yandan Oomes ve Kalcheva (2007) ve Algieri (2011) gibi belli başlı araştırmacılarda ampirik çalışmalarını zaman serisi regresyon analizine dayalı belirli ülkelere dayandırmaktadır.

Oomes ve Kalcheva (2007:1-32), Rusya'daki meydana gelen ekonomik gelişmelerin Hollanda hastalığının belirtisi olup olmadığını inceleyerek 1995-2005 arasındaki dönem için reel döviz kuru, petrol fiyatı, üretkenlik farkı, devlet tüketimi, net uluslararası rezervler ve yolsuzluk indeksi arasında istikrarlı eş bütünleşme ilişkilerinin kanıtlarını bulmuşlardır. Çalışmada petrol fiyatındaki artışın reel döviz kurunun değerlenmesine sebep olmasının yanında imalat büyümesinde bir yavaşlamaya (sanayisizleşme), hizmet sektörü büyümesinde bir artışın yanında ücrette bir artışa (yüksek ücretler) da sebep olduğu belirtilmiştir. Çalışmada dikkat çeken şey ise belirtilen semptomların başka faktörlerle de açıklanabileceğinin vurgulanmasıdır. Söz konusu semptomların Hollanda hastalığının sonucu olduğunu net bir şekilde ifade etmek zordur.

Algieri (2011:243-277), 1990'ların başında başlayan döneminde Rus ekonomisinin Hollanda hastalığı etkilerini yaşayıp yaşamadığını incelediği çalışmada reel döviz kuru değerlenmesi, yüksek petrol fiyatlarının oluşturduğu bir ekonomik canlanma ve göreli bir sanayisizleşme semptomlarını eş zamanlı olarak tahmin etmiştir. Sonuçlar, petrol fiyatı şokunun reel değerlenmeye, GSYİH'da bir artışa ve hizmet üretimine kıyasla yerli imalat üretiminde bir düşüşe yol açtığını göstererek ilk üç semptomun varlığını doğrulamaktadır. Devamında birçok imalat ihracatı dışlanmış ve reel ücretlerde ciddi derece artışlar meydana gelmiş olup bu durumda dördüncü ve beşinci semptom olan canlanmayan sektörde ihracat düşüşü ve reel ücret artışını bir noktada doğrulamaktadır. Araştırmanın sonunda Hollanda hastalığı riskinin söz konusu olduğu ve bu durumu önlemek için ekonomiyi çeşitlendirmek ve belirlenen maliye ve para politikalarını kullanarak döviz kurunun değer kazanmasını engellemek olmak üzere iki politika önerisinde bulunulmuştur.

Son olarak ülkeye özgü analizlere dayanan çalışmasında Dobrynskaya ve Turkisch (2010: 283-302), 1999 ve 2007 yılları arasında Rusya'daki devasa ekonomik büyümeye rağmen ülkede Hollanda hastalığı semptomlarının görülüp görülmediğini incelemişlerdir. Çalışmada, ülkeye özgü veri tabanı olan Rusya Devlet İstatistik Kurumu'nun çeşitli yayınlarından ve başka bir veri tabanından alınan veriler birleştirilerek Rus imalat

sanayilerindeki üretim, ücretler ve istihdamdaki eğilimler analiz edilmek suretiyle ülkenin ithalat ve ihracatının hareketlerine bakılmıştır. Bulgularda yerel para biriminin reel olarak değerlenmesi, reel ücretlerdeki artış, imalat sanayilerindeki istihdamın azalması ve hizmet sektörünün gelişmesi gibi Hollanda hastalığının bazı belirtileri söz konusu iken diğer yandan imalat üretiminin artması ile teoriyle çelişen sonuçlar görülmüştür. Araştırmacılar bu çelişen durumu Rus ürünleri için yeni ve çeşitli pazar fırsatları, üretkenlikteki kazanımlar, 1990'ların yıkım ve kurulum karmaşasından sonra toparlanma, Çin'in bazı ürünlere yönelik artan talebi ve patlayan bir iç pazar ile açıklayarak enerji sektöründeki yatırımlarla birlikte aynı şekilde birçok imalat sanayindeki yatırımların büyük ölçüde teşvik edildiğini ve bu durumunda ekonomik çeşitliliğini beraberinde getirdiğini ifade etmişlerdir.

Diğer taraftan teoride geniş yer alan yaparak öğrenme modelleri hakkındaki ampirik çalışmalardan daha yakın tarihli Bjørnland ve Thorsrud (2016) ve Reisinezhad (2020) çalışmalarının sonuçları ele alınmaktadır.

Bjørnland ve Thorsrud (2016: 2219-2256), geleneksel model aksine Torvik (2001)'in dinamik modelini ele alarak üretimin hızla büyüyen kaynak sektörü ile diğer yerel sektörler arasında yayılmasını incelemişlerdir. Çalışmada, teorik modelin ampirik ilişkisini görmek adına temsili vaka çalışmaları olarak Avustralya ve Norveç için bir Bayes dinamik faktör modeli kullanılarak söz konusu yayılmalar belirlenerek ölçülmüştür. Sonuçta, kaynak patlamasının kaynak dışı sektörler üzerinde daha önceki analizlerde ele alınmamış olan önemli ve olumlu üretkenlik yayılım etkilerinin varlığı görülmüştür.

Reisinezhad (2020:1-41), üretkenliğin hem imalat hem de hizmet sektörlerinde üretildiği, imalattan hizmet sektörüne kusurlu bir yayılma ve kaynak sektöründen imalat sektörüne bir teknolojik yayılmanın olduğu basit bir teori geliştirerek Torvik (2001) ile aynı standart Hollanda hastalık mekanizmasını tanımlayan model kurmuştur. Analiz, 1970-2014 döneminde 132 ülkeden oluşan bir örneklem için dengesiz bir panel veri setini içererek genelleştirilmiş momentler yöntemi tekniği ile yapılmıştır. Bulgular bir kaynak patlaması sonucunda reel döviz kurunun değer kazanmasının, imalat sektöründe hizmet sektörüne göre daha fazla olmakla birlikte her iki sektörde de büyüme oranını yavaşlattığını ve bununda imalat sektörünün hizmet sektörüne göreceli çıktı düzeyini küçülterek ekonomik

büyümeyi yavaşlattığını hatta bu durumun kaynak zengini ülkelerde kaynak bakımından fakir ülkelere göre daha yoğun olduğunu göstermiştir.

Ampirik literatürde yapılan çalışmaların analizinde genelde doğal kaynak ve havaleler Hollanda hastalığının nedeni olarak görülerek ekonomiler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Daha yakın tarihli çalışmalara gelince havaleler ve doğal kaynakların popülaritesini korumasının yanında turizm ve doğrudan yatırım daha fazla ele alınmaya başlanmıştır.

Ojaghlou (2019:103,117) Türkiye'de gelişen ve büyüyen turizm sektörünün, ekonomide Hollanda hastalığının nedeni olarak görülüp görüleceğini incelemiştir. Çalışmada, Türkiye ekonomisinin 1976'dan 2017'ye kadar olan dönemde Plaj hastalığına maruz kalıp kalmadığı çeşitli yöntemler kullanılarak araştırılmıştır. Ojaghlou (2019), ülkedeki turizm sektörünün patlamasından dolayı ülke ekonomisinin sanayisizleşme ve ticarete konu olmayan sektörlere kaynak tahsisi gibi Plaj hastalığı etkilerine maruz kaldığını veya ülkedeki turizm sektörünün ülke ekonomisini sanayisizleşme sürecine götüren reel döviz kurunu kaynak hareketini ve harcama etkisini artırma konusunda oldukça yüksek bir potansiyele sahip olduğunu belirtmiştir.

Hao, Ahmad, Chang ve Umar (2021:1-8), Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika (BRICS) ülkelerinde küresel pazardaki fenomen Hollanda hastalığı hipotezini test etmek için mevcut literatür boşluğunu doldurmak adına çalışmaya kurumsal kalite ve bilgi yayılımlarını dahil ederek değerlendirmişlerdir. Çalışmada BRICS ülkelerinde 1989-2019 döneminde doğrudan yabancı yatırımların ve havale girişinin reel efektif döviz kuru üzerindeki birleşik etkisi analiz edilerek bilgi yayılımı ve kurumsal kalitenin reel efektif döviz kurunun değerlenmesine katkıda bulunan önemli faktörler olduğu gösterilmiştir. Ayrıca BRICS ülkelerinin hastalık durumunu ortadan kaldırmak adına politika uygulamalarına ilişkin kurumlarını iyileştirmeleri gereksinime ilaveten havalelerin yatırım faaliyetlerine çekilmesini kolaylaştırarak yüksek ekonomik büyüme sağlamak için kurumların gelişiminin kısa vadede ve uzun vadede önemli olduğu vurgulanmıştır.

Su, Sun, Ahmad ve Mirza (2021:1), yayınladıkları makalede gelişmekte olan yedi ekonomi için özel yatırımı teşvik etmede havalelerin ve kurumsal kalitenin rolünü araştırmanın yanında özel yatırımın Hollanda hastalığı fenomeni nedeniyle mi yoksa bir dışlama mı olduğunu incelemişlerdir. Araştırmacılar, söz konusu ülkelerde 1990–2019

dönemi için gelişmiş panel veri ekonometrik araçlarını kullanarak artan havale girişinin Hollanda hastalığına neden olduğunu belirtmesine rağmen aynı zamanda kurumsal kalitedeki iyileşme ve bunun özel yatırım üzerindeki havale girişiyle ortak etkisini olumlu bularak söz konusu durumun Hollanda hastalığı fenomenini geçersiz kıldığını ifade etmişlerdir.

Bir dizi çalışma, tartışılan teorik zeminine ve zayıf kavramsal inandırıcılığına rağmen Hollanda hastalığına dair kanıt bulmaya çalışırken analizde kullanılan metodolojiden bağımsız olarak net olmayan, karışık veya çelişkili ampirik sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Kojo (2014:11-12), çalışmaların tahmin gücünün zayıflığının yanında sonuçların karışıklığını ve değişkenliğini öncelikle Hollanda hastalığının tanımı, ticarete konu olan ve ticarete konu olmayan sektörlerin net ayrımının olmaması ve ülkeye özgü faktörlerle ilişkilendirmiştir. Diğer yandan gözlemlenen semptomlar ölçülemeyen veya farkına varılamayan diğer faktörlerle (Çin'in dünya ekonomisinde ortaya çıkan rolü gibi) açıklanabilmekte olup bu yansıma modelde onlar için kontrol edilecek bir değişken olmadığı için gerçekten de Hollanda hastalığının etkileri olduğuna dair kesin sonuca varmak zordur (Dobrynskaya ve Turkisch, 2010: 283).

Gelb (1988) ve Spatafora ve Warner (1995) zamanın en erken ve en kapsamlı ülkeler arası çalışmalarında kaynak ihraç eden ülkelerin çeşitli örneklerini kullanarak imalat sektöründe Hollanda hastalığına dair net bir kanıt bulamamışlardır. Sala-i-Martin ve Subramanian (2013:610), aynı şekilde Nijerya'da Hollanda hastalığına dair kanıt bulamamış ve uzun vadeli zayıf ekonomik performansının sebebinin Hollanda hastalığından ziyade petrolden kaynaklanan âtıl ve zayıf kurumsal kalite olduğunu belirtmişlerdir. Yun (2019:199), Sovyet sonrası bölgenin üç ülkesi ve seçilmiş petrol ihracatçılarından oluşan 14 ülkenin karşılaştırmalı bir panel analizini kullanarak petrol ihracatçısı olan ülkelerin bölgedeki sanayisizleşmeye sebep olup olmadığını araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda söz konusu ülkelerin bölgede sanayisizleşmeye neden olduğuna dair iddiasını destekleyen hiçbir kanıt bulamamıştır.

Literatürde ülke bazlı yakın tarihli çalışmalarda bile farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan ekonomisinde Hollanda hastalığının varlığını sorgulayan Şanlısoy ve Ekinci (2019:595 – 608), 2001Q1 – 2018Q2 dönemine ait çeyrek verilerle doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış oto regresif model kullanarak yaptığı incelemede uluslararası petrol

fiyatlarındaki pozitif bir şokun, uzun dönemde reel gayrisafi yurtiçi hasılayı artırmasına karşılık negatif bir şokun pozitif şoka göre daha düşük bir etkiyle uzun dönemde büyümeyi azalttığı bulgusunu ortaya koyarak Hollanda hastalığı hakkında kanıt bulamadığını ifade etmişlerdir. Bir yıl sonra yayınladığı araştırmasında Niftiyev (2020:100), 2000 ile 2018 arasındaki dönemi kapsayan Azerbaycan'daki istihdamın tanımlayıcı bir istatistiksel analizini kullanarak, Hollanda hastalığı hipotezinin etkilerini incelemiştir. Çalışmada söz konusu dönemde madencilik sektöründe yüksek istihdamın olmadığı ve hizmetler sektörünün rolünü artırmasına rağmen imalatın ve tarımın küçüldüğünü belirterek istihdamda Hollanda hastalık modelinin harcama etkisiyle uyumlu gelişmelerin olduğu görülmüştür.

Botsvana, genellikle kaynak lanetinden kurtulan ve ekonomik büyüme açısından oldukça iyi performans gösteren birkaç ülkeden biri olarak görülürken, Pegg (2010) ve Barczikay, Biedermann ve Szalai (2020) çalışmalarında farklılar veya farklı bakışlar söz konusudur. Pegg (2010:14-19), Botsvana'nın Hollanda hastalığının semptomlarının çoğuna sahip olduğunu fakat bunun Hollanda hastalık modelinde öne sürülen nedensel nedenlerden dolayı olmadığını belirtmiştir. Diğer yandan Barczikay vd.(2020), yakın tarihli bir veri setine dayandırdığı çalışmasında ekonomik çeşitlilik eksikliğinin olası bir açıklaması olarak harcama etkisini sunarak Botsvana'nın sendika ortakları olan Namibya ve Güney Afrika ile ilgili kısmi bir Hollanda hastalığı olgusunu tespit etmiştir.

2.2. İhracat Yoğunlaşması

İktisat literatüründe bir ülkenin üretim ve ticaret yapısının uzmanlaşma veya çeşitlenme derecesi ekonomik kalkınması için önemlidir ve geleneksel ticaret modelleri ile yeni ticaret teorileri arasında ihracat yapısının (bileşiminin) ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinde iki zıt görüş bulunmaktadır. Geleneksel uluslararası ticaret modelleri, toplam düzeyde ülkelerin ticarete açılmaktan ve karşılaştırmalı avantaja sahip olduğu malların üretiminde uzmanlaşmaktan fayda sağladığını belirterek uzmanlaşma literatürünü oluşturmaktadır (Kaulich, 2012:2). Diğer yandan modern teorik çalışmaların çoğu, klasik ticaret teorilerinin aksine çeşitlendirilmiş bir ihracat yapısını savunmakta ve ülkelerin ihracat paketlerini çeşitlendirdikleri takdirde uzmanlaşmaya kıyasla ülkelerde daha yüksek ve daha istikrarlı ekonomik büyümenin sağlanabileceğini belirterek söz konusu

bu durum çeşitlendirme literatürünü oluşturmaktadır (de Oliveira, Jegu ve Santos, 2020:32).

Çağdaş literatürdeki 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapılan çalışmaların çoğunda, ihracatta uzmanlaşmadan ziyade ihracat çeşitlendirmesinin önemi vurgulanarak ihracat çeşitlendirmesi kavramı ile temel olarak emtia ve pazar yoğunlaşmasından oluşan ve ihracat gelirlerindeki istikrarsızlığa en büyük katkıyı sağladığına inanılan ihracat yoğunlaşmasından bahsedilmektedir (Sannassee, Seetanah ve Lamport, 2014:11).

Bu bölümde, öncelikle ihracat yoğunlaşması kavramından sonra ihracat çeşitlendirmesi kavramı, teorik literatür, ihracat yoğunlaşması ve ihracat çeşitlendirmesi arasındaki ilişki, ihracat yoğunlaşmasının ölçülmesi ve konuya ilişkin ampirik literatür incelenmektedir.

2.2.1. İhracat Yoğunlaşması Kavramı

İhracat yoğunlaşması, bir ülkenin ihracatının az sayıda ürün veya az sayıda ticaret ortağı üzerinde yoğunlaşma derecesini yansıtmaktadır. Bir ülkenin ihracat sepetinde az sayıda mal ve/veya az sayıda mal grubu yer alıyorsa ülkenin ihracatında bir bağımlılık söz konusudur. Aynı şekilde bir ürünü yalnızca bir ticaret ortağına veya partnerine ihraç eden bir ülke, oldukça yüksek konsantre bir ihracat yelpazesine, tersi durumunda ise ihracatı daha fazla sayıda üründen oluşan ve daha fazla sayıda ticaret ortağıyla ticaret yapan bir ülke daha düşük ihracat yoğunlaşma oranına yani daha fazla çeşitlendirilmiş ihracata sahiptir (United Nations Development Programme [UNDP], 2011:24).

Ekonomik mesafe veya ana pazarlardan uzaklık, ticarete açıklık ve azalan ticaret hadleri, doğrudan yabancı yatırımlar, döviz kuru oynaklığı ve döviz kuru aşırı değerlemesi ihracat yoğunlaşmasını artıran başlıca faktörlerdir (Murphy-Braynen, 2019:41).

2.2.2. İhracat Çeşitlendirmesi Kavramı

İhracat çeşitlendirmesi, bir ülkenin ihracatının çok sayıda ürüne ve/veya ticaret partnerine yayılma derecesini yansıtmakta olup ticaretin daha fazla odağının az sayıda mal ve/veya ticaret ortağı üzerinde olduğu ihracat yoğunlaşması ile ters düşmektedir. İhracat çeşitlendirmesi ve ihracat yoğunlaşması kavramsal olarak benzer olup örneğin daha büyük bir ihracat çeşitlendirmesi daha küçük bir ihracat yoğunlaşması değerini

göstermektedir (United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD], 2018:3).

Literatürde ihracat çeşitlendirmesinin, geleneksel ihracattan geleneksel olmayan ihracata geçiş süreci (Samen, 2010:4); bir ülkenin ihracat karışımının bileşimini (ihraç edilen ürünlerin mevcut karışımının veya ihracatın yapıldığı ülke sayısını) değiştirmesi (Ali, Alwang ve Siegel, 1991:1); bir ülkenin ihraç ettiği ürün çeşitliliğini genişletmesi (Dennis ve Shepherd, 2007:5) gibi çok çeşitli tanımları bulunmaktadır.

Literatürde dikkat edilmesi gereken ihracatta çeşitlilik ve ihracat çeşitlendirmesi arasında tanım gereği farklılık olup bu durum çeşitlendirmenin aksine çeşitliliğin tanımıyla ilgilidir. Çok sayıda farklı sektörün mevcut bir alanda bulunması anlamına gelen çeşitlilik, doğası gereği statik bir kavram olup zaman içinde belirli bir noktada ölçülürken esnekliğe dayalı ticari faaliyetlerde bir değişiklik ve yeni üretim teknolojisi veya piyasa sinyallerinin yarattığı değişen fırsatlara farklılaştırılmış tepki olarak ifade edilebilen çeşitlendirme ise, dinamik bir kavram olarak zamanla çeşitliliğin durumunu artıran bir süreç olarak görülmektedir. Bu tanımlardan, çeşitlilik kavramında uzmanlaşmanın söz konusu olduğu görülmektedir (Pirasteh, Sayadi, ve Saghafi, 2009:107-108).

Literatüre göre ihracat çeşitlendirmesi; yatay, dikey veya sektörler arası (çapraz) çeşitlendirme yoluyla gerçekleşmekte olup yatay ve dikey çeşitlendirme ihracat çeşitlendirmesinin en çok bilinen iki biçimidir (Samen, 2010:4). Yatay çeşitlendirme, ülkenin üretken kaynaklarının tamamen yeni ekonomik faaliyet alanlarına kayması iken dikey çeşitlendirme, belirli bir ürün yelpazesinin üretiminin değer yaratma açısından değer zincirinde ülkenin ilerlemesini ifade etmektedir (Bayramov ve Orujova, 2017:306).

Yatay çeşitlendirme, aynı sektörde (birincil, ikincil veya üçüncül) ve aynı geniş mal kategorisindeki mallarda çeşitlendirmedir (Samen, 2010:4). Buğday ve bakır gibi ilksel mal ihracatı yapan bir ülkenin fiyatı göreli olarak daha istikrarlı halde bulunan mısır ve alüminyum gibi malların yanında kumaş ve iplik gibi imalat sanayi ürünleri ihracatına yönelmesi şeklinde yapılan yatay çeşitlendirme, aynı sektördeki yeni ürünler için yeni fırsatların aranmasıdır (Değer, 2010:261; Hvidt, 2013:4).

Uluslararası fiyat (veya ihracat miktarı) istikrarsızlığına veya düşüşüne tedbir almak için ana ihracat portföyündeki değişiklikleri içeren yatay çeşitlendirme, ekonomik büyümeyi

sağlamak için pazardaki ürün payını artırarak ihracat gelirini artırmalı veya küresel pazara iyi fiyatlar getirebilecek yeni ürünler sunmalıdır (Ali vd., 1991:7-11).

İhracatçı sektör sayısındaki artışı ifade eden yatay ihracat çeşitlendirmesi, çıktı büyümesi adına pozitif etki sağlamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde temel mallarda meydana gelen fiyat değişkenliği ve istikrarsızlık gibi etkenlerin ihracat kazançlarını olumsuz etkilediği söz konusu olduğundan bu ülkelerin bağımlılıklarından kurtulmaları açısından yatay çeşitlendirme önemlidir (Pirasteh vd., 2009:113; Değer, 2010:261). Dolayısıyla yatay çeşitlendirme ekonomik büyümeye yönelik sağladığı önemli faydalar ile ihracattaki istikrarsızlığa engel olabilmektedir. Diğer yandan, ihracatın yatay çeşitlendirilmesinde ihracata yönelik sektörlerin, yabancı firmalarla ilişkilerle birlikte yapılan sözleşmeler ve pazarda uluslararası rekabete maruz kalarak kazandığı dinamik öğrenme faaliyetleri ekonominin geri kalanında pozitif dışsallıklar oluşturmaktadır (Herzer ve Nowak-Lehmann, 2006:826-1827).

İhracatın dikey çeşitlendirilmesi, bir ülkenin ihracat yapısının birincil ürünlerden ikincil veya üçüncül sektörlere veya mamul ürünlere geçmesidir (Şahin ve Çukuryurt, 2022:29). Bir ülkenin ihracatın yapısında derin ve sağlam bir değişimi içeren dikey çeşitlendirme, ihracat sepetinin artan katma değer yoluyla birincil ürünlerden mamul ürünlere dönüşümü veya üretim ve pazarlama gibi katma değer eklenerek oluşan mevcut ve yenilikçi ihracat ürünlerinin kullanımını içermektedir (Vellem ve Matezo Espoir, 2021:136).

Dikey çeşitlendirmeye zeytin ihracatçısı olan bir ülkenin, ilaç ve kimyevi madde; kumaş ve iplik ihracatçısı bir ülkenin, tekstil ve giyim eşyası ihracatına yönelmesi örnek olarak gösterilebilmektedir (Değer, 2010:261-262). Genellikle, bir ülkenin daha önce ham olarak ihraç ettiği malları işlemesi yani mallara katma değer katması anlamına gelen dikey çeşitlendirme için Kore, Çin ve Malezya ülkelerindeki gibi mamul ürünler üretmek adına değer zincirinin yukarı taşınması örnek olarak verilebilmektedir (Alemu, 2009:11).

Dikey çeşitlendirmesi, özellikle emtia bağımlı olan gelişmekte olan ülkeler için ticaret hadleri üzerinde olumlu etkilere sahiptir ve Prebisch-Singer tezine göre birincil ürünler için ticaret hadlerinin düşmesi durumuna yönelik genel bir eğilim söz konusu ise imalatta dikey ihracat çeşitlendirmesi fayda sağlayabilmektedir (Hesse, 2008:2; Pirasteh vd., 2009:109-114). Ayrıca işlenmiş ürünler ham emtialardan daha istikrarlı fiyatlara sahip

olma eğiliminde olduğu için dikey çeşitlendirme, büyümeyi artıran ve daha fazla istikrara yol açan ham maddelerin pazar fırsatlarını genişletebilmektedir (Pirasteh vd., 2009:109).

İmalat ihracatı sektörünün genellikle birincil ihracat sektörlerine göre çok daha güçlü yayılmalar göstermesinin yanında dikey çeşitlendirme, yatay çeşitlendirmeden daha büyük dinamik dışsallıklar üretebilen daha yüksek öğrenme imkanlarıyla daha etkili bağlantıya sahiptir. Başka bir ifadeyle, dikey çeşitlendirme stratejisi ileri-geri bağlantılarla ihracat yapısının çeşitlendirilmesi, mevcut endüstrilerin genişletilmesini ve yeni endüstrilerin kurulmasını beraberinde getirerek uzun vadede önemli faydalar sağlamaktadır (Alemu, 2009:11; Hirschman, 1958:98-119).

2.2.3. Teorik Literatür

Literatürde teorisyenler ve araştırmacılar, ticaretle alakalı ihracatta uzmanlaşma (yoğunlaşma) ve ihracat çeşitlendirmesi olmak üzere iki farklı bakış benimsemiş ve klasik ticaret teorisini savunanlar çoğunlukla uzmanlaşmadan, çağdaş ticaret teorilerini savunanlar ise çeşitlendirmeden yana görüş bildirmiştir (Yama ve Wani, 2021:4).

Ekonomik büyümenin itici gücü olarak ihracat uzmanlaşmasını temel olarak gören geleneksel ticaret teorileri ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları malları ihraç etme konusunda uzmanlaştıklarında (Tesfay ve Solibakke, 2018:75) ticaretten kazanç sağlayacaklarını ve söz konusu karşılaştırmalı üstünlüklerin endüstriler arası ticareti oluşturacağını açıklamaktadır.

Bazı iktisatçılar karşılaştırmalı avantaja sahip oldukları mallarda uzmanlaşan ülkelerin sağladığı daha iyi kaynak tahsisi verimliliğinden dolayı uluslararası rekabet gücünün ihracatta çeşitlendirmeden ziyade uzmanlaşmadan kaynaklandığını vurgulamaktadır (Samen, 2010:5).

Bu arada, uzmanlaşma için teorik argümanlardan biri olan Ricardian teorisinin uzmanlaşmayı ticaretin yoğunluğuyla ilişkilendirmesinin yanında ekonomik coğrafya literatüründen kaynaklanan sektörel yoğunlaşma için yapılan ikinci sınıf açıklamalarda mevcuttur. Belirli bölge ve coğrafyadaki faaliyetlerin toplanması talep dışsallıkları ile açıklanabilmektedir. Yerel harcamalardaki kârların artması ile tekelci rakiplerin bölge halinde toplanmalarını uygun hale getiren bu dışsallıklar ile yerel firma sayısında yükseliş

de meydana gelmektedir. Bu mekanizma, talebe yakın konumlanma gerekliliği teknolojik gelişmelerin sağladığı taşıma maliyetlerinin düşüşü sonucunda güçlenmektedir. Daha fazla entegre olan ülke ekonomilerinin bölgesel toplanması söz konusudur ve bu yığılma dünya ülkelere bölündüğünde artan ve gelişen sektörel yoğunlaşmayı göstermektedir (Imbs ve Wacziarg, 2003:82).

Geleneksel ticaret teorileri, statik karşılaştırmalı üstünlükteki farklılıkları doğrulamamaktadır (Sinesipho, 2021:9). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, geleneksel ticaret teorilerinin açıklayamadığı gelişen uluslararası ticaret (Tesfay ve Solibakke, 2018:76) ve hızlı ve dinamik bir teknolojik değişimle dördüncü sanayi devrimine giren günümüz dünyasına geleneksel teorilerin zayıflıkları, bu teorilerin ihracat çeşitlendirme modellerini açıklamakta başarısız olduğu bir çerçeve meydana getirmiştir (Sinesipho, 2021:9).

Verimlilik faydalarına rağmen uzmanlaşmanın riskleri söz konusu olup aslında ihracat gelişimini ve çeşitlendirmeyi açıklamak için teorik yaklaşımlar; değerli metal, servet ve yerel ticari gücü biriktirmenin bir yolu olarak ihracatı genişletme ve teşvik etmekle birlikte ithalatı minimum düzeye indirerek ticaret fazlaları oluşturmayı savunan merkantilistlere kadar dayandırılabilmektedir (Samen, 2010:10). Sonrasında 1923 yılında erken bir kavram olarak tarımda uzmanlaşmanın ortaya çıkardığı sorunu özel olarak irdeleyen Frank D. Graham, farklı sektörler arasındaki sabit olmayan birim maliyetleri (dolayısıyla üretkenliği) Ricardian teorisine dahil etmiştir (Kaulich, 2012:4).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, geleneksel teorilerin açıklayamadığı dünya ticaretinin genişlemesiyle birlikte uluslararası ticaretin felsefesi, yapısı ve pratiği çok somut bir çözüm gerektirmiştir (Tesfay ve Solibakke, 2018:76). Kalkınma politikası için temel bir araç olan ihracat çeşitlendirmesini Linder hipotezi, Prebisch-Singer hipotezi, gecikmeli taklit hipotezi ve ürün döngüsü teorisi başta olmak üzere destekleyen yeni ve geleneksel olmayan ticaret teorileri bulunmaktadır. Söz konusu teoriler ihracat çeşitlendirmesi ile büyümenin pozitif ilişkisini destekleyen argümanlarla tartışmaktadır (Sinesipho, 2021:10-11).

İhracat çeşitlendirmesi, içsel büyüme teorisinden meydana getirilen göreli olarak yeni argümanlar ile temeli sağlam ve dinamik bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu gerçeğine dayanmaktadır (Alemu, 2009:15). Fazla vasıflı ve yüksek teknolojili

mallardaki ticaret, geleneksel emtia ihracatından daha fazla verimlilik sağlanmasıyla büyüme adına daha fazla alan oluşturduğu için içsel büyüme teorisinde ülkelerin ihracatının birincil mallardan söz konusu mallara doğru çeşitlendirmesi söz konusudur. Burada, birincil meta üretiminden daha fazla pozitif dışsallığa sahip olan yetenekler ve yaparak-ihraç ederek öğrenmeden gelen teknolojik gelişme ve ilerlemeden dolayı mamul mal ticaretindeki yayılma etkisi daha fazladır (Herzer ve Nowak-Lehmann 2006:1825; Naudé ve Rossouw, 2008:2-3).

Diğer yandan, ülkelerin çeşitlenmesi portföy etkisi ve tercihe dayalı veya tercihlerin yapısı ile ilgilidir. Kusurlu ilişki zincirine sahip bir dizi riskli projeye veya sektörlere yatırım yapma kararlarının sonucu olarak içsel olarak ele alınması gereken portföy etkisi söz konusudur. Kendine özgü riskleri bulunan ve projenin yapısı itibariyle sınırlı boyutu çeşitlendirmeyi kusurlu hale getirmektedir ve bu ayrışmalardan dolayı sektörel çeşitlendirme olanakları toplam sermaye stokuyla birlikte gelişmektedir. Tersi söz konusu olduğunda ise sektör ne kadar açık olursa kendine özgü riski çeşitlendirmek ve böylece riskli projelere yatırım yapmak kolay hale gelmektedir (Imbs ve Wacziarg, 2003:17). Firmaların riskten kaçınan doğası değişken piyasa fiyatlarına sahip emtiaya bağımlı olan ülkeye yapılacak yatırımları da engellediğinden (Kaulich, 2012:6) gelir istikrarsızlığını önlemek için bir ülkenin ihracat kompozisyonunu çeşitlendirmesi gerekmektedir. Diğer yandan Engel etkileri özünde, belirli varsayımlar altında gelirin seviyesinin artması ile ekonomik birimlerin tüketmek için daha geniş ürün yelpazesi talep ettiğini anlatmaktadır (Imbs ve Wacziarg, 2003:82).

İhracat çeşitlendirmesinin çoğunlukla kabul görmesi ve popülaritesini korumasının yanında kaynak zengini kıt beceriye sahip gelişmekte olan ülkelerin çeşitlendirmenin uygulanabilirliğine şüphe ile yaklaşan bir literatür bulunmaktadır (Naudé ve Rossouw, 2008:3).

Ticaretin serbestliği, ülkelerin nispeten fazla sahip oldukları faktörleri içeren malların üretiminde uzmanlaşmalarına yol açmaktadır ve bu sistem işleyişi nihayetinde endüstriler arası uzmanlaşma modelini ortaya çıkarmasının yanında üretim faktörlerinin sınırları aşması ve ticaretin maliyetsiz olmadığı durumlarda olay farklı şekilde gerçekleşmektedir. Ürün pazarlarında kusurlu rekabetin mevcut olmasına, ölçeğe göre getirilerin artmasına ve ağ etkilerine izin veren Yeni Ticaret Teorisinde klasik ticaret teorileri aksine sonuç

daha az belirgin endüstriler arası uzmanlaşma, daha fazla endüstri içi ticaret ve ülkeler arasındaki endüstriyel yapılarda daha yakın ilişkidir. Bu durumda önem kazanan endüstri içi uzmanlaşma, toplam endüstri düzeyinde ölçülen ülkeler arası sektörel uzmanlaşmayı azaltmaktadır (Parteka, 2007:9-10).

2.2.4. İhracat Yoğunlaşması ile İhracat Çeşitlendirmesi Arasındaki İlişki

Uzun süredir devam eden ekonomik çeşitlendirme ve uzmanlaşma tartışması, sadece uzmanlaşmanın lehine veya çoğunlukla aleyhine olan teorilerden, politika uygulamalarından veya analizler sonucu elde edilen kanıtlardan oluşurken yakın tarihte her iki yönde de uzmanlaşma trendlerinden oluşan bir ilişki (doğrusal olmayan ilişki) tartışılmaya başlanmıştır (Imbs ve Wacziarg, 2003:64; Kaulich, 2012:7).

Yakın zamanlarda uzmanlaşma ve çeşitlendirme kavramları, bir ülkenin kalkınma aşamasının içsel bir sorunu olarak ele alınmıştır (Naudé ve Rossouw, 2008:4). Imbs ve Wacziarg (2003:63-86), sektörel yoğunlaşmanın kişi başına düşen gelir düzeyi ile ilişkisini ele alan ilk kişilerdendir. Imbs ve Wacziarg (2003:83), çeşitlendirme aşamalarına ilişkin elde ettiği kanıtlarda uzmanlaşma ve çeşitlendirmenin gelişmenin farklı noktalarında gerçekleştiğini göstererek teorik olarak ekonomik kalkınma sürecinde çeşitlendirmenin iki aşamasını belirlemişlerdir.

Imbs ve Wacziarg (2003:63), ülkelerin önce ekonomik faaliyetin sektörler arasında daha eşit dağılması anlamında çeşitlendiğini ancak kalkınma sürecinin görece geç bir noktasında yeniden uzmanlaşmaya başladıkları bir nokta bulunduğunu ifade ederek çeşitli sektörel yoğunlaşma ölçümlerinin, çok çeşitli veri kaynaklarında U şeklinde bir model izlediğini göstermişlerdir. Üretkenliğin dinamik evrim süreci ve ulaşım maliyetlerindeki düşüşle ilgili varsayımlar dikkate alındığında, bir ülkenin büyüme ve gelişme yolundaki herhangi bir noktada hangi gücün baskın olduğuna göre gözlemlenen çeşitlendirme süreçleri, ülkelerin çeşitlendikten sonraki aşamada yoğunlaşma gücünün hâkim olduğu bir noktaya varacağını göstermektedir (Imbs ve Wacziarg, 2003:82-83).

Günümüzde çoğu gelişmiş ülke, geçmiş zamanda çeşitlendirme aşamasını başarıyla gerçekleştirdikten sonra yeniden yoğunlaşma aşamasına geçmiş olmasına rağmen düşük ve orta gelirli ülkeler hala çeşitlendirmelerini çoğunlukla geniş marjda (daha geniş bir

ürün grubunu mevcut veya yeni coğrafi bölgelere pazarlama) gerçekleştirmektedir (Imbs ve Wacziarg, 2003:82-83; Alemu, 2009:20).

Gelişmekte olan ülkelerdeki ihracat çeşitlendirmesi, karşılaştırmalı avantajların yeni sektörlere doğru genişletilmesi şeklindedir fakat ülkeler karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu faaliyetlerde önce çeşitlendirme yaptıktan sonra uzmanlaşırsa bu durum daha fazla verimliliği beraberinde getirebilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, yoğunlaşmanın ilk aşamasında olan ülkeler ile tekrardan yoğunlaşmaya geri dönen ülkeler arasında belirgin bir farkın bulunmakta olduğudur. Yoğunlaşmanın ilk aşamasında olan ülkeler, büyük ölçüde göreli fiyatları belirli dönemler düşen birincil ürünlerde uzmanlaşmakta iken tekrardan yoğunlaşmaya geri dönen ülkeler, göreceli fiyatları belirli dönemler yükselen bilgi yoğun ve katma değeri yüksek ürünlerde uzmanlaşmaktadır. Söz konusu bu durum teorik olarak Stolper-Samuelson özelleşmiş faktör modeli teoremi[15] tarafından da desteklenmektedir (Alemu, 2009:20-21).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, yeni karşılaştırmalı avantajların elde edilmesi veya söz konusu üstünlüklerin yeni sektörlere genişletilmesi şeklinde gerçekleşmesi gereken çeşitlendirme süreci statik değil dinamik bir süreç olarak görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde başta geleneksel ürünlerden gelen uzmanlığı kaybetmeden üretimi ve ihracatı daha dinamik ürünlere yönlendirme becerisi ve bu gelişme döngüsünü devam ettirmek önemlidir. Bu başarılı mekanizmayı devam ettirmek sanayileşmeyi ve çeşitlendirmeyi teşvik eden hükümet stratejisine, bölgesel entegrasyona ve sağlam pozitif bir özel sektör tepkisine bağlıdır (Alemu, 2009:21-22).

2.2.5. İhracat Yoğunlaşmasının Ölçülmesi

Literatürde ihracat yoğunlaşması endeksleri, bir ülkenin ürünler, ortaklar veya her ikisi arasında ihracatındaki homojenlik veya dağılım eksikliğinin derecesini ölçmektedir (UNCTAD, 2019: 6). Literatürde ülkelerin ihracat yoğunlaşmasının ölçülmesi için Herfindahl-Hirschmann endeksi (HHI), Konsantrasyon Oranı (CR), Hall-Tideman endeksi (HTI) ve Rosenbluth endeksi (RI), Kapsamlı Konsantrasyon endeksi (CCI),

[15] Göreli fiyatı yükselen bir ürünün üretiminde faktör ne kadar uzmanlaşmış veya yoğunlaşmışsa, o kadar fazla bu faktör, ürün fiyatındaki değişiklikten kazanç sağladığı ve göreli fiyatı düşen bir ürünün üretiminde faktör ne kadar yoğunlaşırsa, ürün fiyatındaki değişiklikten o kadar çok kaybettiğini belirten teoremdir (Alemu, 2009:21).

Entropi Ölçüsü (ENT), Theil endeksi (THEIL) ve GINI indeksi başta olmak üzere birçok farklı yoğunlaşma endeksi kullanılmaktadır.

Konsantrasyon Endeksleri (KE) genelde aşağıdaki formu sergilemektedir (Meilak, 2008:36):

$KE = \sum s_i w_i ; i = 1, 2, ..., n$

Burada;

w_i= belirli bir ihracat kategorisinin ihracat payına eklenen ağırlık

s_i = i ihracat kategorisinin payı

n = ihracat kategorilerinin sayısı.

Dört ana ağırlık türü bulunmaktadır. Konsantrasyon oranın örnek olarak verilebileceği ilk ağırlık türünde, birlik ağırlıkları, keyfi olarak belirlenen sayıda ürün ve hizmet kategorisinin paylarına ($w_i = 1$) ve kalan kategorilere sıfır ağırlıklar ($w_i = 0$) eklenmektedir. Tüm ihracat kategorilerini dikkate alan ve Herfindahl-Hirschman endeksinin örnek olarak verilebileceği ikinci ağırlık türünde, ürünlerin ihracat payları kendi ağırlıkları ($w_i = s_i$) olarak kullanılmaktadır. Üçüncü ağırlık türünde, ürün ve hizmet grupları artan veya azalan düzende sıralanır ve bu sıralamalar ağırlık olarak kullanılmaktadır. Hall-Tideman endeksi ve Rosenbluth endeksinin örnek olarak verilebileceği bu ağırlık türünde tüm ihracat kategorileri bu endeksin hesaplanmasına dahil edilmektedir. Son ağırlık türünde, her ihracat payı daha büyük ihracat paylarına daha küçük bir mutlak ağırlık eklenecek şekilde logaritmasının negatifiyle ($-w_i = \log s_i$) ağırlıklandırılmaktadır. Entropi endeksi bu şemayı kullanmaktadır (Meilak, 2008:36-37).

2.2.5.1. Herfindahl-Hirschmann Endeksi (HHI)

Herfindahl-Hirschmann endeksi (HHI), piyasa yoğunlaşmasını ve ayrıca ekonomik çeşitliliği ölçmek için yaygın olarak kullanılmasının yanında makroekonomik uzmanlaşma analizlerinde de kullanılmaktadır. Yani endeks bir ekonomideki tekelin varlığını veya belirli bir ekonomiye ne ölçüde birkaç sektörün hâkim olduğunu ölçmektedir (United Nations, 2016:13).

Herfindahl-Hirschmann endeksi (HHI), pazardaki tüm ihracat kategorilerinin ihracat paylarının karesi alınarak hesaplanmaktadır (Meilak, 2008:38):

$HHI = \sum s_i^2$; i = 1, 2, ..., n

Endeksin düşük değerleri, belirli bir sektör veya ürün grubu etrafındaki düşük ekonomik veya ihracat yoğunlaşmasını göstermektedir (Bayramov ve Orujova, 2017:308).

2.2.5.2. Konsantrasyon Oranı (CR)

Yalnızca en büyük ihracat kategorilerinin ihracat payını ölçen Konsantrasyon oranı (CR), aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$CR(x)=\sum s_i$; i = 1, 2, ..., n

Burada x, n ihraç mallarının toplam sayısından daha azdır. Bu oran, en büyük x ihracat kategorisine eşit önem vermesine rağmen ihracat pazarında kalan kategorileri ihmal etmektedir. Oran değeri bire yakın ise, orana dahil edilen x kategorilerinin ihracatın tamamını oluşturmasından dolayı yüksek düzeyde yoğunlaşma vardır. Hesaplama kolaylığı ve sınırlı veri gereksinimleri nedeniyle oldukça yaygın olarak kullanılan bu oran, dahil edilen kategorilerin sayısının oldukça keyfi bir kararla alınması ve x değerinin belirlenmesi için bir kural olmamasından dolayı dezavantaja sahiptir (Meilak, 2008:37).

2.2.5.3. Hall-Tideman Endeksi (HTI) ve Rosenbluth Endeksi (RI)

Belli bir piyasaya girişin büyük ölçüde piyasadaki firma sayısına bağlı olduğunu belirten Hall-Tideman ve Rosenbluth tarafından geliştirilen birbirine oldukça benzeyen yoğunlaşma endeksleri, pazar payını firmanın piyasadaki büyüklük sırası ile ölçeklendirilmektedir (Önder ve Topatan, 2018:37; Ildırar ve Kıral, 2018:102).

Hall-Tideman endeksinde yeni bir ürün veya hizmet ihraç ederken başlangıç koşullarını yansıtmak için ihracat kategorilerinin sayısı endeksin hesaplanmasına dahil edilmektedir ve bu endüstrideki giriş engelleri kavramına benzemektedir. HTI aşağıdaki şekilde belirlenmektedir (Meilak, 2008:38):

$HTI = (2 \sum i s_i - 1)^{-1}$; i = 1, 2, ..., n

Burada her kategorinin ihracat payı vurgunun mutlak kategori sayısı üzerinde olmasını ve ayrıca en büyük ihracat kategorisinin bire eşit ağırlık almasını sağlamak için azalan düzende sıralamasına göre ağırlıklandırılmaktadır ve HTI, yüksek konsantrasyon durumunda birlik değerine ulaşmaktadır. Aynı formül kullanıldığından Hall-Tideman endeksine benzeyen Rosenbluth endeksinde, ihracat kategorileri artan şekilde sıralanmaktadır ve bundan dolayı bu endeks, yüksek konsantrasyonu gösteren küçük HTI değerleri ile daha küçük kategorilerin boyut dağılımındaki değişikliklere duyarlı haldedir (Meilak, 2008:38).

2.2.5.4. Kapsamlı Konsantrasyon Endeksi (CCI)

Literatürde Horvath endeksi olarak da bilinen Kapsamlı Yoğunlaşma endeksi (CCI), piyasa yoğunlaşma sorununa karşı piyasa payları dağılımını hesaplamak üzere ortaya koyulmuştur (Ildırar ve Kıral, 2018:103).

Kategorilerin hem göreli dağılımını hem de mutlak büyüklüğünü yansıtan endeks, Hall-Tideman endeksinde olduğu gibi CCI ihracat payının s_i azalan düzende sıralanmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte bu endeksin ana odak noktası belirli bir kategorinin ihracat payı olan en büyük s_i'dir. Kalan s_i'ler, s_1'i söz konusu formüle göre ayarlamak için kullanılmaktadır (Meilak, 2008: 38):

$$CCI = s + \sum s_i^{\,2}\,(1+(1-s_i)) \quad i = 1, 2, ..., n$$

0 ile 1 arasında değer alabilen Horvath endeks değerinde, değer sıfıra doğru yaklaştıkça piyasa tam rekabet 1 olduğunda ise saf tekel özelliği göstermektedir (Ildırar ve Kıral, 2018:103).

2.2.5.5. Entropi Ölçüsü veya İndeksi (ENT)

Piyasa payı %1'in altında olan firmaları ihmal eden HHI'nın aksine, Entropi ölçüsünün kapsamı endekse küçük ve büyük firmaları dahil edecek şekilde geniştir (Ildırar ve Kıral, 2018:101).

Küçük değerleri yüksek konsantrasyonu yansıtan bu endekste ihracat payları her bir kategorinin ihracat payının logaritmaları ile aşağıdaki gibi tartılmaktadır (Meilak, 2008:39):

ENT =$\sum S_i \log s_i$; i = 1, 2, ..., n

2.2.5.6. Theil Endeksi (THEIL)

HHI sonrası yaygın olarak kullanılan ikinci konsantrasyon ölçüsü olan Theil endeksi, aşağıdaki şekilde hesaplanabilmektedir (UNCTAD, 2019:5):

$$THEIL=\frac{1}{N}\sum_{k=1}^{N}\frac{xk}{\mu}\ln\left(\frac{xk}{\mu}\right) \qquad \mu=\frac{\sum_{K=1}^{N} Xk}{N}$$

Burada μ, tüm ticaret kollarındaki ihracatın ortalama değeridir ve 0 (minimum konsantrasyon) ile ln(N) (maksimum konsantrasyon) arasında değerler alan Theil endeksinin kullanılmasının pratik zorluğu, sıfır ticarete sahip veya yanlış kayıtlı olan ve bir ülkenin ihraç edilen ürün hatlarının sayısında bir yıldan sonra çok büyük, mantıksız değişikliklerin söz konusu olmasıdır. Özellikle ortalama ihracat çizgisi μ değeri önemli ölçüde değiştiğinden ve aynı zamanda endeksin sınırları yıldan yıla çeşitli ülkeler için birbirinden farklı olduğundan, bu durum endeksin değerinin aniden değişmesine neden olmaktadır. Belirli ülkelerdeki aktif ürün hatlarının sayısındaki yıldan yıla keskin değişim, ölçüm hatalarından kaynaklanmasının yanında ayrıca gelişmekte olan ülkelerdeki ürün hatlarının, özellikle de emtia dışı ürün hatlarının çok hızlı piyasadan çekilmesinden kaynaklanabilmektedir (UNCTAD, 2019:6).

Endeksin, ayrıştırılabilir özellikleri bulunmaktadır. Birey grupları (ihracat hatları) için hesaplanabilir ve grup içi ve gruplar arası bileşenlere ek olarak ayrıştırılabilirdir yani, grup içi ve gruplar arası bileşenler toplam endekse eklenmektedir. THEIL endeksinde, gruplar içinde meydana gelen artan bir konsantrasyonu (çeşitlendirme), gruplar arasında meydana gelenden ayırt etmek mümkündür (Jansen, Peters ve Salazar-Xirinachs, 2011:254).

2.2.5.7. GINI indeksi

GINI katsayısı veya GINI indeksi, ihracat yoğunluğunun yaygın olarak kullanılan üçüncü ölçüsüdür. UNCTAD (2019: 6), endeksi hesaplamak için düzeltme yapılmış halini ortaya koymuştur:

$$GINI=\left(\frac{2}{N^2\mu}\sum_{k=1}^{N}(kS_k)-\frac{N+1}{N}\right)\times\frac{N}{N-1}$$

Burada N, herhangi bir ülke için gözlemlenen maksimum ürün hattı sayısı olup önyargı düzeltmeli GINI katsayısı, 0 ile en yüksek konsantrasyon değeri olan 1 arasında değerler almaktadır (UNCTAD, 2019 6-7).

Konsantrasyon oranı (CR) ve Herfindahl-Hirschman endeksi (HHI), sade anlaşılır olmaları kolay veriye erişimleri nedeniyle ve satın alınabilirlik anlamında en basit ve en uygun fiyatlı endeksler olduklarından literatürde en çok kabul gören ve en sık kullanılan yöntemlerdir. Bu guruba GINI ve THEIL de dahil edilebilmektedir (Meilak, 2008:46).

Ticaret çeşitlendirmesine ilişkin son araştırmalar, evrimi geniş marj ve yoğun marj (mevcut ürünlerin mevcut pazarlarda bir artışı) olarak ayırt ettiğinden THEIL endeksi, bu durumda kendini özellikle faydalı kılan ayrıştırılabilir özelliklerinden dolayı daha fazla devreye girmektedir. Burada yoğun marjda ölçülen ihracat konsantrasyonu, aktif ihracat hatlarının payları arasındaki dengesizliği yansıtmaktadır. THEIL endeksi ayrışması, genel konsantrasyondaki değişiklikleri geniş marjlı ve yoğun marjlı olmak üzere göstermektedir ve buradaki söz konusu ayırım, grup içi Theil endeksindeki değişikliklerin yoğun marjdaki, gruplar arası Theil endeksindeki değişikliklerin ise geniş marjdaki değişiklikleri ölçmesi şeklindedir.

Bir ülkenin üretken faaliyetlerinin çok farklı evrimini yansıtmasından ve çeşitliliği artırmayı amaçlayan politikaların farklı öneriler gerektirmesinden dolayı endeksin her iki marjdaki değişikleri göstermesi oldukça önemlidir (Jansen vd., 2011:254-255).

2.2.6. Ampirik Literatür

Teorik ve ampirik literatürde genellikle farklı zaman dilimleri ve bir ülke düzeyinde, ülkeler arasında ve bölgeler için veri kümeleri kullanılarak yapılan çalışmalar ihracat çeşitlendirmesi, ihracat yoğunlaşması ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Literatürde, yapılan çalışmaların bir kısmı çeşitlendirmeye bir kısmı da yoğunlaşmaya odaklandığından dolayı çalışmalar dağınık haldedir. Bu ilişkilerin incelendiği ve yorumlandığı çalışmaların kendi içinde de tutarsızlıkları ve belirsizlikleri bulunmaktadır (Mchani, 2020:17-18).

Mevcut ampirik literatürde yapılan çalışmaların çoğu, ihracat çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme arasında pozitif doğrusal bir ilişki bulmuştur. Yakın tarihte meta-

analiz yoluyla ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin araştırıldığı bir çalışmada, literatürde yapılmış olan 66 çalışmadan 62'sinin ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini olumlu olarak değerlendirdiğini göstermiştir (Sarin, Mahapatra ve Sood, 2020:2).

Herzer ve Nowak-Lehman (2006:1825-1838), ihracat çeşitlendirmesinin dünya pazarlarındaki rekabet tarafından teşvik edilen yaparak öğrenme ve ihracat yaparak-öğrenme dışsallıkları yoluyla ekonomik büyüme ile bağlantılı olduğu hipotezini Şili'de 1960-2001 yılları arasında yıllık zaman serisi verilerine dayalı ekonometrik analizde test ettikleri çalışma sonucunda ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyümede önemli bir rol oynadığını bulmuşlardır.

Agosin (2007:1-35), Kore, Tayvan, Mauritius, Finlandiya, Çin ve Şili gibi hepsi de büyümeleri için ihracat çeşitliliğine bağlı olan birbirinden farklı gelişmekte olan ülkelerdeki büyümenin ardındaki gerçekleri yakalamaya çalıştığı makalesinde söz konusu ülkelerin ihracat çeşitlendirmesinin gerçekten daha yüksek ekonomik büyüme ile ilişkili olduğu sonucuna varmıştır.

Arip, Yee ve AbdulKarim (2010), 1980-2007 yılları arasındaki yıllık verileri ve zaman serisi eşbütünleşme tekniklerini ve Granger nedensellik testlerini kullanarak Malezya'da ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyümeyi artırmada önemli bir rol oynadığını ifade etmişlerdir.

Rondeau ve Roudaut (2014:1485), 1990-2009 dönemi için 64 gelişmekte olan ülkenin ihracatını yoğun marj (eski ticaret akışları), yeni ortaklar tarafından geniş marj (coğrafi çeşitlendirme) ve yeni ürünlere göre geniş marj (ürün çeşitlendirme) olarak ayırdığı çalışma sonucunda ticaret çeşitlendirmesinin büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu doğrulamasının yanında çeşitlendirmenin olumlu etkisinin kişi başına düşen GSYİH düzeyiyle birlikte azalma eğiliminde olduğunu bulmuşlardır.

Zaman ilerledikçe bazı çalışmalarda tek düze ilişki yerine rutin olmayan bir ilişki ortaya koymaya başlamıştır. Literatürde çığır açan, Imbs ve Wacziarg (2003:63-86), sektörel yoğunlaşmanın kişi başına gelir düzeyine göre evrimini inceleyen U-şekilli bir model önermiş ve sonuçlarının sağlamlığını göstermek için birkaç veri seti ve Gini katsayısı ve

Herfindahl endeksinin dahil olduğu çeşitli sektörel yoğunlaşma ölçütlerini kullanmışlardır. Harrigan (2007:3), 1970-2005 dönemi için 14 Asya ekonomisinden oluşan bir paneli analiz ederken katma değerli üretim verileri için uzmanlaşma ve kişi başına GSYİH arasında bir U-eğrisinin varlığını belirtmiştir.

Daha yakın tarihli çalışmada Murphy-Braynen ve Thurman (2019:73), ülke sınıflandırması ve coğrafyaya göre bölümlere ayrılmış 69 ekonomi için 1995'ten 2007'ye kadar olan verileri kullanarak ihracat yoğunluğu ile ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan U şeklinde bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Diğer yandan, ihracat yoğunlaşmasına bakıldığında çoğu çalışma ihracat yoğunlaşmasının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Hesse (2008:10), 1961-2000 dönemi olağan en küçük kareler panel veri tekniğini kullanarak özellikle gelişmekte olan ülkeler için yüksek düzeyde ihracat konsantrasyonunun kişi başına büyümeye zarar verdiğini diğer deyişle ihracat yoğunlaşması ile kişi başına düşen GSYİH büyümesi arasında negatif ve doğrusal bir ilişki olduğunu bulmuştur.

Matadeen (2011), Mauritius'ta 1980-2008 dönemi için ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eş bütünleşme analizi ve vektör hata düzeltme modeli kullanılarak analiz ettiği çalışmanın sonucunda, ihracat yoğunluğu ile ekonomik büyüme değişkenleri arasında ters bir ilişki olduğunu yani ihracat yoğunlaşması arttığında ekonomik büyümenin azalmakta olduğunu bulmuştur.

Agosin, Alvarez ve Bravo-Ortega (2012), 1962–2000 dönemini kapsayan 79 ülke için geniş bir veri seti kullandığı çalışmasında ihracat çeşitlendirmesinin veya yoğunlaşmanın ana belirleyicilerini analiz ederek ticaret hadleri değişkeninin (ithalat fiyatlarının ihracat fiyatlarına oranı) GINI katsayısı ve Theil'in T endeksi ile anlamlı ve pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu ancak ihracat yoğunlaşmasının HHI endeksi ile olmadığını bulmuşlardır. Ayrıca araştırmacılar, beşerî sermayenin ihracatı çeşitlendirmeye olumlu katkıda bulunmasının yanında mesafenin artmasının ihracat çeşitlendirmesini azaltma eğiliminde olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır.

2.3. Hollanda Hastalığı ile İhracat Yoğunlaşmasının Literatürdeki İlişkisinin İncelenmesi

Özellikle gelişmekte olan ülkelerin ihracatlarının emtialar üzerinde yoğunlaşmasından dolayı emtia bağımlılığı ile ekonomik büyüme ve kalkınma arasında söz konusu olan negatif bağlantı ihracat yoğunlaşmasının kavramsal ve ampirik tanımlayıcıları üzerine sorgulamaları beraberinde getirmiştir. İhracat yoğunlaşmasını belirleyen kanallardan olan üretim faktörlerinin bolluğu ve ihracat fiyatları emtia bağımlılığı olan ülkeleri etkileyen önemli kanaldır. Ticaret hadleri şokları ve bazı ihraç ürünlerine olan talebi azaltan teknolojik değişikliklerden kaynaklanan şoklar, emtiaya fazla bağımlı ülkeleri bu duruma savunmasız hale getirmekte ve ihracat fiyatlarındaki fazla oynaklık ekonomide belirsizlikler oluşturmaktadır (UNCTAD, 2019:1-11).

İhracat fiyatları, ihracat yoğunlaşmasını ihracatın değeri üzerindeki etkileri ile doğrudan etkilerken kaynak tahsisi üzerindeki etkileri yoluyla dolaylı olarak etkilemektedir (UNCTAD, 2019:11). Genellikle tek bir doğal kaynağa veya yüksek emtia bağımlığı olan ülkeler diğer ekonomik sektörlerin gelişimini bir şekilde önemsememekle ve göz ardı etmekle suçlanmaktadır (Bayramov ve Orujova, 2017:305). Bir ülkenin ihraç ettiği ürünlerin yüksek veya düşük ihracat fiyatları kısa vadede ihracat yoğunlaşmasını arttırmakta veya azaltmaktadır ve bu durum özellikle ihracat fiyatlarının yüksekliğinin kalıcı olduğu zamanlarda fiyatların yüksek olduğu sektörlere yatırımı yönlendirmeye yönelik teşvikleri artırmaktadır. Kaynak zenginliğinin söz konusu olduğu ülkelerde yüksek emtia fiyatlarının genellikle uygun nispi fiyatlara sahip emtia üretiminin artmasına sebep olmasıyla oluşan yüksek yoğunlaşma, kaynak dışı sektörleri olumsuz yönde etkileyen kalıcı nispi fiyat bozulmalarına yol açan fiyat şoklarından da kaynaklanabilmektedir. Yani, ihracat fiyatlarının ağırlıklı bir ölçüsünün ihracat yoğunlaşması ile pozitif ilişki göstermesi beklenmektedir (UNCTAD, 2019:11).

Hesse (2008:7), birincil emtia ticaret hadlerinin tarihsel deneyimindeki düşüşüyle beraber reel döviz kurunun değer kazanmasıyla gelen Hollanda hastalığının görülmesini ve/veya kaynağa dayalı ekonomide çeşitlendirmenin ve sanayileşmeye yönelik teşviklerinin olmamasını doğal kaynağa dayalı ekonomilerin düşük ekonomik büyüme ve kalkınmasının nedenlerinden biri olarak işaret etmiştir. İhracat gelirlerinin yoğunlaşması üretkenliği engelleyerek büyümeyi azaltmaktadır.

Diğer yandan, özellikle enerji ve minerallerin bolluğu, dolaysız ölçülmesi zor olan veya ihracat yoğunluğu ile karışık etkileşime sahip olan diğer açıklayıcı değişkenlerle ilişkilendirilebilmektedir. İhracat fiyatlarının ihracat yoğunlaşması ile göreli fiyatları yüksek olan sektöre yatırım teşvikleri şeklinde dolaylı olarak işleyen ilişkisi, kaynak bağımlısı ülkelerde ihracat konsantrasyonunda bir gecikme ile de işleyebilmektedir. Görünürde, yüksek emtia fiyatlarındaki sürekliliğin emtia üretiminde ve ihracatında ve devamında ihracat yoğunlaşmasında artışı beraberinde getirmesi bu durumun nedenidir. Bu dolaylı ilişki Hollanda hastalığı fenomeni konusunda teorik ve ampirik olarak kapsamlı bir şekilde analiz edilmektedir (UNCTAD, 2019:9).

Kaynak açısından zengin ve kaynağa bağımlı ülkeler, uzmanlaşmış bir üretim yapısı geliştirmekle temel tuzaktan kaçamayabilirken söz konusu ülkelerdeki üretim ticarete konu olandan ticaret olmayana sektörlere doğru kaymaktadır (Auty, 1998:11-12). Ayrıca bol doğal kaynak rant için uğraşan girişimcilerin sayısını artırırken üretken yatırımlara yapılan girişimlerin sayısını azaltmaktadır veya kaynak açısından zengin bir ülkedeki ekonomik faktörlerin kaynak sektörüne çekilmesi diğer üretken sektörlere yönelik yatırımları azaltmaktadır (Torvik, 2002:455,461).

Diğer yandan emtia bağımlılığı, reel efektif döviz kuru aşırı değerlenmesine neden olarak ekonomik ve ihracat çeşitliliğini azaltmaktadır. Hollanda hastalığının ve döviz kuru oynaklığının ihracat yoğunlaşması üzerindeki etkileri, emtiaya bağımlı gelişmekte olan ülkeler için özellikle önemlidir (UNCTAD, 2019:9).

Hollanda hastalığı göz önüne alındığında birçok ampirik çalışmanın ülkeye giren kaynak gelirleri ile ihracat çeşitlendirmesi arasındaki negatif bağlantıyı işaret ettiği görülmektedir.

Bebczuk ve Berrettoni (2006:1-25), 1970-2002 yılları arasındaki 56 ülkeden oluşan geniş örneklemli çalışmada, ihracat uzmanlaşması ile kişi başına düşen GSYİH arasında U şeklinde bir ilişki olduğunu ve akaryakıt ihracatının toplam ihracat içindeki payının ihracat yoğunlaşması ile pozitif ilişkili olduğunu veya doğal kaynakların temsilcisi olarak toplam ihracatı yapılan yakıt ihracatının, HHI ile ölçülen ihracat çeşitliliğini olumsuz bir şekilde etkilediğini bulmuşlardır.

Osakwe (2007:151-152), Afrika ülkeleri için panel verileri kullanarak yardım, coğrafya ve kaynak bağışlarının Afrika'daki ihracatın çeşitliliğini etkilediğini iddia eden popüler görüşlerin geçerliliğini incelediği çalışmasında Hollanda hastalığının belirleyicilerinden olan dış yardımın, Afrika ülkelerinde hastalık etkilerine yol açarak sınırlı şekilde ihracat çeşitliliğine katkıda bulunduğunu ve büyük bir petrol kaynağına sahip olmanın daha az çeşitlendirilmiş bir ihracatı beraberinde getirdiğini belirtmiştir.

Bahar ve Santos (2018:102-114), 1984-2010 yılları arasında 43 ülkede 190 keşifle ilgili verilerle birlikte bir ülkenin kaynak dışı ihracat sepetinin yoğunluğunun ne ölçüde doğal kaynak ihracatı tarafından belirlendiğini araştırdığı çalışmasında doğal kaynak ihracatının toplam ihracat içindeki payının, kişi başına düşen GSYİH ve toplam ihracatın büyüklüğünü kontrol ederek kaynak dışı ihracatın, ihracat yoğunlaşmasının farklı biçimleriyle pozitif ilişkili olduğunu ve sermaye-yoğun ihracatın, Hollanda hastalık dönemlerine yatkın ülkelerin ihracat sepetine hâkim olma eğiliminde olduğunu bulmuşlardır.

Diğer bölümde ise üretim değerleri ile Hollanda hastalığının ilişkisinin incelenmesi ve hastalığın kaynak dışı ihracat yoğunlaşması üzerindeki etkisinin ekonometrik analizi incelenmektedir.

3. EKONOMETRİK ANALİZ

3.1.Yöntem

3.1.1. Araştırma Modeli

Hollanda hastalığı literatürde, ani zenginleşme kaynağını elde eden ya da hızlı gelişme sürecine giren bir ekonomide, mevcut üretim faktörlerinin yeni kaynağa yönelerek mevcut kaynakları terk etmesi ve bunun neticesinde üretimde azalmanın görülmesini ifade etmektedir. Şanlısoy ve Ekinci (2019) çalışmalarında GSYİH değerini bağımlı değişken olarak kullanmışlardır. Brahmbhatt vd. (2010) çalışmalarında, GSYİH bazında üretim artışı (yüzde değişimi) ve doğal kaynak ithalat değerlerini bağımlı değişken olarak kullanmışlardır. Glyfason (2001), GSMH ile, ithalat ve ihracat değerleri ile büyümeyi bağımlı değişken olarak incelemiştir. Dolayısıyla bu çalışmalarda, bağımlı değişken olarak seçilen Hollanda hastalığı için GSYİH, GSYİH bazında üretim artışı, doğal kaynak ithalat değerleri ve büyüme kullanılmıştır. Buradan hareketle, GSYİH, GSYİH bazında üretim artışı, doğal kaynak ithalat değerleri ve büyüme parametrelerinin Hollanda hastalığı için en fazla kullanılan göstergeler olduğu görülmektedir. Araştırmaların temel konularının Hollanda hastalığı olması nedeniyle, Hollanda hastalığını hangi değişkenler ile tanımladıklarının anlaşılması için, araştırmaların bağımlı değişkenleri incelenmiştir.

Kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasında ise literatürde Theil endeksi (THEIL), Herfindahl-Hirschman endeksi (HHI), Aktif İhraç Ürünleri veya Çeşitlerinin Sayısı Oranı (AIUO) göstergeleri en fazla kullanılan göstergelerdir (Koç, Şenel ve Kaya, 2018; Akın ve Aytun, 2018; Acaravcı ve Kargı, 2015; Akça, Bal ve Demiral, 2015). Kaynak dışı ihracat yoğunlaşması kendi başına bir seri ya da istatistik veri olmayıp, türetilmiş bir göstergedir. Diğer bir ifadeyle TÜİK, Dünya Bankası gibi herhangi bir istatistik organınca rutin ölçülen bir değer değildir. Bu nedenle, kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasının hangi endekslerle tanımlandığını ortaya koymak için, bu araştırmaların bağımlı değişkenleri incelenmiştir.

Bu araştırmada bağımlı değişken ve Hollanda hastalığı göstergesi olarak Dünya Bankası tarafından verilen üretim indeksleri (USD ve GSYİH içindeki % değeri) (Efeoğlu ve

Pehlivan, 2019; Şanlısoy ve Ekinci, 2019; Şahin ve Kutluay, 2015) ile üretim alt alanlarının (bitkisel, hayvancılık, gıda üretim ve sanayi) indeksleri kullanılmaktır. Birden fazla üretim değerinin kullanılmasının sebebi, literatürde Hollanda hastalığı ile ilgili sadece değişime odaklanılmış, ama hangi değişim olduğu ve yönü ile ilgili çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, Hollanda hastalığı ile ilgili literatürde yapılan çalışmalar genel olarak üretim ya da GSYİH artış değerine odaklanırken, üretimi alt kademelerine indirgememişlerdir. Bundan ötürü, üretimin farklı türlerinde durumun ne olduğu ve üretim türlerine göre Hollanda hastalığının görüldüğüne yönelik analizler yapılmıştır ve bu bakımdan araştırma alan öncüsü çalışmalardan birisi olmaktadır.

Hollanda Hastalığı bir yandan sınırsız talebin söz konusu olduğu küresel piyasalar varken, ülkelerin bu talebe yanıt vermek için, üretim girdi ve çıktıları arasındaki fayda-maliyet denklemini yeterince yapamamalarını ve bunun sonucunda da doğal kaynakların düzensiz kullanımını ve kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasını da ifade etmektedir. Buradan hareketle, Hollanda hastalığı üretimde bir bozulma ve dengesizliği ifade etmektedir. Araştırmada bu bağlamda literatürde Hollanda hastalığının üretimdeki etkisini göstermek üzere doğal kaynak bedelleri (Kızıl vd., 2020; Şanlısoy ve Ekinci, 2019), gelişmişlik indeksleri (Bunte, 2016), enflasyon (Aali, 2012; Karacan, Cengiz ve Kilickan, 2019), eğitim (Kallevig, 2013; Bina, 2019), ithalat- ihracat (Efeoğlu ve Pehlivan, 2019; Şahin ve Kutluay, 2015; Aali, 2012), GSYİH-Kişi Başı Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (Destek vd., 2017; Riyazi vd., 2017) parametreleri incelenmiştir. Ardından Hollanda hastalığı göstergesi olarak doğal kaynakların ihracattaki payı (Lederman ve Maloney, 2007) ile yine Hollanda hastalığı ile en çok ilişkilendirilmiş yoğunlaşma endeksleri olan GINI (Kallevig, 2013; Aali, 2012), THEIL (Alper, 2014), HHI (Yaşar, 2021) ve AIUO (Bahar ve Santos, 2018) arasındaki ilişki incelenmiş ve kaynakların etkisi çıkarılmış olan bu ihracat yoğunlaşma göstergeleri olarak hesaplanan bu endeksler üzerinde doğal kaynakların ihracattaki payının etkisi analiz edilmiştir.

Buna bağlı olarak araştırmanın nicel analizi iki bölümde modellenmiştir. Nicel analizin ilk bölümünde, üretim değişimlerinin zaman içerisindeki değişimleri de ülke grupları arasında kıyaslanmış, dünyada üretim trendindeki genel değişimlerin Hollanda hastalığı ile ilişkisi ortaya koyulmuştur. Araştırmanın ikinci bölümünde ise ilk olarak üretim değerleri ile Hollanda hastalığı parametreleri arasındaki ilişki değerlendirilmiş, ardından

doğal kaynakların ihracattaki payı ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasındaki ilişki incelenmiştir.

3.1.2. Hipotezler

H1: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre üretim düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

H2: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre doğal kaynak bedelleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

H3: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre gelişmişlik indeksleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

H4: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre enflasyon düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

H5: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre eğitim harcamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

H6: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre dış ticaret düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

H7: Üretim değerleri ile Hollanda hastalığı parametreleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki vardır.

H8: Doğal kaynakların ihracattaki payı ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasında pozitif ilişki vardır.

3.1.3. Veri Seti

Araştırmanın ilk kısmında kullanılan bağımlı değişken üretim indeksidir. Bağımsız değişkenler ise üretimi ya da üretimde Hollanda hastalığının tanımında olduğu gibi bir değişimi doğrudan etkilediği literatürde birçok çalışma ile rapor edilmiş olan değişkenlerdir. Bunlar; döviz kuru, GSYİH, doğal kaynaklar, insani gelişmişlik, enflasyon, eğitim, ithalat ve ihracattır. Bu sayede, araştırmada hangi parametrenin üretimde anlamlı değişime neden olduğunun da ortaya koyulması amaçlanmıştır. Diğer

bir ifadeyle, literatürde farklı çalışmalarda Hollanda hastalığı ile ilişkilendirilen parametrelerin hangisinin daha etkili olduğunun da ortaya koyulması amaçlanmıştır.

Araştırmanın ikinci kısmında kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasıyla ile Hollanda hastalığı arasındaki ilişki için, bağımlı değişkenler olarak kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasını temsilen dört gösterge kullanılmıştır. Bunlar; GINI katsayısı, Theil endeksi (THEIL), Herfindahl-Hirschman endeksi (HHI), aktif ihraç ürünleri veya çeşitlerinin sayısıdır (AIUO). GINI Katsayıları Dünya Bankası verilerinden, Theil Endeksi James K. Galbraith tarafından Texas Üniversitesi Eşitsizlik Projesi kapsamında yapılan çalışma veri setinden elde edilmiştir. Herfindahl-Hirschman endeksi (HHI), aktif ihraç ürünleri veya çeşitlerinin sayısı (AIUO) değişkenleri ise Dünya Bankası verilerinden, oransal olarak literatüre göre hesaplanmıştır. Bağımsız değişken olarak hesaplanan doğal kaynakların ihracattaki payı (DKIP) serisi kullanılmıştır.

Tablo 2'de, Bağımlı ve bağımsız değişkenlerin Dünya Bankası kodları ve hangi yıl aralığını kapsadığı verilmiştir. Araştırma örnekleminde ise Türkiye ile en fazla veri setine uyumlu olan 15 tane gelişmiş ve 15 tane gelişmekte olan olmak üzere, toplam 30 ülke verisinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Dünya Bankasının ülke verilerinin standart formatta olması nedeniyle, ülke gruplarında da sayıların aynı olmasına dikkat edilmiştir. İlgili veri setinin dikey zaman serisinin minimum 20 yıl olması hedeflenmiş, ülke seçiminde buna göre tabakalı örnekleme yapılması amaçlanmış ve 1997-2020 yılları arasındaki veriler analiz edilmiştir.

3.1.4. Tabakalı Örnekleme

Tabakalı örnekleme, bir araştırmadaki evrenin belirli tabakalara ayrılması ve her bir tabaka içerisinden, yeniden örneklem seçimi yapılmasına dayanan bir örnekleme yöntemidir. Bu yöntemde evren kendi içerisindeki bir özelliğe göre alt tabakalara ayrılmakta ve buna göre yeni evrenler oluşmaktadır (Karasar, 2012).

Araştırmada tüm ülkeler iki tabaka olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler kategorisinde değerlendirilmiş, her bir evren tabakası içerisinden rastgele seçim yöntemiyle 15 ülke seçilmiştir.

Tablo 2. Araştırmada Kullanılan Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler

Bağımlı Değişkenler		**Dünya Bankası Kodu**	**Tarih aralığı**	**Bağımsız Değişkenler**		**Dünya Bankası Kodu**	**Tarih aralığı**
MVAP*	**Üretim Indeksi (GSYİH içindeki %)**	**Manufacturing, value added (% of GDP)**	**1997-2020**	REER	Döviz kuru	Real effective exchange rate index (2010 = 100)	**1997-2020**
LPI	Hayvancılık üretim indeksi	Livestock production index (2014-2016 = 100)	**1997-2020**	GDP	GSYİH	GDP per capita (current LCU)	**1997-2020**
CPI	Bitkisel üretim indeksi	Crop production index (2014-2016 = 100)	**1997-2020**	TNRR	Doğal kaynak bedelleri	Total natural resources rents (% of GDP)	**1997-2020**
FPI	Gıda üretim indeksi	Food production index (2014-2016 = 100)	**1997-2020**	GINI	GINI	Gini index (World Bank estimate)	**1997-2020**
IPI	Sanayi Üretim Indeksi	MVAP-(LPI+CPI+FPI)	**1997-2020**	ICP	Enflasyon	Inflation, consumer prices (annual %)	**1997-2020**
THEIL	Theil endeksi	Hesaplama	**1997-2020**	EE	Eğitim harcamaları	Adjusted savings: education expenditure (% of GNI)	**1997-2020**
HHI	Herfindahl-Hirschman endeksi	Hesaplama	**1997-2020**	EVI	İhracat indeksi	Export value index (2000 = 100)	**1997-2020**
AIUO	Aktif İhraç Ürünleri veya Çeşitlerinin Sayısı Oranı	Hesaplama	**1997-2020**	IVI	İthalat indeksi	Import value index (2000 = 100)	**1997-2020**
				DKIP	Doğal kaynakların ihracattaki payı	Hesaplama	**1997-2020**

*İmalat, ISIC bölümleri 15-37'ye ait endüstrileri ifade eder. Katma değer, tüm çıktıları topladıktan ve ara girdileri çıkardıktan sonra bir sektörün net çıktısıdır. Fabrikasyon varlıkların amortismanı veya doğal kaynakların tükenmesi ve bozulması için kesinti yapılmadan hesaplanır. Katma değerin kaynağı, Uluslararası Standart Endüstriyel Sınıflandırma (ISIC), revizyon 3 tarafından belirlenir. Veriler mevcut ABD doları cinsindendir.

Araştırma değişkenleri seçilirken, ülkelerin ekonomik büyüklükleri arasındaki farklılıklar dikkate alınarak, deflatör etkisinin sağlanması için, oransal veriler alınmıştır.

Araştırmaya dahil edilen ülkelerin gelişmişlik gruplarına göre dağılımı Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Araştırmaya Dahil Edilen Ülkelerin Gelişmişlik Gruplarına Göre Dağılımı

	Gelişmiş ülkeler	**Gelişmekte olan ülkeler**
1	ABD	Arjantin
2	Almanya	Brezilya
3	Avustralya	Bulgaristan
4	Belçika	Çin
5	Danimarka	Endonezya
6	Fransa	Hindistan
7	Hollanda	Macaristan
8	İngiltere	Malezya
9	İsveç	Polonya
10	İsviçre	Romanya
11	İspanya	Rusya
12	İtalya	Sırbistan
13	Kanada	Tayland
14	Norveç	Türkiye
15	Portekiz	Ukrayna

Ülkelerin gruplarının belirlenmesinde Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin 2019 yılında yayınlamış olduğu Dünya Ekonomik Görünüm: Küresel Üretim Düşüşü, Yükselen Ticaret Engelleri (World Economic Outlook: Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers) isimli raporunda Tablo A1'de Gelişmiş Ekonomiler (Advenced Economies) ve Yükselen Piyasalar Gelişen Ekonomiler (Emerging Market and Developing Economies) olarak verilen ülkeler içerisinden ülke seçimi yapılmıştır. Ülke seçiminde Dünya Bankası Ülke Raporları Sistemi üzerinde, araştırmada kullanılacak olan değişkeleri en fazla yıl için içeren ülkeler seçilmiştir.

3.2. Ekonometrik Analiz

Araştırma verilerinin tanımlanmasında ortalama ve standart sapma değerleri kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki için Spearman's rho korelasyon analizi yapılmıştır. Ekonometrik analizde; birim köklerin tanımlanması için Pesaran CADF ve CHIPS testi, seri korelasyon ve otokorelasyon için Druker testi, panel veri analizinde sabit-random etki seçimine karar vermek için Hausman testi yapılmıştır (Torres-Reyna, 2007). Kaynak dışı ihracat bölümünde ve Hollanda hastalığı ile endeksler arası ilişkilerde ise Genelleştirilmiş Lineer Model (GLM) analizi kullanılmıştır.

3.3. Bulgular

3.3.1. Tanımlayıcı Veriler

Araştırma değişkenlerinin tüm yıllar ve tüm ülkeler için minimum-maksimum değerleri, ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 4'te verilmiştir.

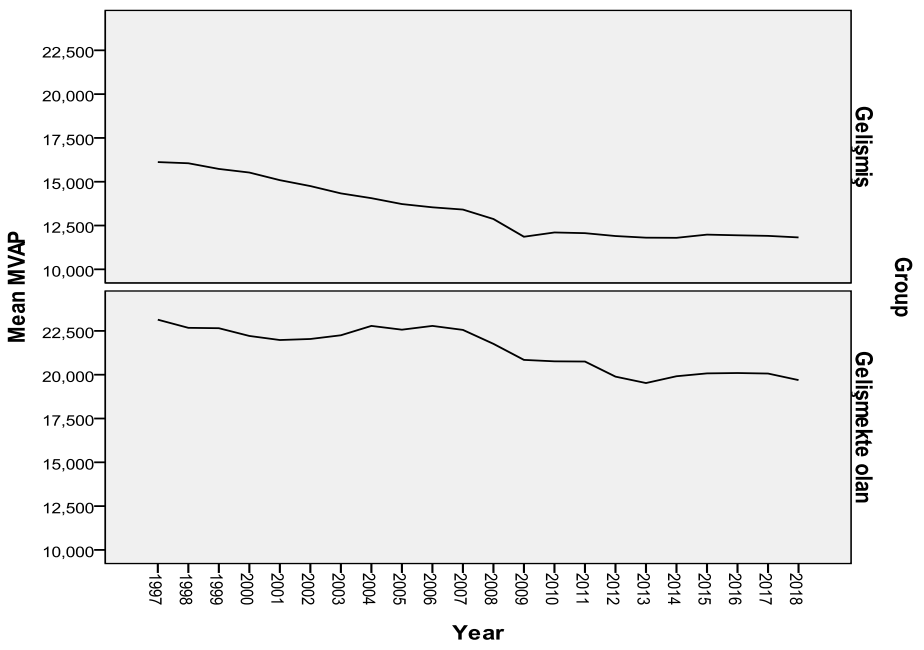
Tablo 4. Araştırma Değişkenlerinin Tüm Yıllar ve Tüm Ülkeler İçin Minimum-Maksimum Değerleri, Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

	Gelişmiş ülkeler		**Gelişmekte olan ülkeler**		**Tüm ülkeler**	
Grup	**Ortalama**	**Std. Sapma**	**Ortalama**	**Std. Sapma**	**Ortalama**	**Std. Sapma**
MVAP	13.38	3.61	**21.41**	**8.50**	17.40	7.66
LPI	**97.27**	**6.86**	90.35	20.55	93.81	15.70
CPI	**94.48**	**11.20**	87.07	16.29	90.77	14.45
FPI	**95.47**	**7.77**	86.88	14.43	91.18	12.35
IPI	12.78	22.15	**35.70**	**42.49**	24.24	35.75
REER	98.09	8.26	**727.31**	**2534.77**	412.70	1818.46
GDP	**104221.10**	**146666.43**	18027.88	7248914.33	953504.35	5192940.08
TNRR	1.32	2.42	**3.80**	**4.19**	2.56	3.64
ICP	1.77	1.06	**13.44**	**59.91**	7.61	42.74
EE	**5.12**	**1.05**	3.90	1.10	4.51	1.24
EVI	176.70	74.44	**314.27**	**221.88**	245.49	179.12
IVI	173.96	65.52	**307.28**	**209.57**	240.62	168.88
DKIP	0.01	0.02	**0.02**	**0.03**	0.01	0.03
GINI	32.20	4.19	**38.72**	**6.85**	35.44	6.54
THEIL	0.02	0.01	**0.06**	**0.03**	0.04	0.03
HHI	0.72	0.30	**1.28**	**0.90**	1.00	0.73
AIUO	0.72	0.27	**1.28**	**0.87**	1.00	0.70

MVAP: Üretim indeksi (GSYİH içindeki %); LPI: Hayvancılık üretim indeksi; CPI: Bitkisel üretim indeksi; FPI: Gıda üretim indeksi; IPI: Sanayi üretim indeksi, REER: Döviz kuru; GDP: GSYİH-Kişi Başı Gayrisafi Yurt İçi Hasıla; TNRR: Doğal kaynak bedelleri; GINI: Dünya Bankası Gelişmişlik İndeksi; ICP: Enflasyon; EE: Eğitim harcamaları; EVI: İhracat indeksi; IVI: İthalat indeksi; DKIP: Doğal kaynakların ihracattaki payı; THEIL: Theil endeksi; HHI: Herfindahl-Hirschman endeksi; AIUO: Aktif İhraç Ürünleri veya Çeşitlerinin Sayısı Oranı

Tablo 4'teki verilere göre LPI, CPI, FPI, GDP ve EE serilerinin ortalama değerleri gelişmiş ülkelerde daha yüksek olup, diğer parametreler ise gelişmekte olan ülkelerde daha yüksektir. Bu durum, gelişmiş ülkelerin kendilerinin bitkisel ve hayvansal üretimlerini yaptıklarını ancak diğer sanayi ve benzeri üretimlerde ise gelişmekte olan ülkelerin iş gücünü kullandıklarını göstermektedir. Toplam üretimin gelişmekte olan ülkelerde daha yüksek olmasına rağmen, eğitim harcamaları ve gelirin gelişmiş ülkelerde yoğunlaşması da bu durumu göstermektedir.

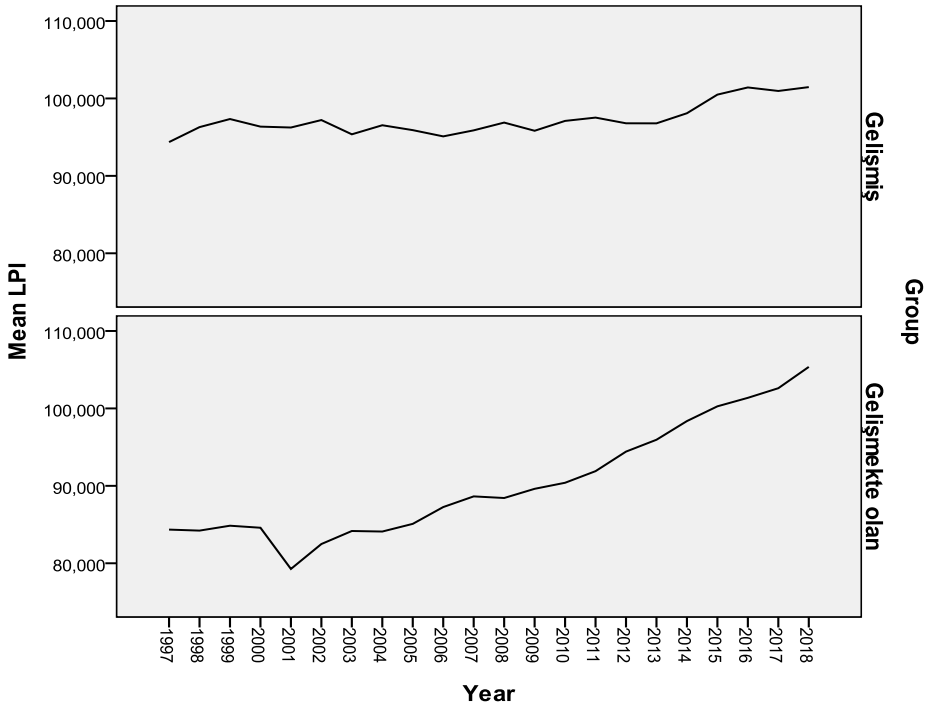
Üretim indeksi (MVAP) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2. Üretim İndeksi (MVAP) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

Ülke gruplarının üretim değerlerinin zaman içerisindeki değişimi incelendiğinde, her iki ülke grubunda da birbirine benzer bir değişim trendinin olduğu görülmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkelerdeki üretimde değişim ve azalma trendi, gelişmiş ülkelerdeki azalma trendine göre daha dalgalı bir karaktere sahiptir. Özellikle 2008-2009 yılları arasında, tüm dünyada ciddi ve önemli bir üretim değer düşüşü görülmüştür. Dünya nüfusunun sürekli artış eğiliminde olduğu ve sürekli üretimin devam ettiği düşünüldüğünde, 1997 yılından itibaren üretim hızında önemli düşüşün yaşandığı ifade edilebilir.

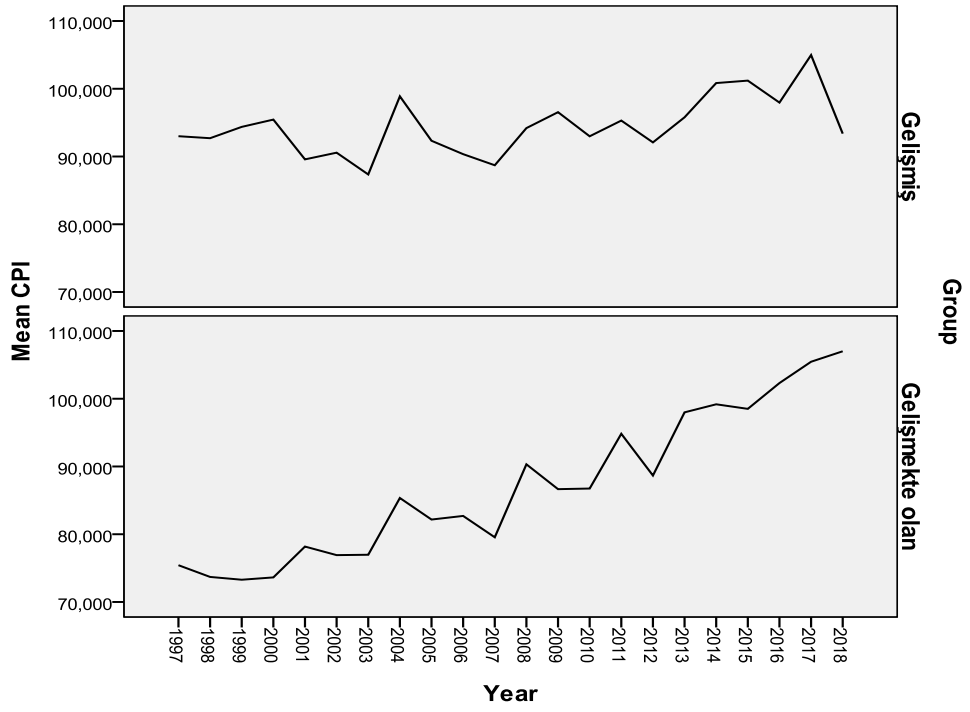
Hayvancılık üretim indeksi (LPI) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 3'te verilmiştir.

Şekil 3. Hayvancılık Üretim İndeksi (LPI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

Hayvancılık üretiminin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimi incelendiğinde, gelişmekte olan ülkelerde 2000-2001 yılları arasındaki düşüşün ardından, bir yükseliş trendi görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde ise daha durağan bir trend söz konusu olup, 2015 yılından itibaren bir artış görülmüştür, ancak bu artış %10' un altındadır. Genel olarak durağan bir trend söz konusudur. Özellikle 2000'lerin başından itibaren artan yerinde üretim trendinin, hayvancılık üretiminde belirgin şekilde görüldüğü ifade edilebilir.

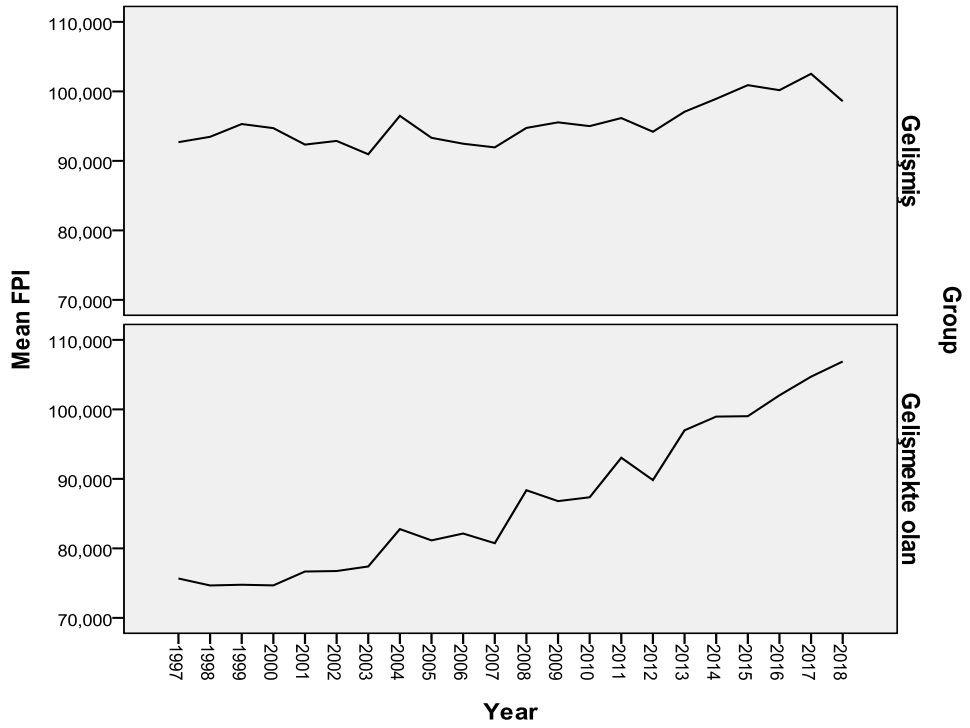
Bitkisel Üretim İndeksi (CPI) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 4'te gösterilmiştir.

Şekil 4. Bitkisel Üretim İndeksi (CPI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

Hayvansal üretime benzer şekilde, bitkisel üretimde de genel olarak gelişmekte olan ülkelerde artış trendi söz konusudur. Gelişmiş ülkelerde ise yine hayvansal üretimde olduğu gibi, değişken olmasına karşın, zaman içerisinde durağan bir yapı söz konusudur. Hayvansal ve bitkisel üretimler genel olarak fiziki çevre ve gelişmişlik ya da kentleşme gibi kavramlarla yakından ilişkilidir. Bu nedenle, her iki grafikten, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelerde üretim yapmayı destekledikleri ve bu şekilde bir strateji gösterdikleri ifade edilebilir.

Gıda üretim indeksi (FPI) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 5'te verilmiştir.

Şekil 5. Gıda Üretim İndeksi (FPI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

Gıda üretiminin temelinde, bitkisel ve hayvansal üretim geldiğinden, araştırmada elde edilen sonuçlar da bu yönde, hayvan ve bitkisel üretim ile paralel şekilde gelişim ve değişim göstermektedir. Yine gelişmekte olan ülkelerde küçük sapmalar olsa da genel olarak 1997 yılından itibaren bir artış trendi söz konusudur. Ancak gelişmiş ülkelerde ise 2012-2013 yılları arasındaki sıçrama dışında, genel anlamda durağan bir eğilim söz konusudur.

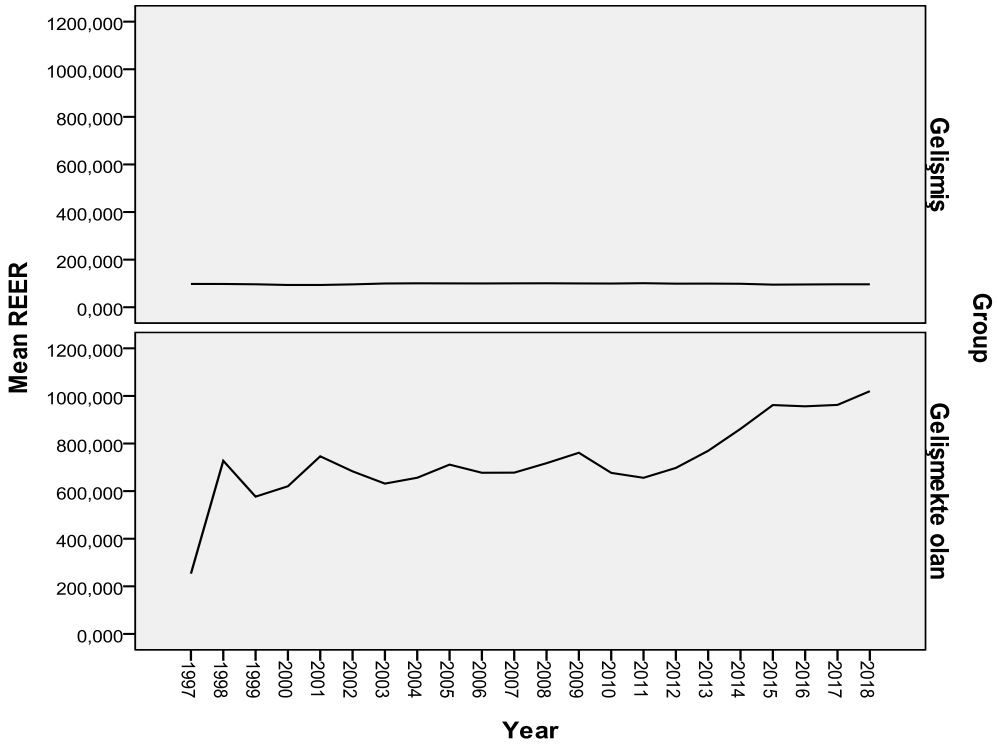
Sanayi üretim indeksi (IPI) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 6'da verilmiştir.

Şekil 6. Sanayi Üretim İndeksi (IPI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

Bitkisel, hayvansal ve gıda üretimlerinden farklı olarak, sanayi üretiminde gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ülkelere göre önemli farklılık göstermiştir. 1997 yılından itibaren durağan bir trend izleyen gelişmiş ülkelerde, gelişmekte olan ülkelerin sanayi üretimindeki düşüşler nedeniyle, piyasa hakimiyeti daha fazladır. Yine artan üretim değerinin ve üretimin ülkelere göre dağılımının da bu trend üzerinde etkisi olduğu ifade edilebilir. Buna ilave olarak, gelişmiş ülkelerin sanayi üretimi yaparak, gelişmekte olan ülkelerden bitki, hayvansal ürün ve gıda aldıkları ifade edilebilir.

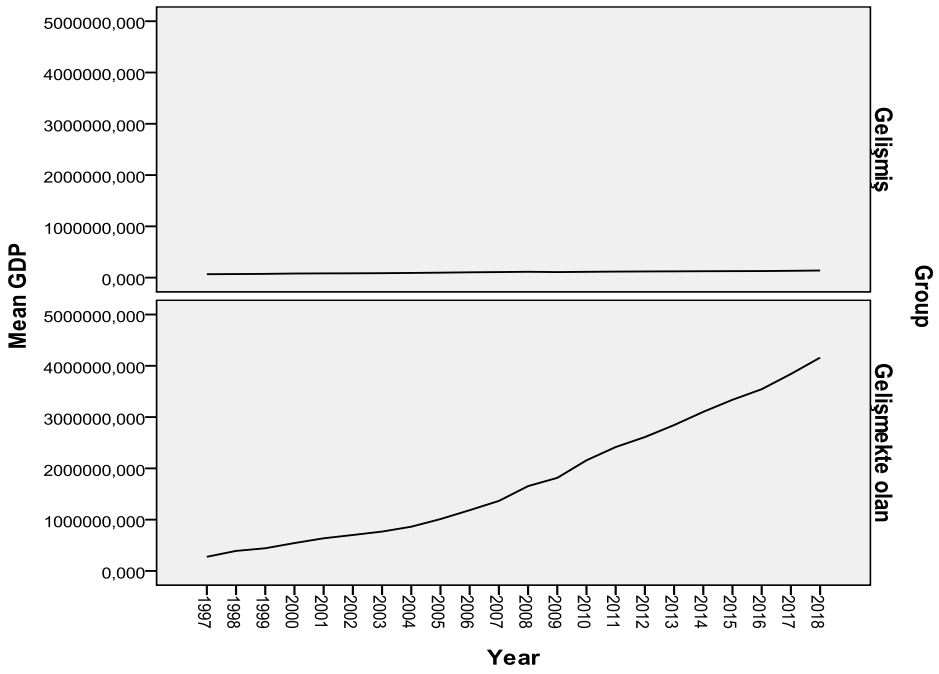
Döviz kurunun (REER) zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 7'de gösterilmiştir.

Şekil 7. Döviz Kurunun (REER) Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

Döviz kurunun zaman içerisindeki değişimi ülke gruplarına göre incelendiğinde, gelişmekte olan ülkelerde kur değerinin arttığı ve gelişmiş ülkelerde ise sabit olduğu görülmektedir. Aslında kur değeri gelişmiş ülkeler içerisinde özellikle ABD başta olmak üzere, günümüzde İngiltere ve Almanya'nın da ağırlık kazandığı bir denge içerisinde, daha doğrusu bir tarafa kümelenmiş şekildedir. Kur değerinin gelişmekte olan ülkelerde artış eğiliminde olması, alım satım gücü ve dengenin gelişmiş ülkeler yönünde olduğuna işarettir. Diğer bir ifadeyle, değeri gelişmekte olan ülkelerde artan kur, buralara doğru hareket etmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, kur değerinin gelişmiş ülkelerin para birimlerini ifade etmesi nedeniyle, kur daha dalgalı bir seyir izlemektedir.

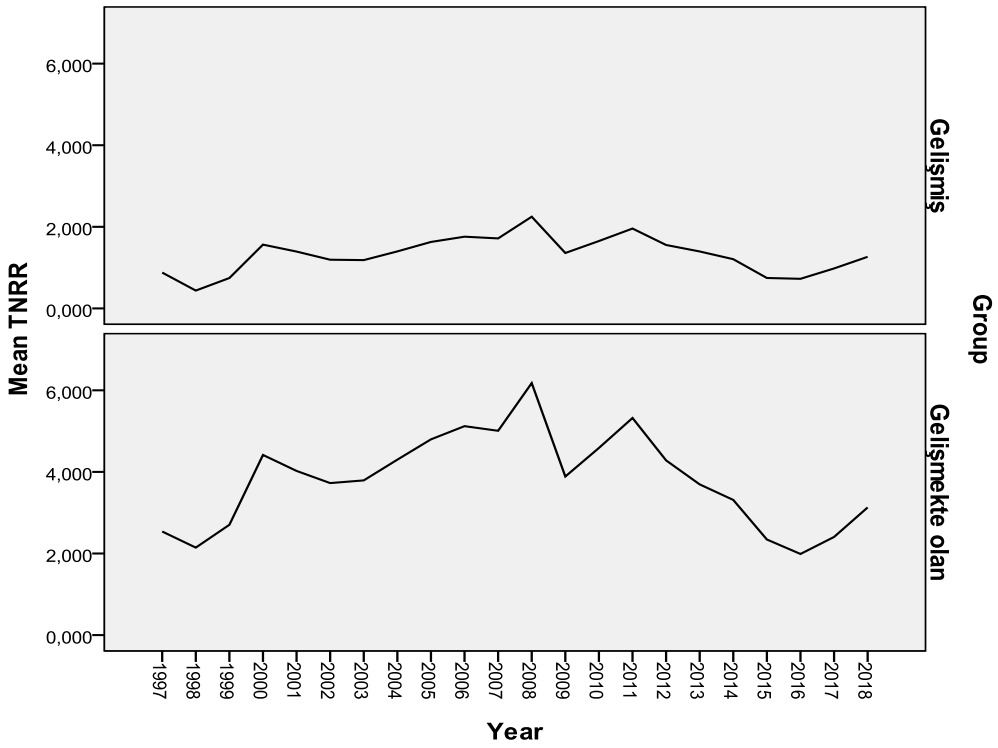
GSYİH (GDP) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 8'de gösterilmiştir.

Şekil 8. GSYİH (GDP) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

GSYİH değerinin gelişmekte olan ülkelerde artış eğiliminde olması ve gelişmiş ülkelerde sabit trend izlemesi, kur ile ilgili grafik ile uyum içerisindedir. Aslında bu iki grafik, Hollanda hastalığının parite analiz sonucunu da göstermektedir. Gıda ve hayvansal-bitkisel üretimler ile sanayi üretimi eğrileri bir arada ele alındığında ve değerlendirildiğinde, gelişmekte olan ülkelerin küresel piyasalar için daha fazla istekli oldukları ve buradan ekonomik gelir elde etme yoluna gittikleri, dolayısıyla Hollanda hastalığı için zemin hazırladıkları ifade edilebilir. Gelişmiş ülkelerde ekonomik olarak GSYİH, gelişmekte olan ülkelere göre çok daha yukarı seviyededir. Bu bakımdan gelişmiş ülkelerde ekonomik anlamda üretimin ve üretimden elde edilen gelirin en üst seviyeye çıktığını, ancak gelişmekte olan ülkelerde GSYİH değerinin tabandan yukarı yönlü hareket ettiğini ifade etmek mümkündür. Yine bir diğer ekonometrik yaklaşıma göre gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelere göre daha fazla değerlenmemiş iş gücü ve üretim girdisine sahiptir.

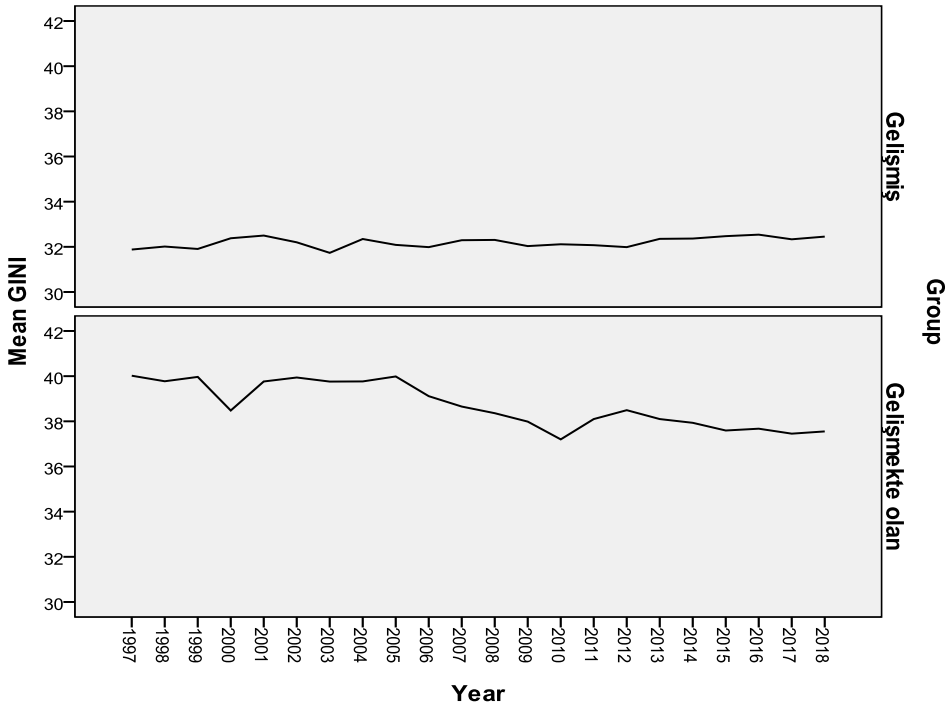
Doğal kaynak bedelleri (TNRR) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 9'da gösterilmiştir.

Şekil 9. Doğal kaynak bedelleri (TNRR) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi

Her ne kadar bir ülkenin doğal kaynakları temel olarak coğrafi konum ve ülkenin mevcut zenginliği ile ilişkili gibi görünse de sanayi ve teknoloji üretimi de bu konuda oldukça önemlidir. Bunun örneği, petrol gibi önemli bir zenginliğe sahip olmasına karşın, Orta Doğu ülkeleridir. Bu nedenle, doğal kaynaklar kadar, onları işleyecek, satacak ve ekonomik döngüye çevirecek süreç ve bu süreçleri koruyabilecek gücün de olması gerekir. Gelişmekte olan ülkelerde bu nedenle, doğal kaynakların bedellerinde ciddi dalgalanmalar görülmektedir. Öte yandan gelişmiş ülkelerde ise daha durağan bir seyir söz konusudur.

Gelişmişlik İndeksi (GINI) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 10'da verilmiştir.

Şekil 10. Gelişmişlik İndeksi (GINI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

Dünya Bankası ve ilgili otoriterler, gelişmişlik indeksini 100'lük skalada, büyük değerin olumsuz olduğu bir şekilde değerlendirmektedir. Buna göre gelişmekte olan ülkelerin GINI değerleri anlamlı şekilde gelişmiş ülkelerden daha düşük olup, zaman içerisinde de gelişmekte olan ülkelerde düşüş eğilimi gözlemlenmektedir. GSYİH ve döviz kuru grafikleri ile GINI bir arada değerlendirildiğinde, Hollanda hastalığı giderek gelişmekte olan ülkeler için daha belirgin hale gelmektedir.

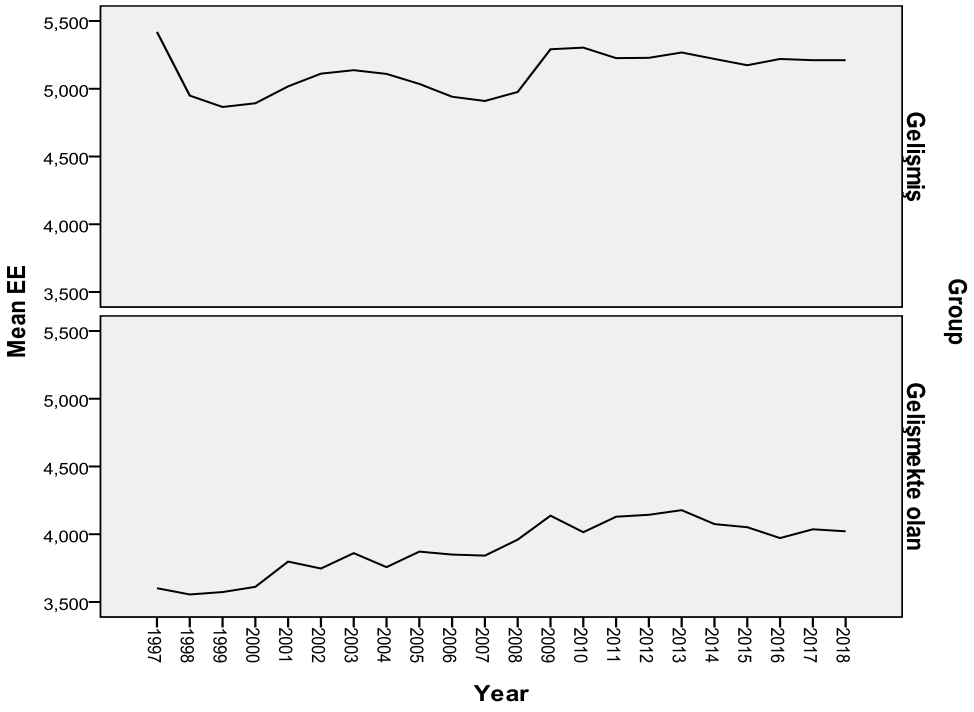
Enflasyon (ICP) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 11'de gösterilmiştir.

Şekil 11. Enflasyon (ICP) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

Enflasyon verileri içerisinde göze çarpan en önemli veri, 1997 yılında gelişmekte olan ülkeler için görülen en yüksek değerdir. Bu değer, 1997 yılında Bulgaristan için %1058.37 olan değerdir. Veri seti ve Dünya Bankası verileri ile Bulgaristan milli kaynaklarının verilerinde de bu değer teyit edilmiştir. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkelerin çok ciddi bir enflasyon sorunu olduğu görülmektedir. Ancak genel olarak, Bulgaristan verisi çıktığında da gelişmekte olan ülkelerin enflasyon değerlerinin daha yüksek olduğu, bu yönde bir trend ile iç piyasadaki tüketimi sınırlama yoluna gidildiğini ifade etmek mümkündür.

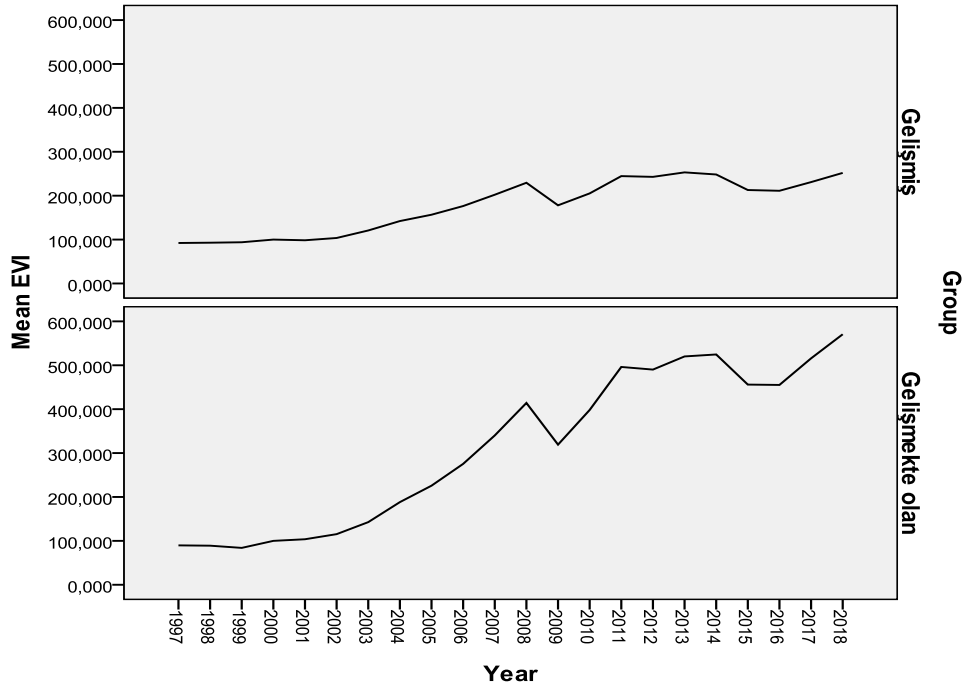
Eğitim harcamaları (EE) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 12'de gösterilmiştir.

Şekil 12. Eğitim Harcamaları (EE) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

Her ne kadar gelişmekte olan ülkelerde eğitim harcamaları zaman içerisinde artış eğilimine girse de genel olarak gelişmiş ülkelerin çok altındadır. İki ülke grubu arasındaki oransal fark %100'e yakın değerlere gelmektedir. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerde eğitim harcamalarının her şekilde devam ettiğini ve gelişmekte olan ülkelerde ise yavaş yavaş artma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

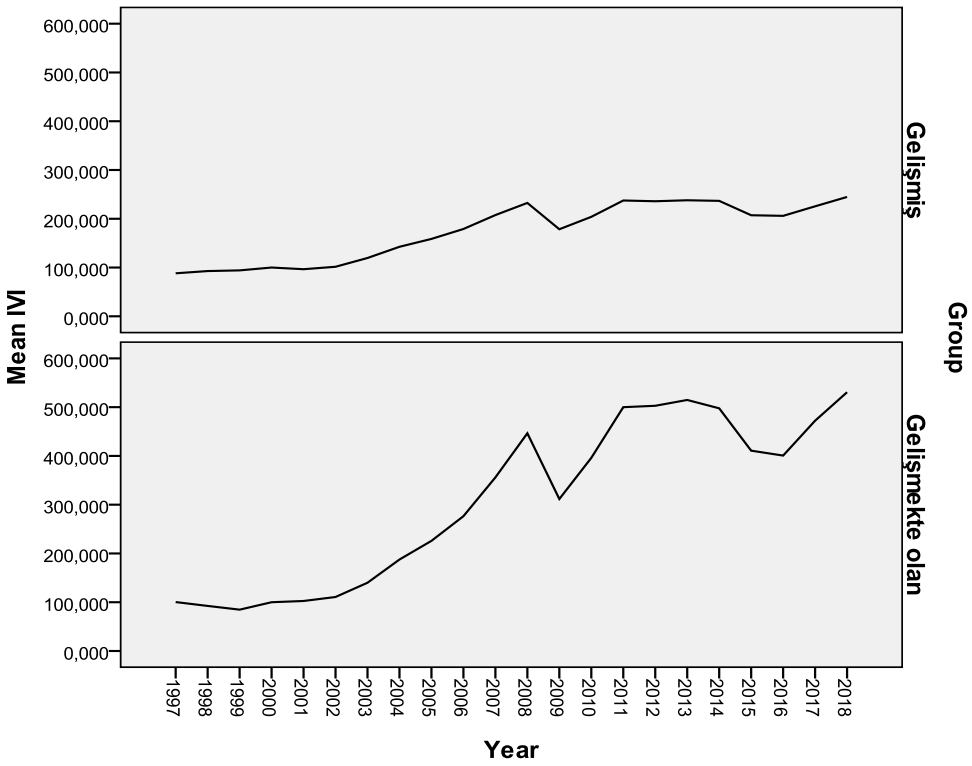
İhracat indeksi (EVI) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 13'te gösterilmiştir.

Şekil 13. İhracat İndeksi (EVI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

İhracat indeksinin değeri gelişmiş ülkelerde de gelişmekte olan ülkelerde de birbirine benzer trende sahiptir. Ancak gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere göre daha dalgalı ve sert bir seyir izlemektedir. Her iki ülke grubunda da 2008 küresel krizi ve 2015 yılı resesyon etkisi belirgin bir şekilde görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde ihracat düzeyi nispeten daha sınırlı olup, gelişmekte olan ülkelerde ise ihracata dayalı bir ekonomik modelin her geçen gün arttığı, zaman parite grafiğinden de görülmektedir. Günümüzde birçok farklı sektörde ve markada üretimlerin gelişmiş ülkelerin marka ve patentleriyle gelişmekte olan ülkelere kayması, aslında bu durumu açık şekilde ortaya koymaktadır. Gelişmiş ülkelere göre gelişmekte olan ülkeler daha fazla üretim ve ihracat yoğunluklu ekonomik sisteme sahip olma eğilimindedir.

İthalat indeksi (IVI) parametresinin zaman içerisinde ve ülke gruplarına göre değişimine yönelik parite analizi sonuçları Şekil 14'te gösterilmiştir.

Şekil 14. İthalat İndeksi (IVI) Parametresinin Zaman İçerisinde ve Ülke Gruplarına Göre Değişimine Yönelik Parite Analizi

İthalat ve ihracat indekslerinin dağılımları birbiri ile uyumlu olup, ithalat ve ihracat dengesinde önemli ölçüde bir sapma görülmemektedir. Ancak burada da denge bakımından gelişmekte olan ülkelerin dış ticarete daha fazla önem verdikleri görülmektedir. İthalat için geçerli olan durum, ihracat için de geçerlidir. Aslında dünyada dış ticareti hacimsel ve işlemsel olanlar ile ekonometrik olanlar şeklinde iki başlık altında incelemek mümkündür. Gelişmiş ülkeler, üretimlerinin bilgi ve üretim teknolojilerini gelişmekte olan ülkelere vererek, buralardaki üretimleri ve küresel pazarların da etkisiyle, buradaki dış ticareti arttırmaktadır. Ancak sermaye ve patent kısmında gelirler, gelişmiş ülkeler lehinde gerçekleşmektedir.

3.3.2. Hipotez Testleri

Araştırma değişkenlerinin normallik analizi için yapılan Kolmogorov Smirnov testi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Araştırma Değişkenlerinin Normallik Analizi İçin Yapılan Kolmogorov Smirnov Testi Sonuçları

	N	Kolmogorov Smirnov Z	p değeri
MVAP	660	3.490	0.000
LPI	660	3.200	0.000
CPI	660	2.456	0.000
FPI	660	3.387	0.000
IPI	660	3.176	0.000
REER	660	13.538	0.000
GDP	660	11.598	0.000
TNRR	660	6.210	0.000
GINI	660	0.076	0.000
ICP	660	10.599	0.000
EE	660	2.250	0.000
EVI	660	4.167	0.000
IVI	660	4.148	0.000
DKIP	660	0.285	0.000
THEIL	660	0.143	0.000
HHI	660	0.162	0.000
AIUO	660	0.161	0.000

MVAP: Üretim indeksi (GSYİH içindeki %); LPI: Hayvancılık üretim indeksi; CPI: Bitkisel üretim indeksi; FPI: Gıda üretim indeksi; IPI: Sanayi Üretim indeksi; REER: Döviz kuru; GDP: GSYİH-Kişi Başı Gayrisafi Yurt İçi Hasıla; TNRR: Doğal kaynak bedelleri; GINI: Dünya Bankası Gelişmişlik İndeksi; ICP: Enflasyon; EE: Eğitim harcamaları; EVI: İhracat indeksi; IVI: İthalat indeksi; DKIP: Doğal kaynakların ihracattaki payı; THEIL: Theil endeksi; HHI: Herfindahl-Hirschman endeksi; AIUO: Aktif İhraç Ürünleri veya Çeşitlerinin Sayısı Oranı

Kolmogorov Smirnov testi sonuçları, tüm araştırma değişkenlerinin dağılımının, standart normal dağılıma uymadığını göstermiştir ($p<0.05$). Bu nedenle, araştırma değişkenleri analiz edilirken, nonparametrik testler kullanılmıştır.

3.3.2.1. Gelişmişlik Durumuna Göre Üretim Düzeyleri Arasındaki Farklar

Hollanda hastalığı literatürde üretim ve GSYİH ile ilişkilendirilmiş olup, dolayısıyla üretimi etkileyebilecek faktörlerden birisi de gelişmişlik düzeyidir (Efeoğlu ve Pehlivan, 2019; Şanlısoy ve Ekinci, 2019; Şahin ve Kutluay, 2015). Bu nedenle, gelişmişlik düzeyinin kendi başına üretim düzeyi üzerinde etkisinin incelenmesi ve anlamlı etki varsa, regresyon modeline eklenmesi gerekmektedir. Döviz kuru ve GSYİH değerleri kontrol değişkeni olduğundan ve gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki ayrım kriterlerinden olmasından ötürü, bunların gruplar arasındaki farkına bakılmamıştır.

Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre üretim düzeyleri arasındaki farklara yönelik aşağıdaki hipotez kurulmuştur:

H1: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre üretim düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Hipotezin testi için yapılan analiz sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Gelişmişlik Durumuna Göre Üretim Düzeyleri Arasındaki Farklar

Grup	**Gelişmiş**		**Gelişmekte olan**		**U değeri**	**p* değeri**
	Ortalama	**Std. Sapma**	**Ortalama**	**Std. Sapma**		
MVAP	13.38	3.61	**21.41**	**8.50**	18385.000	0.000
LPI	**97.27**	**6.86**	90.35	20.55	42594.000	0.000
CPI	**94.48**	**11.20**	87.07	16.29	41552.000	0.000
FPI	**95.47**	**7.77**	86.88	14.43	36814.000	0.000
IPI	12.78	22.15	**35.70**	**42.49**	38482.500	0.000

MVAP: Üretim indeksi (GSYİH içindeki %); LPI: Hayvancılık üretim indeksi; CPI: Bitkisel üretim indeksi; FPI: Gıda üretim indeksi; IPI: Sanayi Üretim indeksi, *Mann Whitney U Testi.

MVAP ve IPI değerleri gelişmekte olan ülkelerde; LPI, CPI ve FPI değerleri ise gelişmiş ülkelerde daha yüksek düzeydedir. Tüm üretim değerlerinde de ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Bu nedenle, araştırmanın **H1** hipotezi kabul edilmiştir.

3.3.2.2. Gelişmişlik Durumuna Göre Doğal Kaynak Bedelleri Arasındaki Farklar

Üretim parametresine benzer şekilde, doğal kaynak bedellerinin de gelişmişlik durumuna göre değişiminin incelenmesi gerekir. Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre doğal kaynak bedelleri arasındaki farklara yönelik aşağıdaki hipotez kurulmuştur:

H2: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre doğal kaynak bedelleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Hipotezin testi için yapılan analiz sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Gelişmişlik Durumuna Göre Doğal Kaynak Bedelleri Arasındaki Farklar

Grup	Gelişmiş		Gelişmekte olan		U değeri	p* değeri
	Ortalama	**Std. Sapma**	**Ortalama**	**Std. Sapma**		
Doğal Kaynak Bedelleri	1.32	2.42	**3.80**	**4.19**	21380.000	0.000

*Mann Whitney U Testi.

Gelişmekte olan ülkelerin doğal kaynak bedelleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Bu nedenle, araştırmanın **H2** hipotezi kabul edilmiştir.

3.3.2.3. Gelişmişlik Durumuna Göre GINI İndeksleri Arasındaki Farklar

GINI indeksinin de ülke gruplarına göre farklılık gösterip göstermediği, ekonometrik model ve regresyon modelinde değişkenin etkisini incelemek açısından önemlidir. Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre GINI indeksleri arasındaki farklara yönelik aşağıdaki hipotez kurulmuştur:

H3: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre GINI indeksleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Hipotezin testi için yapılan analiz sonuçları Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Gelişmişlik Durumuna Göre GINI İndeksleri Arasındaki Farklar

Grup	Gelişmiş		Gelişmekte olan		U değeri	p* değeri
	Ortalama	**Std. Sapma**	**Ortalama**	**Std. Sapma**		
Gelişmişlik İndeksleri	32.20	4.19	**38.72**	**6.85**	21311.500	0.000

*Mann Whitney U Testi.

Gelişmekte olan ülkelerin GINI indeksleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Bu nedenle, araştırmanın **H3** hipotezi kabul edilmiştir.

3.3.2.4. Gelişmişlik Durumuna Göre Enflasyon Düzeyleri Arasındaki Farklar

Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre enflasyon düzeyleri arasındaki farklara yönelik aşağıdaki hipotez kurulmuştur:

H4: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre enflasyon düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Hipotezin testi için yapılan analiz sonuçları Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9. Gelişmişlik Durumuna Göre Enflasyon Düzeyleri Arasındaki Farklar

Grup	Gelişmiş		Gelişmekte olan		U değeri	p* değeri
	Ortalama	**Std. Sapma**	**Ortalama**	**Std. Sapma**		
Enflasyon düzeyleri	1.77	1.06	**13.44**	**59.91**	19569.000	0.000

*Mann Whitney U Testi.

Gelişmekte olan ülkelerin enflasyon düzeyleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Bu nedenle, araştırmanın **H4** hipotezi kabul edilmiştir.

3.3.2.5. Gelişmişlik Durumuna Göre Eğitim Harcamaları Arasındaki Farklar

Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre eğitim harcamaları arasındaki farklara yönelik aşağıdaki hipotez kurulmuştur:

H5: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre eğitim harcamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Hipotezin testi için yapılan analiz sonuçları Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10. Gelişmişlik Durumuna Göre Eğitim Harcamaları Arasındaki Farklar

Grup	Gelişmiş		Gelişmekte olan		U değeri	p* değeri
	Ortalama	**Std. Sapma**	**Ortalama**	**Std. Sapma**		
Eğitim Harcamaları	**5.12**	**1.04**	3.90	1.10	23101.500	0.000

*Mann Whitney U Testi.

Gelişmekte olan ülkelerin eğitim harcamaları, gelişmiş ülkelere göre daha düşük düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Bu nedenle, araştırmanın **H5** hipotezi kabul edilmiştir.

3.3.2.6. Gelişmişlik Durumuna Göre Dış Ticaret Düzeyleri Arasındaki Farklar

Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre dış ticaret düzeyleri arasındaki farklara yönelik aşağıdaki hipotez kurulmuştur:

H6: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre dış ticaret düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Hipotezin testi için yapılan analiz sonuçları Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11. Gelişmişlik Durumuna Göre Eğitim Harcamaları Arasındaki Farklar

Grup	Gelişmiş		Gelişmekte olan		U değeri	p* değeri
	Ortalama	**Std. Sapma**	**Ortalama**	**Std. Sapma**		
İhracat İndeksi	176.70	74.44	**314.27**	**221.88**	36387.500	0.000
İthalat İndeksi	173.96	65.52	**307.28**	**209.57**	35598.500	0.000

*Mann Whitney U Testi.

Gelişmekte olan ülkelerin ihracat ve ithalat düzeyleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Bu nedenle, araştırmanın **H6** hipotezi kabul edilmiştir.

3.3.2.7. Üretim Değerleri ile Hollanda Hastalığı Parametreleri Arasındaki İlişki

Üretim değerleri ile Hollanda hastalığı parametreleri arasındaki ilişki için aşağıdaki hipotez kurulmuştur:

H7: Üretim değerleri ile Hollanda hastalığı parametreleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki vardır.

Araştırma değişkenleri arasındaki ilişki için yapılan Spearman's rho korelasyon analizi sonuçları Tablo 12'de verilmiştir.

Tablo 12. Araştırma Değişkenleri Arasındaki İlişki İçin Yapılan Spearman's rho Korelasyon Analizi Sonuçları

	MVAP	**LPI**	**CPI**	**FPI**	**IPI**
REER	-0.063	0.144**	0.108**	0.108**	-0.107**
GDP	-0.139**	0.092*	0.189**	0.290**	-0.233**
TNRR	0.046	-0.256**	-0.280**	-0.383**	0.380**
ICP	0.159**	-0.129**	-0.296**	-0.293**	0.272**
EE	-0.543**	0.245**	0.144**	0.218**	-0.197**
EVI	-0.013	0.187**	0.281**	0.309**	-0.289**
IVI	-0.022	0.195**	0.269**	0.304**	-0.283**

MVAP: Üretim indeksi (GSYİH içindeki %); LPI: Hayvancılık üretim indeksi; CPI: Bitkisel üretim indeksi; FPI: Gıda üretim indeksi; IPI: Sanayi Üretim İndeksi; REER: Döviz kuru; GDP: GSYİH-Kişi Başı Gayrisafi Yurt içi Hasıla; TNRR: Doğal kaynak bedelleri; GINI: Dünya Bankası Gelişmişlik İndeksi; ICP: Enflasyon; EE: Eğitim harcamaları; EVI: İhracat indeksi; IVI: İthalat indeksi, *p<0.05 **p<0.01

MVAP ile GDP ($r=-0.139$; $p<0.01$) ve EE ($r=-0.543$; $p<0.01$) arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönde ilişki vardır. Negatif yönde ilişki ya da eksi regresyon katsayısı, üretim indeksinin GDP ve eğitim ile ters ilişkili olduğunu göstermektedir. Dünyada ucuz iş gücüne hareketin bu sonuca neden olduğunu ifade etmek mümkündür. Yine MVAP ile ICP arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde ilişki vardır ($r=0.159$; $p<0.01$). Üretimin alt göstergeleri olan LPI, CPI ve FPI parametreleri ile TNRR ve ICP

parametreleri ile negatif yönde, diğer değişkenlerle pozitif yönde ve anlamlı ilişkiye sahiptir ($p<0.05$).

Araştırmanın temel değişkeni olan MVAP parametresinin dağılımının standart normal dağılıma uymaması ve birim kök içermesi nedeniyle, araştırmada logaritmik dönüşüm kullanılarak, regresyon modeli lineerleştirilmiş model şeklinde analiz edilmiştir. Lineerleştirilmiş modelde, bağımsız değişken iki kategorik veriden oluşan dikotom kesikli veri ise binary logit model, ikiden fazla ise multinominal logit model kullanılmaktadır. Ancak bağımlı değişken MVAP gibi ölçüm olduğu halde nonparametrik ise Genelleştirilmiş Lineer Model kullanılmaktadır. Binary ya da multinominal logit modellerinde olasılık üzerinden yorum yapılırken, GLM modeli aslında, dummy değişkenlere de sahip olan, lineerleştirilmiş modeldir (Cohen vd., 2001). Bu nedenle araştırmada, GLM modeli kullanılmıştır. Gelişmişlik düzeyi kukla (dummy) değişken olduğu için, modele gelişmiş olmak=1, olmamak=0 şeklinde kukla değişken olarak kodlanmıştır.

Yıl ve ülke gelişmişlik düzeyinin de etkisinin dikkate alındığı, MVAP için Genelleştirilmiş Lineer Model analizi sonuçları Tablo 13'te verilmiştir.

Tablo 13. Yıl ve Ülke Gelişmişlik Düzeyinin De Etkisinin Dikkate Alındığı, MVAP İçin Genelleştirilmiş Lineer Model Analizi Sonuçları

Parametreler	**B**	**Std. Hata**	**95% Wald Güven Aralığı**		**Hipotez Test**		
			En küçük	**En büyük**	**Wald X^2**	**df**	**p**
(Kesişim)	355,131	76,7042	204,794	505,469	21,436	1	0.000
[Gelişmiş]	-5,801	,5528	-6,884	-4,718	110,130	1	0.000
[Gelişmekte]	0[a]	.	.	.	.	.	.
Yıl	-,163	,0383	-,238	-,088	18,140	1	0.000
GDP	5,939E-9	4,7158E-8	-8,649E-8	9,837E-8	,016	1	0.900
ICP	,009	,0057	-,002	,020	2,520	1	0.112
EE	-1,725	,2251	-2,167	-1,284	58,770	1	0.000
(Ölçüm)	37,244[b]	2,0502	33,435	41,487			

a. Referans kategori; MVAP: Üretim indeksi (GSYİH içindeki %); LPI: Hayvancılık üretim indeksi; CPI: Bitkisel üretim indeksi; FPI: Gıda üretim indeksi; REER: Döviz kuru; GDP: GSYİH-Kişi Başı Gayrisafi Yurt İçi Hasıla; TNRR: Doğal kaynak bedelleri; GINI: Dünya Bankası Gelişmişlik İndeksi; ICP: Enflasyon; EE: Eğitim harcamaları; EVI: İhracat indeksi; IVI: İthalat indeksi.

GLM analizi tahmin sonuçları, çok değişkenli boyutta MVAP üzerinde ülkenin gelişmişlik düzeyi (Beta=-5.801; p<0.01), yıl (Beta=-0.163; p<0.01) ve EE (Beta=-1.725; p<0.01) parametrelerinin anlamlı ve negatif yönde etkisinin olduğunu göstermiştir. Diğer bir ifadeyle, bir ülkenin gelişmiş olması, eğitim harcamaları ve zaman ilerlemesinin Hollanda hastalığını negatif yönde etkilediği tahmin edilmektedir. Zaman ilerlemesinden kasıt, geçmişe göre günümüzde Hollanda hastalığının daha az görülmesidir. Bu durum, eğitimin artmasıyla Hollanda hastalığının azalmasına uyumlu sonuç vermektedir. Zaman ilerledikçe, iletişim teknolojileri artmakta ve eğitim olanakları daha erişilebilir, gelişme olanakları daha kolay olmaktadır. Enflasyonun ise Hollanda hastalığı üzerindeki etkisi anlamlı değildir (p>0.05).

Hipotezin testi için yapılan analiz sonuçları Tablo 14'te verilmiştir.

Tablo 14. Araştırma Değişkenleri Arasındaki İlişki İçin Yapılan Spearman's rho Korelasyon Analizi Sonuçları

	MVAP	**LPI**	**CPI**	**FPI**	**IPI**
Gelişmiş					
REER	0.214**	0.056	-0.006	0.075	-0.053
GDP	-0.207**	0.068	-0.080	0.042	-0.012
TNRR	-0.583**	-0.116*	-0.357**	-0.344**	0.361**
ICP	-0.163**	-0.130*	-0.260**	-0.297**	0.305**
EE	-0.317**	0.201**	-0.204**	0.053	0.001
EVI	-0.283**	0.088	0.221**	0.228**	-0.210**
IVI	-0.36**	0.083	0.194**	0.214**	-0.187**
Gelişmekte olan	**MVAP**	**LPI**	**CPI**	**FPI**	**IPI**
REER	0.192**	0.148**	0.065	0.006	-00.063
GDP	-0.130*	00.081	0.360**	0.421**	-0.335**
TNRR	-0.082	-0.236**	-00.092	-0.259**	0.252**
ICP	-0.283**	0.022	-0.223**	-0.105	0.104
EE	-0.382**	0.213**	0.228**	0.170**	-0.206**
EVI	-0.182**	0.374**	0.463**	0.569**	-0.532**
IVI	-0.170**	0.392**	0.443**	0.557**	-0.524**

MVAP: Üretim indeksi (GSYİH içindeki %); LPI: Hayvancılık üretim indeksi; CPI: Bitkisel üretim indeksi; FPI: Gıda üretim indeksi; IPI: Sanayi Üretim İndeksi; REER: Döviz kuru; GDP: GSYİH-Kişi Başı Gayrisafi Yurt İçi Hasıla; TNRR: Doğal kaynak bedelleri; GINI: Dünya Bankası Gelişmişlik İndeksi; ICP: Enflasyon; EE: Eğitim harcamaları; EVI: İhracat indeksi; IVI: İthalat indeksi, *p<0.05 **p<0.01

Tablo 14'te görüleceği gibi, Gelişmiş ülkelerde MVAP ile REER, GDP, TNRR, ICP, EE, EVI ve IVI arasındaki ilişkiler istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.01$). LPI ile TNRR, ICP ve EE arasındaki ilişkiler; CPI ile TNRR, ICP, EE, EVI ve IVI arasındaki ilişkiler; FPI ile TNRR, ICP, EVI ve IVI arasındaki ilişkiler; IPI ile TNRR, ICP, EVI ve IVI arasındaki ilişkiler istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Genel olarak total üretimi gösteren MVAP ile en yüksek ilişkiye sahip olan değişken TNRR ($r=-0.583$; $p<0.01$) olup, bunu sırasıyla EE ($r=-0.317$; $p<0.01$) ve EVI ($r=-0.283$; $p<0.01$) izlemektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde ise MVAP ile REER, GDP, ICP, EE, EVI ve IVI arasındaki ilişkiler istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.01$). LPI ile REER, TNRR, EE, EVI ve IVI arasındaki ilişkiler; CPI ile GDP, ICP, EE, EVI ve IVI arasındaki ilişkiler; FPI ile GDP, TNRR, EE, EVI ve IVI arasındaki ilişkiler; IPI ile GDP, TNRR, EE, EVI ve IVI arasındaki ilişkiler istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Genel olarak total üretimi gösteren MVAP ile en yüksek ilişkiye sahip olan değişken EE ($r=-0.382$; $p<0.01$) olup, bunu ICP ($r=-0.283$; $p<0.01$) ve REER ($r=0.192$; $p<0.01$) izlemektedir.

Araştırma değişkenlerinin seri durağanlığı için yapılan Pesaran 2004 CADF testi sonuçları Tablo 15'te verilmiştir**.**

Tablo 15. Araştırma Değişkenlerinin Seri Durağanlığı İçin Yapılan Pesaran 2004 CADF Testi Sonuçları

	tbar	**CV%10**	**CV%5**	**CV%1**	**Z**	**p**
MVAP	-1.923	-2.580	-2.660	-2.810	2.276	0.989*
LPI	-2.238	-2.580	-2.660	-2.810	0.422	0.663*
CPI	-2.804	-2.580	-2.660	-2.810	-2.907	0.002
FPI	-2.609	-2.580	-2.660	-2.810	-1.761	0.039
REER	-2.046	-2.580	-2.660	-2.810	1.556	0.940*
GDP	-3.258	-2.580	-2.660	-2.810	-5.581	0.000
TNRR	-2.838	-2.580	-2.660	-2.810	-3.109	0.001
ICP	-3.462	-2.580	-2.660	-2.810	-6.783	0.000
EE	-2.416	-2.580	-2.660	-2.810	-0.625	0.266*
EVI	-2.135	-2.580	-2.660	-2.810	1.033	0.849*
IVI	-2.184	-2.580	-2.660	-2.810	0.744	0.772*
IPI	-2.583	-2.580	-2.660	-2.810	-1.605	0.054*
Ln						
LnMVAP	-1.944	-2.580	-2.660	-2.810	2.158	0.000
LnREER	-2.297	-2.580	-2.660	-2.810	0.079	0.000
LnEE	-2.580	-2.580	-2.660	-2.810	-1.592	0.000
LnEVI	-2.781	-2.580	-2.660	-2.810	-2.773	0.003
LnIVI	-2.670	-2.580	-2.660	-2.810	-2.121	0.017
LnIPI						

H0: Seri durağan değildir.

Pesaran 2004 testi sonuçlarına göre MVAP, LPI, REER, EE, EVI ve IVI serileri için H0 kabul edilmiş olup, seri durağan değildir ($p>0.05$). Bu nedenle, bu değişkenlerin logaritmik dönüşümleri yapılmıştır. Logaritmik dönüşüm sonrası birim kök etkisi değişmiştir.

Araştırma değişkenlerinin yatay kesit bağımlılığı için yapılan CIPS testi sonuçları Tablo 16'da verilmiştir.

Tablo 16. Araştırma Değişkenlerinin Yatay Kesit Bağımlılığı İçin Yapılan CIPS Testi Sonuçları

	CIPS	**CV%10**	**CV%5**	**CV%1**	**N,t**	**Sonuç**
MVAP	-1.534	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	**<%10 CV**
LPI	-1.581	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	**<%10 CV**
CPI	-3.062	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	>%1 CV
FPI	-2.550	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	>%1 CV
REER	-1.622	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	**<%10 CV**
GDP	-1.204	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	**<%10 CV**
TNRR	-2.156	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	>%5 CV
ICP	-3.878	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	>%1 CV
EE	-2.794	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	>%1 CV
EVI	-1.651	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	**<%10 CV**
IVI	-1.704	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	**<%10 CV**
IPI	-2.422	-2.07	-2.15	-2.3	30,22	>%1 CV

CIPS testi sonuçlarına göre MVAP, LPI, REER, GDP, EVI ve IVI yatay kesit bağımlılığı göstermektedir. Bu nedenle bu parametreler için de logaritmik dönüşüm yapılmıştır. Buna göre MVAP, LPI, REER, GDP, EE, EVI ve IVI parametreleri için logaritmik dönüşüm yapılmıştır.

Değişkenlerin otokorelasyonu için yapılan Drüker (2003) testi sonuçları Tablo 17'de verilmiştir.

Tablo 17. Değişkenlerin Otokorelasyonu İçin Yapılan Drüker (2003) Testi Sonuçları

	Q(p) değeri	**P değeri**	**N**	**MaxT**	**Denge**
MVAP	30.16	0.000	30	22	Dengeli
LPI	14.49	0.001	30	22	Dengeli
CPI	19.91	0.000	30	22	Dengeli
FPI	23.67	0.000	30	22	Dengeli
REER	10.64	0.005	30	22	Dengeli
GDP	2.19	0.335	30	22	Dengeli
TNRR	14.68	0.001	30	22	Dengeli
ICP	2.73	0.255	30	22	Dengeli
EE	21.18	0.000	30	22	Dengeli
EVI	22.12	0.000	30	22	Dengeli
IVI	19.11	0.000	30	22	Dengeli
IPI	23.85	0.000	30	22	Dengeli

GDP ve ICP dışındaki tüm serilerde, otokorelasyon olmasından ötürü, bu parametrelerin logaritmik dönüşümleri panel veri modelinde kullanılmıştır. Modelde ayrıca, doğal kaynakların ihracattaki payı %50'nin üzerinde olan ülkeler için kaynakça zengin ihracat ülkeleri, altında olanlar için kaynakça fakir ülkeler olmak üzere, dummy değişken kullanılmıştır.

MVAP tüm üretim kategorilerini içerdiğinden, diğer alt kategoriler modele dahil edilmemiştir. MVAP için yapılan panel veri analizi modeli aşağıdaki gibidir:

$$\textbf{Ln(MVAP)}= \beta_0 + \beta_1(LnREER) + \beta_2(LnGDP) + \beta_3(LnTNRR) + \beta_4(ICP) + \beta_5(LnEE) + \beta_6(LnEVI) + \beta_7(LnIVI)) + \beta_8(LnIPI) + \beta_9(kaynak_dummy)$$

Panel veri analizinden önce, modelin sabit etki modeli mi, yoksa random etki modeli mi olduğuna karar vermek için Hausman testi yapılması gerekir. Hausman testi sonuçları, model değişkenleri arasındaki ilişki için sabit etki modelinin (random effect) geçerli olduğunu göstermiştir ($p>0.05$). Panel veri analizinde öncelikle tüm değişkenler analize tek tek dahil edilmiş, ardından en yüksek açıklama gücüne sahip olan model analiz sonucu olarak kullanılmıştır.

Gelişmekte olan ülkeler için panel veri analizi sonuçları Tablo 18'de verilmiştir.

Tablo 18. Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi Sonuçları

LnMVAP	**B**	**Std. Hata**	**z**	**P>z**	**[95% Güven Aralığı]**	
LnREER	.0658525	.0208271	3.16	0.002	.0250321	.1066728
LnGDP	-.1240289	.0184999	-6.70	0.000	-.160288	-.0877697
LnTNRR	.0214647	.0174198	1.23	0.218	-.0126775	.0556069
ICP	.0008947	.0005484	1.63	0.103	-.0001801	.0019696
LnEE	-.0333139	.0412193	-0.81	0.419	-.1141022	.0474744
LnEVI	.0255217	.0443516	0.58	0.565	-.0614058	.1124492
LnIVI	.0283698	.0415473	0.68	0.495	-.0530614	.1098011
LnIPI	.0188552	.0097643	1.93	0.053	-.0002824	.0379928
kaynak_dummy	.0281219	.0329945	0.85	0.394	-.036546	.0927899
_cons	3.745.757	.1660088	22.56	0.000	3.420.386	4.071.129
R^2	0.4378 (grup içi)					
sigma_u	.22130118					
sigma_e	.09214219					
rho	.85225316					

Panel veri analizi modeli sonuçları, gelişmekte olan ülkeler için REER ve GDP değişkenlerinin üretim üzerinde anlamlı katkısının olduğunu göstermiştir. REER ya da döviz kuru yatırımları pozitif yönde etkilerken, GDP ise negatif yönde etkilemektedir. Etkinin büyüklüğü incelendiğinde, REER'deki bir birimlik değişim, MVAP değerinde 0.066 birimlik değişikliğe neden olmaktadır. Benzer şekilde, GDP'deki bir birimlik değişim, MVAP değerinde -0.13 birimlik değişime neden olmaktadır. Dönüşümler logaritmik olduğundan, bu değişimler yüzde olarak da değerlendirilebilir. Bu durum, genel panel veri analizleri ile de uyumlu olup, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelerde daha fakir ülkelere ucuz iş güci için üretimi yönlendirdiğini göstermektedir. Güven aralığı %10 olarak seçildiğinde, IPI sanayi üretim indeksinin de etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde olmaktadır. Bu durum, sanayi üretiminin tüm üretim değeri üzerindeki etkisinin %10 güven aralığında düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin kendi içlerinde de, daha düşük GDP ve daha yüksek döviz kuru olan ülkeleri seçmektelerdir.

Gelişmiş ülkeler için panel veri analizi sonuçları Tablo 19'da verilmiştir.

Tablo 19. Gelişmiş Ülkeler İçin Panel Veri Analizi Sonuçları

LnMVAP	B	Std. Hata	z	P>z	[95% Güven Aralığı]	
LnREER	-.2433831	.0838148	-2.90	0.004	-.407657	-.0791092
LnGDP	-.2140089	.0388392	-5.51	0.000	-.2901323	-.1378854
LnTNRR	-.0346851	.0155877	-2.23	0.026	-.0652365	-.0041337
ICP	.0188563	.0061223	3.08	0.002	.0068567	.0308558
LnEE	-.087383	.0604241	-1.45	0.148	-.2058121	.031046
LnEVI	.1770048	.0699342	2.53	0.011	.0399364	.3140733
LnIVI	-.3368481	.0729928	-4.61	0.000	-.4799113	-.1937849
LnIPI	.0076708	.0067722	1.13	0.257	-.0056025	.0209442
Kaynak_dumy)	-.0106165	.0277156	-0.38	0.702	-.0649382	.0437052
_cons	6.862.295	.5266532	13.03	0.000	5.830.074	7.894.516
R^2	0.7406 (grup içi)					
sigma_u	.13931057					
sigma_e	.06470008					
rho	.82257426	(fraction	of variance due	to	u_i)	

Gelişmiş ülkelerde ise üretim üzerinde REER, GDP, TNRR, ICP, EVI ve IVI serilerinin katkısı anlamlıdır. Bunlar içerisinden REER, GDP, TNRR ve IVI negatif yönde etki ederken; ICP ve EVI katkısı ise pozitif yöndedir. Logaritmik dönüşümler yapıldığından, REER'deki bir birimlik değişim MVAP üzerinde-0.243 birimlik, GDP'deki bir birimlik değişim-0.214 birimlik, TNRR'deki bir birimlik değişim-0.035 birimlik, ICP'deki bir birimlik değişim 0.019 birimlik, EVI'deki bir birimlik değişim 0.177 birimlik, IVI'deki bir birimlik değişim-0.337 birimlik değişime sebep olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde, gelişmekte olan ülkelerden farklı olarak üretimde birçok faktör etkilidir ve Hollanda hastalığı göstergeleri gelişmiş ülkelerde daha yoğun görülmektedir.

3.3.2.8.Türkiye için Üretim Değerleri ile Hollanda Hastalığı Parametreleri Arasındaki İlişki

Türkiye için üretim değerleri ile Hollanda hastalığı parametreleri arasındaki ilişki için yapılan hiyerarşik regresyon analizi sonuçları Tablo 20'de verilmiştir. Hiyerarşik regresyonda, öncelikle tüm değişkenler tek tek, daha sonra F değerine göre türevleri şeklinde sokulmuş ve en son, iki model en yüksek açıklama gücüne sahip çıkmıştır.

Tablo 20. Türkiye için Üretim Değerleri ile Hollanda Hastalığı Parametreleri Arasındaki İlişki

Model		Standart olmayan katsayılar		Standart katsayılar	t	p
		B	Std. Hata	Beta		
1	(Sabit)	15,951	,277		57,689	,000
	ICP	,060	,008	,868	7,820	,000
2	(Sabit)	14,803	,485		30,502	,000
	ICP	,075	,009	1,082	8,691	,000
	GDP	4,929E-5	,000	,339	2,724	,013
a.Bağımlı değişken: MVAP						

MVAP: Üretim indeksi (GSYİH içindeki %); ICP: Enflasyon

Araştırmada tüm değişkenler içerisinden sadece ICP ve ICP ile GDP olan iki modelin p değeri anlamlılık sınırının üzerindedir ($p<0.05$). Bu durum, Türkiye için üretimde enflasyon ve GDP değişkenlerinin etkili iki faktör olduğunu göstermektedir. Birinci modelin açıklama gücü %74,1 olup, ikinci modelin açıklama gücü ise %80,4'tür. Yani, tek başına enflasyon Türkiye'deki üretimin %74,1'ini açıklamaktadır. Bu nedenle, diğer değişkenlerin katkısı istatistiki açıdan ve ekonometrik açıdan anlamsız çıkmıştır.

3.3.2.9. Hollanda Hastalığının Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Üzerindeki Etkisi

Dünyada 1997-2020 yılları arasında Hollanda hastalığının kaynak dışı ihracat yoğunlaşması üzerindeki etkisine yönelik aşağıdaki hipotez kurulmuştur:

H8: Doğal kaynakların ihracattaki payı ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasında pozitif ilişki vardır.

İlk olarak, doğal kaynakların ihracattaki payı (DKIP) ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasındaki ilişki için yapılan Spearman's rho korelasyon analizi sonuçları Tablo 21'de verilmiştir.

Tablo 21. DKIP İle Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Arasındaki İlişki İçin Yapılan Spearman's rho Korelasyon Analizi Sonuçları

DKIP	r	p
GINI	0.244**	0.000
THEIL	0.192**	0.000
HHI	0.198**	0.000
AIUO	0.114**	0.003

DKIP: Doğal kaynakların ihracattaki payı; THEIL: Theil endeksi; HHI: Herfindahl-Hirschman endeksi; AIUO: Aktif İhraç Ürünleri veya Çeşitlerinin Sayısı Oranı

Korelasyon analizi sonuçlarına göre DKIP ile GINI ($r=0.244$; $p<0.01$) ve THEIL ($r=0.192$; $p<0.01$), HHI ($r=0.198$; $p<0.01$) ve AIUO ($r=0.114$; $p<0.01$) arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde ilişki vardır. Bu durum, araştırma hipotezini desteklemektedir. Doğal kaynakların ihracattaki payı arttıkça, kaynak dışı ihracat yoğunlaşması artmaktadır.

Tablo 22. Hollanda Hastalığının Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Üzerindeki Etkisi İçin Yapılan Genelleştirilmiş Lineer Model Analizi Sonuçları

Parameter	B	Std. Hata	95% Wald Güven Aralığı		Hipotez Testi		
			Minimum	Maksimum	Wald Ki-Kare	df	p
GINI Modeli							
(Kesişim)	38.479	0.3988	37.697	39.261	9308.056	1	0.000
Gelişmişlik	-6.363	0.4705	-7.285	-5.441	182.879	1	0.000
DKIP	0.062	0.0645	-0.064	0.189	0.937	1	0.333
(Ölçüm)	32.019	1.7679	28.734	35.678			
THEIL Modeli							
(Kesişim)	.059	.0016	.056	.062	1314.003	1	0.000
Gelişmişlik	-.038	.0019	-.041	-.034	406.674	1	0.000
DKIP	-.001	.0002	-.001	.000	15.517	1	0.000
(Ölçüm)	.000	2.2825E-5	.000	.000			
HHI Modeli							
(Kesişim)	1.350	.0469	1.258	1.442	826.543	1	0.000
Gelişmişlik	-.606	.0555	-.715	-.497	119.063	1	0.000
DKIP	-.018	.0076	-.033	-.003	5.727	1	0.017
(Ölçüm)	.449	.0247	.403	.500			
AIUO Modeli							
(Kesişim)	1.237	.0451	1.149	1.325	753.527	1	0.000
Gelişmişlik	-.528	.0533	-.632	-.423	98.114	1	0.000
DKIP	.011	.0073	-.004	.025	2.076	1	0.150
(Ölçüm)	.414	.0228	.371	.461			

GLM tahmin sonuçlarına göre GINI ve AIUO üzerinden yapılan analizlerde doğal kaynakların ihracattaki payının kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasının üzerinde etkisi anlamlı değildir ($p>0.05$). Ancak THEIL ($B=-0.001$; $p<0.01$) ve HHI ($B=-0.018$; $p<0.05$) modellerine göre doğal kaynakların ihracattaki payının kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasının üzerine etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu nedenle, araştırmanın **H8** hipotezi kabul edilmiştir. Tek değişkenli korelasyon analizinde tüm göstergeler ile DKIP arasında pozitif yönde ilişki olup, ancak regresyon analizine göre THEIL ve HHI etkisi anlamlıdır.

3.3.2.10. Türkiye İçin Hollanda Hastalığının Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Üzerindeki Etkisi

Türkiye için DKIP ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasındaki ilişki için yapılan Spearman's rho korelasyon analizi sonuçları Tablo 23'te verilmiştir.

Tablo 23. Türkiye İçin DKIP ile Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Arasındaki İlişki İçin Yapılan Spearman's rho Korelasyon Analizi Sonuçları

DKIP	**r**	**p**
GINI	-0.263	0.237
THEIL	0.420	0.083
HHI	-0.824**	0.000
AIUO	-0.738**	0.000

DKIP: Doğal kaynakların ihracattaki payı; THEIL: Theil endeksi; HHI: Herfindahl-Hirschman endeksi; AIUO: Aktif İhraç Ürünleri veya Çeşitlerinin Sayısı Oranı

Türkiye için DKIP ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşmaları göstergeleri arasından HHI ($r=-0.824$; $p<0.01$) ve AIUO ($r=-0.738$; $p<0.01$) arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır. Ancak GINI ve THEIL ile hesaplanan kaynak dışı ihracat yoğunlaşması ile DKIP arasındaki ilişkiler istatistiksel olarak anlamlı değildir ($p>0.05$).

Türkiye için Hollanda hastalığının Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Üzerindeki Etkisi için yapılan Genelleştirilmiş Lineer Model analizi sonuçları Tablo 24'te verilmiştir.

Tablo 24. Türkiye için Hollanda Hastalığının Kaynak Dışı İhracat Yoğunlaşması Üzerindeki Etkisi için yapılan Genelleştirilmiş Lineer Model Analizi Sonuçları

Parameter	B	Std. Hata	95% Wald Güven Aralığı		Hipotez Testi		
			Minimum	Maksimum	Wald Ki-Kare	df	p
THEIL Modeli							
(Kesişim)	.087	.0089	.069	.104	95.857	1	0.000
DKIP	-.042	.0238	-.089	.004	3.178	1	0.075
(Ölçüm)	.000	7.8524E-5	.000	.000			
HHI Modeli							
(Kesişim)	.549	.3644	-.165	1.264	2.273	1	0.132
DKIP	2.693	1.0201	.694	4.692	6.969	1	0.008
(Ölçüm)	.465	.1402	.257	.839			

DKIP: Doğal kaynakların ihracattaki payı; HHI: Herfindahl-Hirschman endeksi; AIUO: Aktif İhraç Ürünleri veya Çeşitlerinin Sayısı Oranı

Türkiye'de DKIP parametresinin HHI (B=2.693; $p<0.01$) üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum, ihracat indeksi içerisinde ihracat çeşitlerinin doğal kaynakların payı ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Ancak AIUO, GINI ve THEIL bakımından, Türkiye'nin Hollanda hastalığı durumunun olmadığı görülmektedir.

Tablo 25. Hipotezlerin Sonuç Tablosu

HİPOTEZ	SONUÇ
H1: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre üretim düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.	**Kabul**
H2: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre doğal kaynak bedelleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.	**Kabul**
H3: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre gelişmişlik indeksleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.	**Kabul**
H4: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre enflasyon düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.	**Kabul**
H5: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre eğitim harcamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.	**Kabul**
H6: Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre dış ticaret düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.	**Kabul**
H7: Üretim değerleri ile Hollanda hastalığı parametreleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki vardır.	**Kabul**
H8: Doğal kaynakların ihracattaki payı ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasında pozitif ilişki vardır.	**Kabul**

3.4. Tartışma

Bu araştırmada, Hollanda hastalığı kavramının ihracat ve kaynak ilişkisinde, Hollanda hastalığının kaynak dışı ihracat yoğunlaşması üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmış ve bu çerçevede; gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için Hollanda hastalığı parametreleri ile üretim değerleri ve Hollanda hastalığını temsil eden doğal kaynakların ihracattaki payı ile kaynak dışı ihracat yoğunlaşması kavramları arasındaki ilişkilerin kantitatif ve retrospektif olarak ortaya koyulması amaçlanmaktadır.

Küresel pazarların giderek erişiminin kolaylaşması ve ülkelerin küresel rekabet ortamına ayak uydurma çabaları, beraberinde ithalat ve ihracat konularının yeniden düzenlenmesi ve ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır (Anderson ve Wincoop, 2004; Baldwin ve Martin, 1999; Bröcker ve Rohweder, 1990). Geçmiş çalışmalarda dış ticaretin bir parçası ve kavramsal anlamda ülke sınırlarının dış sınırlar ile olan ilişkisini değerlendiren ithalat ve ihracat çalışmalarında, günümüzde küresel şirketler ve pazarlar neticesinde, genel işletme yönetimi ve finans argümanları geçerli olmaktadır (Baccaro, 2011; Johansson ve Pettersson, 2009; Appleyard, 2006; Baier ve Bergstrand, 2004). Diğer bir ifadeyle, ithalat ve ihracat günümüzde, işletmelerin pazarlama ve satış faaliyetleri arasında rutine dönüşürken, dış ticaretin hem kapsamı hem de niteliğinde oldukça önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Tüm bu gelişmeler içerisinde rekabetin, iletişim ve ulaşım sistemlerindeki gelişmelerin önemli rolü vardır. Günümüzde işletmeler küresel olarak dünyanın her yerindeki pazar ve müşteri kesimine bir şekilde erişebilmekte ve ürün ile hizmetlerini buralarda etkili şekilde pazarlayabilmektedir (Schwab, Sala-i Martin ve Brende, 2013; Reeves ve Deimler, 2011). Bunun neticesinde de geçmişte birçok yasal prosedür, coğrafi anlamda erişim ve ürün ya da hizmetlerin erişiminde yaşanan sorunlar giderek azalmış ve dış ticaret daha yaygın hale gelmiştir.

Her ne kadar dış ticaret işletmeler ve genel anlamda ülkeler için alternatif müşteri ve pazar kanalları anlamına gelse de daha lokal olarak yapılan pazarlama ve üretim faaliyetlerine göre bazı önemli riskleri vardır. Bu risklerin başında ise kaynak kullanımı ve pazar hedeflerindeki talep ile arasındaki denge gelmektedir (Kolk ve Margineantu, 2009; Deichmann ve Indermitt, 2008; Lewis ve Housden, 1998). Klasik bir pazar ekonomisinde, herhangi bir ürünün üretiminde pazar talepleri ve eldeki ham madde ya da kaynaklar değerlendirilmekte, buna göre bir üretim ve pazarlama planlaması yapılmaktadır. Ancak

pazarlama ve talebin sonsuz olduğu bir ortamda, ya da en azından teorik olarak ölçülmesi güç olan bir ortamda, ürün ve üretimler sınırsız bir şekilde satılabilme imkânı bulabilecektir. Bu durumda ise hangi ürünün hangi piyasalara, hangi oranda ve hangi kaynaklar ile üretilip sunulacağı sorusu ortaya çıkmaktadır (Seddik Arkam, 2011; Ghauri ve Cateora, 2011). Genel olarak böylesine bir pazar ortamında plansız ve tamamen kâr amacı odaklı bir üretim düşünüldüğünde, kaynakların sınırsız şekilde tüketilmesi ve sadece üretime odaklanma söz konusu olmakta ve dolayısıyla Hollanda hastalığı kavramı gelişmektedir.

İşletmeler bazında bir üretim sürecinde, talep odaklı olarak sonsuz üretimin sağlanmasında herhangi bir sıkıntı yokken, makro ekonomik anlamda bir açık pazar içerisindeki açık bir ürüne yönelik sınırsız üretim ya da tüm kaynakların buraya yönlendirilmesi, başka üretim ve tüketim alanlarındaki kaynakların düzensiz kullanımı ve buralarda sürekli eksikliklere sebep olabilmektedir. Hollanda hastalığı kavramı aslında tam da bu durumu ifade etmektedir. Buna göre ihracata yoğunlaşan ülkeler, sınırsız talep varlığında aşırı iştahlı ve sadece kâr amaçlı olarak üretime odaklandığında, mevcut kaynakları tamamen ya da büyük oranda bu üretim sürecine kanalize etmekte ve bundan ötürü, doğal kaynak sıkıntıları yaşanabilmektedir. Aslında Hollanda hastalığı, bir anlamda temel odağı dışarısı olan ülkelerde, zaman içerisinde kendi ihtiyaçlarını dahi karşılamada yetersiz kalmaları durumunu ifade etmektedir. Bunun ortaya çıkmasındaki en önemli sebep ise küresel pazarlarda öngörülemeyen ve çok fazla değişkene bağlı olarak, sürekli farklılık arz eden talep değerleridir.

İlk bakışta, bir ülkenin herhangi bir alanda, yüksek kâr getirili bir pazar içerisinde, sınırsız talebe karşı ekonominin temel varsayımları çerçevesinde, düzenli olarak fiyat artışları ile de desteklenmiş şekilde karşılık vermesi mantıklı gibi görünebilir. İçeride ihtiyaç olan diğer alanlarda ise ülke dışa bağımlı olabilir. Ancak dış pazarlara sunmuş olduğu ürünleri daha yüksek kârla satarken, daha düşük fiyattan alması durumunda, ekonomik olarak bu durum sürdürülebilir gibi görünmektedir. Ancak gerek geçmişten günümüze ülkelerin dışa bağlılığı ile ilgili deneyimler, gerekse pandemi sürecinde yaşanan kaynak dağılımı farklılıklarındaki sorunlara yönelik deneyimler, bir ülkenin iç ya da dış piyasalarda, kendine yeterli durumda olmamasının ve dışa bağımlı olmasının sonuçlarının olumsuz olduğunu, uzun vadede kaynak anlamında dışa bağlılığın gerek siyasal ve sosyal anlamda gerekse ekonomik anlamda ciddi sorunlara yol açtığını ortaya koymuştur. Bu nedenle,

Hollanda hastalığı konusu aslında sadece ekonomi ve finansın değil, aynı zamanda uluslararası ilişkiler ve siyaset biliminin de ortak konusu olan çok değişkenli bir yapıya sahiptir. Özellikle ülkelerin üretim güçlerinin yanında, bu üretimlerinin yenilenmesi, küresel pazarlara sunulması ve geliştirilmesinde, kaynak kullanımı ve tahsis süreçlerinin hayati önemi olduğu görülmektedir.

Dünyada ülkeler genel olarak sınıflandırıldığında, ekonomik ve üretimsel değerler en ön planda gelen parametrelerdir. Ancak son yıllarda gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde, ülke demografisinden ve ekonomik gücünden ziyade, üretim sistemleri ve teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin etkisi ve rolü üzerine odaklanılmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalar genel olarak, üretim sistemlerinde tüm dünyada ve ülke gruplarında daha modernize, insan faktörünün daha az olduğu ya da diğer ifadeyle, emek yoğun yapının giderek azaldığı, otonom sistemlerin daha etkili şekilde rol aldığı üretim sistemlerine dönüşmektedir. Bu araştırmada incelenen ülkelerin verilerinden elde edilen sonuçlara göre, ülke gruplarının üretim değerleri zaman içerisinde benzer trende sahip olsa da gelişmekte olan ülkelerdeki üretimde değişim ve azalma trendi, gelişmiş ülkelerdeki azalma trendine göre daha dalgalı bir karaktere sahiptir. Bunun pek çok sebebi olabilmekle birlikte, gelişmiş ülkelerde iş gücünün ileri yaşlarda olması, tam yerinde ve zamanında üretim felsefelerinin giderek daha yaygın bir hale gelmesinin ciddi etkisi vardır. Bunun yanında, gelişmiş ülkelerin artık ekonomik anlamda doygunluğa ulaştığı, ancak gelişmekte olan ülkelerin üretim süreçlerinin ivmelenmesinin devam ettiğini de ifade etmek mümkündür.

İhracat bir ülkenin genel olarak üretim sektörleri içerisinde faaliyet gösteren firmaların toplamda dış pazarlara açılma gücünü göstermektedir. İhracat ve ithalat dış ticaretin en önemli göstergelerinden birisidir. İthalatın derecesi ve değerlerine göre, ülkelerin uluslararası alandaki üretim ve ekonomik gücü de değerlendirilebilmektedir. Literatürde yapılan çalışmalar, gelişmekte olan ülkelerde ithalatın daha fazla olduğunu ve gelişmiş ülkelere göre küresel pazarlarda gelişmekte olan ülkelerin daha fazla yer aldığını göstermektedir. Bu araştırmada incelenen ülkelerin verilerinden elde edilen sonuçlara göre, ihracat indeksinin değeri gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere göre daha dalgalı ve sert bir seyir izlemektedir. Aslında bu sonuç da ekonomik gelişmişlik ve üretim ile uyumlu ve beklenen bir sonuçtur. Günümüzde her ne kadar küresel piyasalarda gelişmiş ülkelere ait marka ve patentler ağırlıklı olsa da üretim değeri ve bu ürünlerin

üretimleri genel olarak gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerde olmaktadır. Ucuz iş gücü, piyasalara yakınlık ve üretim sistemlerinin düşük maliyeti gibi pek çok neden, bu sonuç üzerinde etkili olabilir. Dış ticaret açısından bakıldığında ise araştırmada incelenen ülkelerin verilerinden elde edilen sonuçlara göre, gelişmekte olan ülkelerin ihracat ve ithalat düzeyleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Burada da gelişmiş ülkelerin üretimlerinin çoğunluğunu gelişmekte olan ülkeler üzerinden yapmalarının etkisinin olduğunu ifade etmek mümkündür. İktisadi anlamda elde edilen bu sonuçlar değerlendirildiğinde, genel olarak ülkelerin gelişmişlik sınıflamasında her ne kadar birçok sosyal ve ekonomik gösterge önerilmiş olsa da ekonomik göstergelerin baskın olduğu ifade edilebilir. Bunun yanında, üretim değerlerinin genel üretim ile sanayi üretim kollarında gelişmekte olan ülkelerde daha yoğun olması, gelişmiş ülkelerin bilgi ve üretim proseslerini buralara pazarladığını da göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, gelişmekte olan ülkeler daha fazla çalışıp üretmekte, gelişmiş ülkeler ise gelirden daha fazla pay almaktadır.

Ekonomik anlamda bir ürün ya da hizmetin sadece üretilmesi yeterli olmayıp, bu ürün ya da hizmetin kâr elde edecek ya da artı değer sağlayacak şekilde, ihtiyaçlara en üst düzeyde karşılık verecek ve kaynak kullanımı ile maliyeti minimum seviyede yapabilecek bir şekilde üretmek gerekir. Bunun için ise optimum üretim sistemleri, arz ve talep dengelerine bağlı olarak geliştirilmelidir. Bu amaçla yapılacak olan üretimler ve üretim sistemlerinde, daha sürdürülebilir ve kâr oranı yüksek üretimden söz etmek mümkündür. Dolayısıyla bu süreçte, üretimin katma değerinin değerlendirilmesi gerekir. Literatürde yapılan çalışmalar, üretimdeki katma değer için ülkelerin bulundukları coğrafi konum, ihtiyaçları, kaynak ve iş gücü yapısı gibi birçok faktör ile ülkenin etrafındaki ve erişebilirliği yüksek küresel pazarların üretim katma değeri ve üretim çeşitliliği üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu araştırmada incelenen ülkelerin verilerinden elde edilen sonuçlara göre, üretim katma değer ve sanayi üretim indeksi değerleri gelişmekte olan ülkelerde; hayvancılık, gıda ve bitkisel üretim gelişmiş ülkelerde daha yüksek düzeydedir. Tüm üretim değerlerinde de ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Aslında bu sonuçlar, gelişmiş ülkelerin bilgi ve marka-patent pazarlama üzerinden üretim sistemlerinin sanayi aşamasını gelişmekte olan ülkelere yoğunlaştırdığı, kendilerinin ise daha çok gıda, beslenme gibi temel ihtiyaçların üretimi

üzerine odaklandıkları görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, sanayi üretimi gibi çevreyle daha az dost olan, yoğun iş gücü ve emek gerektiren sektörleri gelişmekte olan ülkelere yönlendirirken, gelişmiş ülkeler daha sofistike olan havyan ve bitkisel üretimleri kendileri daha ağırlıklı yapmaktadır. İktisadi anlamda her ne kadar gıda ve hayvansal üretimin değeri birim üretim maliyeti başına daha düşük olsa da gelişmiş ülkelerin özellikle son yıllarda organik üretim başta olmak üzere, kendi üretimlerini gerçekleştirdiklerini göstermektedir.

Her ne kadar günümüzde küresel piyasalarda üretim ve pazarlama sürecinin argümanları değişmekte olsa da bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynakların önemi büyüktür. Ancak bu doğal kaynakların sadece varlığı değil, bunların nasıl ve ne şekilde kullanıldığının da önemli olduğunu ifade etmek gerekir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, doğal kaynakların üretimi ve kullanımı gelişmiş ülkelere göre daha yüksek olsa da bunların işlenmesinden elde edilen gelirin dağılımında, gelişmiş ülkelerin bilgi ve üretim süreç patentleri gibi sebeplerle, daha fazla pay alabilmektedir. Bu araştırmada incelenen ülkelerin verilerinden elde edilen sonuçlara göre, gelişmekte olan ülkelerin doğal kaynak bedelleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Elde edilen bu sonuçlar hem literatürle hem de günümüzde dünya genelindeki uluslararası konjonktür ile de uyumludur.

Gelişmişlik indeksinin genel olarak ekonomik değerler üzerinden yapılmasının yanı sıra, insani değerlerin de gelişmişlik ile ilişkili olduğunu öne süren çalışmalar yapılmakta ve bu alanda sosyal sorumluluk ve sivil toplum kuruluşları etkili şekilde rol almaktadır. Bunun sonucu olarak, gelir dağılımının eşitliği konusu ve sorunsalı ön plana çıkmış, ülkelerin sosyal anlamda da bu geliri dağıtma ve gelir paylaşımı konularında kullanılmak üzere GINI katsayısı geliştirilmiştir. Gelişmiş ülkelerde refah ve gelir dağılımı tüm topluma daha fazla yayılırken, gelişmekte olan ülkelerde ise gelir dağılımı adaletsizlikleri daha yüksektir. Bu araştırmada incelenen ülkelerin verilerinden elde edilen sonuçlara göre, gelişmekte olan ülkelerin GINI indeksleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Araştırmada elde edilen bu bulgular literatür ile de uyumlu olup, gelişmekte olan ülkelerde gelir dağılımı gelişmiş ülkelere göre daha adaletsiz ve taraflıdır.

Ülkelerin makro düzeyde ekonomileri üzerinde etkili olan önemli değişkenlerden birisi de enflasyondur. Enflasyon genel olarak gelir dağılımı daha adil olan, daha yüksek gelire sahip ve bu geliri dağıtırken daha tarafsız kriterlere dayalı olan ülkelerde daha düşüktür. Bu ülkelerde fiyat istikrarı daha yüksek olup, bu durum yaşam standartlarına da yansımaktadır. Bu araştırmada incelenen ülkelerin verilerinden elde edilen sonuçlara göre, gelişmekte olan ülkelerin enflasyon düzeyleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Bu bulgu da hem literatürde enflasyon ile ilgili çalışmalarla, hem de gelir dağılımı adaletsizliğini gösteren GINI katsayısı bulguları ile uyumludur.

Hem ekonomik gelişmeler ve enflasyon hem de gelir dağılımının adalet düzeyi ve gelişmişliğin en önemli araçlarının başında eğitim gelmektedir. Eğitim kavramsal olarak bilgiyi ifade eden ve bilginin paylaşımını gösteren bir süreç olarak, küresel pazarlarda en önemli piyasa değişkeni ve üretim girdisi olarak nitelendirilebilir. Gelişmiş ülkelerde eğitimli birey oranı, toplum içerisinde eğitime erişebilme düzeyleri ve eğitimin içerik ya da kalitesi ile temel nitelikleri, gelişmekte olan ülkelere göre çok daha üst düzeydedir. Bu araştırmada incelenen ülkelerin verilerinden elde edilen sonuçlara göre, gelişmekte olan ülkelerin eğitim harcamaları, gelişmiş ülkelere göre daha düşük düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<0.05$). Araştırmada elde edilen bu sonuçlar hem literatür bulgularıyla hem de günümüzde uluslararası anlamda ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyleri ve uluslararası sınavlardaki başarıları ile uyumludur.

Üretim katma değeri üzerine yapılan çalışmalar, ülkenin ekonomik ve gelişmişlik ile ilgili değişkenlerinin üretim üzerinde önemli ve anlamlı etkilerinin olduğunu göstermektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, üretim katma değerinin ülkelerin gelişmişlik düzeyinden ekonomik düzeyine, eğitim ve yenilikçilik düzeyinden coğrafi konumuna ve gelir dağılımı adaleti düzeyine kadar pek çok değişkenden etkilenmektedir. Buna ilave olarak enflasyonun Hollanda hastalığı üzerindeki etkisi anlamlı değildir. Gelişmekte olan ülkeler için döviz kuru ve GDP değişkenlerinin üretim üzerinde anlamlı katkısı olup, döviz kuru üretimi pozitif yönde ve GDP negatif yönde etkilemektedir. Gelişmiş ülkelerde ise üretim üzerinde döviz kuru, GDP, doğal kaynak bedelleri, enflasyon, ihracat indeksi ve ithalat indeksinin katkısı anlamlıdır. Bunlar içerisinden döviz kuru, GDP, doğal kaynak bedelleri ve ithalat negatif yönde etki etmektedir. Eğitim ve ihracat katkısı ise pozitif yöndedir.

Araştırmada elde edilen bulgular iktisadi anlamda değerlendirildiğinde, gelişmekte olan ülkelerde üretim üzerinde döviz kuru (REER) etkisinin pozitif olması, üretim katma değerinin döviz kuru arttıkça arttığını göstermektedir. Ülke içerisinde üretim döviz karşılığı olarak dış ticarette karşılık bulduğunda, üretimin katma değeri de artmaktadır. Bu durum, üretimin dış pazarlara odaklandığını göstermektedir. GDP değerinin üretim katma değeri üzerindeki negatif katkısı ise ülke içerisinde refah düzeyinin artmasıyla, üretime olan gereksinimi azalmasıdır. Gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerdeki üretim farklılığının gelişmekte olan ülkeler lehine olması da bu sonucu desteklemektedir. Diğer bir ifadeyle, ülkenin ekonomik anlamda değeri arttıkça, üretim düzeyi azalmakta, bilgi ve üretim yöntemi pazarlamak suretiyle, daha az gelişmiş olan ülkelerde üretimi yaptırmaktadır.

Döviz kuru ekonometrik olarak da, iktisadi olarak da, gelişmekte olan ülkelerde önemli olan, ekonominin en temel belirleyicilerinden birisidir. Ülkemizde son yıllarda da kur korumalı mevduat uygulaması başta olmak üzere, yaşanan gelişmeler bunu örneklemektedir. Genellikle gelişmekte olan ülkelerin dış piyasalara açılma üzerinden bir ekonomik sistem kurmuş olması ve dış piyasalarda kur değeri ile GSYİH ilişkisi baskındır. Bu durum araştırma analizlerinde de görülmektedir.

İktisadi anlamda değerlendirildiğinde, gelişmiş ülkelerde üretim katma değeri, gelişmekte olan ülkelere göre daha hassastır ve daha fazla makroekonomik değişken ile ilişkilidir. Aslında bu durum, gelişmiş ülkelerin üretimlerinin zamana ve duruma göre şekillendirdikleri ve üretimi ekonomik ve iktisadi bir araç olarak gördüklerini de ortaya koymaktadır. ABD'nin kaya gazı ya da kömür kaynaklarını dünya politikalarına göre kullanıma açması ve kapaması, enerji tesislerini ve üretimlerini makroekonomik göstergelere göre silah gibi kullanması da bunu göstermektedir. İktisadi açıdan üretim hassas bir konu olduğundan, çok fazla değişkene bağlı olmasının ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile doğrudan ilişkili olduğu ifade edilebilir.

İktisadi anlamda elde edilen bu sonuç, aslında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin üretim değerleri ile üretim katma değerlerinin farkını da göstermektedir. Gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ülkelere göre daha yüksek gelire sahip olsa da üretimlerini gelişmekte olan ülkelere yaptırmakta, bu sayede iktisadi anlamda pazara erişimi daha da kolay hale getirmektedir. GSYİH değerinin artmasıyla, bu nedenle gelişmekte olan ülkelerde de

üretim katma değeri düşmektedir. Döviz kuru ile üretim katma değerinin artması ise üretimi daha çok dış pazarlara yöneldiğine işaret etmektedir. Bu haliyle mevcut üretim, Hollanda hastalığına da zemin hazırlamaktadır.

Sanayi üretiminin etkisinin gelişmekte olan %10 anlamlılık düzeyinde ve %90 güven aralığında anlamlı çıkmasına karşın, gelişmiş ülkelerde bu düzeyde bile anlamlı çıkmaması, diğer analiz sonuçları ile uyumludur. Diğer bir ifadeyle, nicel analizlerde ortaya koyulan gelişmekte olan ülkelerin her türlü pazara saldırma ve sınırsız arz eğilimleri ile gelişmiş ülkelerin daha temkinli yaklaşımları ve Hollanda hastalığını gelişmekte olan ülkeleri ekonomik anlamda yönetme durumları ortaya çıkmaktadır.

Hollanda hastalığı ile ilgili her ne kadar literatürde çalışmalar yapılmış olsa da henüz bu konuda üzerinde fikir birliği yapılmış olan ya da kapsamlı araştırma ve çalışmanın olmadığını, olan çalışmaların ise son derece sınırlı bir kapsam içerisinde gerçekleştirildiğini ifade etmek mümkündür. Bu araştırmada incelenen ülkelerin verilerinden elde edilen sonuçlara göre, DKIP ile GINI ($r=0.244$) ve THEIL ($r=0.192$), HHI ($r=0.198$) ve AIUO ($r=0.114$) arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde ilişki vardır. GLM sonuçlarına göre ise GINI ve AIUO üzerinden yapılan analizlerde doğal kaynakların ihracattaki payının kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasının üzerine etkisi anlamlı değildir ($p>0.05$). HHI ($B=-0.018$) ve THEIL ($B=-0.001$) modellerine göre doğal kaynakların ihracattaki payının kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasının üzerine etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır.

DKIP bir birimlik artış, kaynak dışı ihracat yoğunlaşması endeksi olan THEIL parametresinde 0.001 birimlik, HHI parametresinde ise 0.018 birimlik bir azalışa neden olmaktadır. Bu değişimin yorumu ise kaynak dışı ihracat yoğunlaşma göstergesi olarak farklı çalışmalarda rapor edilen HHI ve THEIL üzerinde kaynak bağımlılığı veya Hollanda hastalığına yatkınlık göstergesi olan doğal kaynakların ihracattaki payının anlamlı etkisi vardır. Buna göre kaynak ihracatına bağımlı olan Hollanda hastalığına daha yatkın ülkelerin kaynak dışı ihracat yoğunlaşması daha yüksek olma eğilimindedir.

İktisadi anlamda değerlendirildiğinde, GINI ya da ülkelerin gelir dağılımı adaletsizliği ile AIUO endeksinin Hollanda hastalığına yatkın ülkelerde doğal kaynakların ihracattaki kullanımı ya da payı ile ilişkisi anlamlı değildir. Hollanda hastalığının iç piyasayı gösteren endekslerinin ilişkili çıkmaması, zaten dışa yönelik piyasalara yönelirken,

içerideki piyasaların gereksinimleri, arz ve talep dengelerinin ihmal edilmesi ile ilişkilidir. Dış pazarlara yönelik olarak nitelendirilebilecek olan HHI indeksi ise Hollanda hastalığını daha etkili bir biçimde göstermektedir.

Ülke özelinde örnek vermek gerekirse gelişmiş ülkeler içerisinden ABD, kaynak kullanımı ve dış ticaret konusunda kaynaklarını ihracatta mümkün olan en düşük düzeyde kullanmaktadır. Son yıllarda akaryakıt fiyatlarında meydana gelen değişimlerde ABD, elindeki fosil yakıt kaynaklarını adeta dünyada fosil yakıt fiyatını dengeleyen bir mekanizma gibi kullanmaktadır. Bu örnekte ve araştırmada elde edilen bulgularda da açıkça görüleceği gibi, gelişmiş ülkelerde Hollanda hastalığı hem fark edilmiş ve ülkenin ekonomik sistemi içerisinde buna karşı önlemler alınmış, hem de gelişmekte olan ülkeler için bu durum bir ekonomi yönlendirme ve yönetme aracı olarak kullanılmıştır. Gelişmekte olan ülkelerden ise Brezilya örneğinde olduğu gibi, ülkenin her ne kadar küresel pazarlarda etkinliği bir süreliğine dünyada ön planda olsa da ülke içerisinde kaynak sıkıntısı, özellikle enerji ve üretim ham maddelerine erişmede ciddi sorunlar yaşanmıştır. Tüm dünyada bilinen ve ekonomik olarak tartışılan bu iki ülke örneğinde de araştırma bulgu ve sonuçlarına uyumlu bir durum söz konusudur.

Türkiye'de DKIP parametresinin HHI ($B=2.693$; $p<0.01$) üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum, ihracat endeksi içerisinde ihracat çeşitlerinin doğal kaynakların payı ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Ancak AIUO, GINI ve THEIL bakımından, Türkiye'nin Hollanda hastalığı durumunun olmadığı görülmektedir. Hizmet sektörü ile finansa sektörünün ülkemizde yoğunluğunun fazla olmasının ve üretimde doğal kaynakların payının oldukça sınırlı kalmasının etkisinin olduğunu ifade etmek mümkündür.

Yapılan araştırmanın en önemli sınırlılığı, Hollanda hastalığı ve kaynak dışı ihracat yoğunlaşması üzerinde yapılmış olan çalışmaların son derece sınırlı ve yetersiz olmasıdır. Bu bakımdan araştırma kapsamı geniş tutulmuş ve literatürde ön plana çıkan tüm endeksler kullanılmıştır. Bu durum bir yandan araştırmanın kapsamını genişletmiş olsa da bir yandan da araştırmanın alan öncüsü ve değerli bir çalışma olmasına olumlu katkı vermektedir. Araştırma bu bakımdan ileri çalışmalar için de kaynak teşkil etmektedir.

Araştırmanın bir diğer önemli sınırlılığı ise ülkelerin ekonomik göstergelerinin her geçen gün değişmesi ve yeni ekonometri varsayımlarının gerekli olduğu yeni göstergelerin

ortaya çıkmasıdır. Geçmişte dış ticaret üzerinden ithalat ve ihracat ile ilgili süreçler, yöntemler, göstergeler ve çalışmalar sınırlıyken, günümüzde küresel pazarlar ile, tüm bu süreçler ve paradigmalar da değişime uğramış ve yeniden şekillenmiştir. Bu nedenle gerek dünya bankasının verilerinden gerekse ülkelerin merkez bankaları ve resmi veri dağıtım sistemlerinden alınan verilerde sürekli güncelleme gereksinimleri doğmaktadır. Bu durum da araştırma değişkenleri için daha dinamik modellerin üzerine yeni çalışmaların yapılmasının gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırmanın literatüre olan en önemli katkısı, Hollanda hastalığı ve kaynak dışı ihracat yoğunlaşması arasındaki ilişkiyi en geniş ülke örnekleminde, her bir ülke grubunun ayrıca ve kendileri içerisinde kıyaslamasını vererek, bu alanda önemli bir kaynak teşkil etmiş olmasıdır. Dünya Bankası verileri gibi güvenilir veri kaynağına ilave olarak, her bir ülkenin resmi veri dağıtım organlarından da kontroller yapılmış, mümkün olan en geniş zaman serisinde incelemiştir. Yine yöntem olarak panel veri analizi ve istatistiki yöntemler ile ekonometri analizleri bir arada değerlendirilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Her ne kadar küresel piyasalar ve işletmelerin uluslararası alanda daha etkili bir şekilde faaliyet göstermelerinin işletme bazında olumlu katkıları olsa da genel olarak bir ekonomik sistem içerisinde ele alındığında, sürekli arz devam eden bir pazar içerisinde yapılacak olan üretim bir süre sonra, kaçınılmaz şekilde ilk aşamada ham madde ve kaynakların tükenmesine, ardından doğal kaynaklar başta olmak üzere, kaynakta dışa bağımlılığa sebep olacaktır. Araştırmada elde edilen sonuçlar bir arada ele alındığında, gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere, bu gibi bir durumun geçerli olduğu ve gelişmekte olan ülkelerde özellikle Hollanda hastalığının daha belirgin olduğu yönündedir. Bunun pek çok sebebi olabilmekle birlikte, temel olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerden üretim ve pazarlama ile malzeme bilgilerini alarak, üretimlerini buralarda yapmaları ya da emek yoğun sektörler ile bilgi yoğun sektörlerin ayrışması olarak nitelendirmek mümkündür. Diğer bir ifadeyle, gelişmiş ülkeler üretim ve pazarlama stratejilerini gelişmekte olan ülkeler üzerinden yaparak, gelişmekte olan ülkelerin iş gücü ve pazar imkanlarını kendi bilgileri ile bir arada değerlendirmekte ve buradan gelir elde etmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde ise genel olarak görülen durum, bu ülkelerin kendileri arasında rekabette en fazla üretimi ya da gelişmiş ülkelerin yönlendirdiği üretimleri en üst düzeyde yapabilmek için, doğal kaynaklar ve iş gücü de dahil olmak üzere, tüm kaynaklarını bu alanda harcamakta olduğudur. Diğer bir ifadeyle gelişmiş ülkeler üretim ve pazarlama yöntemlerini rekabet ortamı geliştirerek gelişmekte olan ülkelere vermekte, bu ülkeler ise bu rekabet içerisinde, gelişmiş ülkelerin üretimlerini en fazla oranda yapabilmek için, tüm kaynak ve iş gücü değerlerini seferber etmektedir.

Kısa vadede, gelişmiş ülkelerin üretim yönerge ve yöntemlerinin alınması derecesi en yüksek kâr ve gelişmekte olan ülkeler arasında önemli farka sebep olacak önemli katkılar sağlasa da uzun vadede gelişmekte olan ülkeleri yine kaynak kullanımı ve dışa bağlılık konuları başta olmak üzere, gelişmiş ülkelere bağımlı kılmaya devam edecektir. Bu durumun önüne geçmek ve gelişmekte olan ülkelerin bu bilgi ve pazarlama yöntemleri aracılığı ile bir anlamda sömürülmelerini engellemek için, kendi içerisinde uzun vadede

kaynakların ve ihracat yoğunlaşmasının da kontrol edileceği üretim ve pazarlama stratejileri geliştirmelerinin gerekli olduğu açıktır.

Araştırmada nicel analiz bulgularına göre, ülke gruplarının üretim değerlerinin zaman içerisindeki benzer trende sahip olsa da gelişmekte olan ülkelerdeki üretimde değişim ve azalma trendi, gelişmiş ülkelerdeki azalma trendine göre daha dalgalı bir karaktere sahiptir. İhracat indeksinin değeri gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere göre daha dalgalı ve sert bir seyir izlemektedir. Üretim katma değer ve sanayi üretim indeksi değerleri gelişmekte olan ülkelerde; hayvancılık, gıda ve bitkisel üretim gelişmiş ülkelerde daha yüksek düzeydedir. Tüm üretim değerlerinde de ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır. Gelişmekte olan ülkelerin doğal kaynak bedelleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır. Gelişmekte olan ülkelerin GINI indeksleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır. Gelişmekte olan ülkelerin enflasyon düzeyleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır. Gelişmekte olan ülkelerin eğitim harcamaları, gelişmiş ülkelere göre daha düşük düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır. Gelişmekte olan ülkelerin ihracat ve ithalat düzeyleri, gelişmiş ülkelere göre daha yüksek düzeydedir. Fark analizi sonuçlarına göre, ülke grupları arasındaki farklar istatistiksel olarak anlamlıdır.

Çok değişkenli boyutta üretim katma değeri üzerinde ülkenin gelişmişlik düzeyi, yıl ve eğitim harcamaları parametrelerinin anlamlı ve negatif yönde etkisi vardır. Enflasyonun Hollanda hastalığı üzerindeki etkisi anlamlı değildir. Gelişmekte olan ülkeler için döviz kuru ve GSYİH değişkenlerinin üretim üzerinde anlamlı katkısı vardır. Döviz kuru üretimi pozitif yönde etkilerken, GSYİH ise negatif yönde etkilemektedir. Gelişmiş ülkelerde ise üretim üzerinde döviz kuru, GSYİH, doğal kaynak bedelleri, enflasyon, ihracat indeksi ve ithalat indeksinin katkısı anlamlıdır. Bunlar içerisinden döviz kuru, GSYİH, doğal kaynak bedelleri ve ithalat negatif yönde etki ederken; eğitim ve ihracat katkısı ise pozitif yöndedir. Doğal kaynakların ihracattaki payı ile GINI katsayısı, THEIL, HHI endeksleri ve AIUO arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde ilişki vardır. GINI ve AIUO üzerinden yapılan analizlerde doğal kaynakların ihracattaki

payının kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasının üzerindeki etkisi anlamlı değildir. HHI ve THEIL modellerine göre doğal kaynakların ihracattaki payının kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasının üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır.

Gelişmekte olan ülkelerde kaynak çıkararak ülkeye gelir sağlayan endüstrinin varlığı, yabancı ve yerli yatırımcıların diğer endüstrilere yatırım yapmamalarına neden olmaktadır. Söz konusu ülkelerde kısa vadede kaynaklar, gelişen endüstriye (madencilik) yönlendirilerek ekonominin tarım ve imalat gibi diğer sektörlerini terk etmesi daha kârlı olarak görülebildiğinden ihracatta çeşitlendirme eksikliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kaynağa bağımlı olan ülkeler, küresel ekonomik ve politik koşullar, fiyat dalgalanmaları, rezervlerin tahmin etmenin zorluğu ve jeopolitik belirsizliklerden dolayı düşük ekonomik büyümeye, ekonomik durgunluklara ve dengesizliklere maruz kalabilmektedir.

Dolayısıyla, üretim yapısını ve ticaretini doğal kaynaklarda yoğunlaştıran ülkeler sıkıştıkları veya hapsoldukları kısır döngüden kendilerini çıkarmak için ekonomilerini çeşitlendirecek politikalara yönelmelidir ve söz konusu ülkelerde üretim ve ihracat, farklı birincil ürünler arasında ve emtialar, imalat ve hizmet sektörleri arasında çeşitlendirildiği ölçüde ihracat kazançları istikrarlı hale gelecek ve fayda sağlayacaktır. Yani, kaynak kiralarının ekonomik büyümenin ana itici gücü olması bazı ülkelerin bu gelirlerini imalat, hizmet endüstrisi ve teknoloji transferleri gibi ekonominin diğer sektörlerine çeşitlendirmesi ile mümkündür.

İhracatta kaynağa bağımlı ülkelerin hükümetlerinin ihracat çeşitliliği için kullandığı araç; doğrudan yatırım ve vergi indirimleri gibi diğer teşvikler yoluyla ekonominin daha zayıf sektörlerini canlandırmasını sağlayarak bu sektörlerin üretken olmasını ve bu ülkelerin Hollanda hastalığına yakalanma riski ve kaynak dışı ürünlerin yoğunlaşma riskini azaltmasını amaçlamaktadır.

Diğer yandan, ticaretin kolaylaştırılması veya uluslararası ticaret özgürlüğü, ihracatın çeşitlendirilmesi için bir başka araçtır. Uluslararası ticaretin işlem maliyetlerini azaltan herhangi bir politika olarak tanımlanan ticaretin kolaylaştırılması, ekonomik çeşitlendirmeyi kolaylaştırmakta ve ekonomik büyümenin tek bir sektöre bağımlılığını azaltmaktadır. Uluslararası ticaret özgürlüğü, var olan ticaret akışlarında büyümeyi teşvik etme potansiyeli olan yoğun marjı ve geniş marjı teşvik etmek için bir politika reçetesi olarak değerlendirilebilmektedir. Örneğin; değer zincirini petrokimya endüstrisi ve

rafinaj sektörü boyunca kaydırarak petrol ve gaz endüstrisinde katma değerin iyileştirilmesi ve katma değeri yüksek yeni ürünlerin yeni ihracat pazarlarına açılması amacıyla ihracat çeşitlendirmesidir.

Kaynağa bağımlı ülkelerdeki çeşitlendirme stratejileriyle ilgili dikkat edilmesi gereken konu; kalifiye insan gücünün kapasitesinin ve iyi gelişmiş bir altyapının, ekonomik yapının çeşitlendirilmesinde başarının ayrılmaz bir parçası olduğudur ve kaynak bağımlılığını ve kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasını azaltmak için gereken politika önlemlerinin başarılı bir şekilde uygulanması, politikaları doğru şekilde tasarlamaya yönelik siyasi iradeye ve bunları uygulayacak kurumsal kapasiteye bağlıdır.

Araştırmada elde edilen bu sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, Hollanda hastalığı konusunun belki de küresel piyasalar içerisinde en fazla sorun teşkil eden ve gelecekte en fazla araştırmaya konu olacak bir sorun olduğunu ifade etmek mümkündür. İşletmeler bazında da bir makro ekonomik sistemin birbirine bağlı kapalı sistem olarak ele alındığında, ülke içerisindeki olası bir kaynak krizi ya da dışa bağımlılık sadece o ülkenin yönetimi ve siyasi çevreyi değil, aynı zamanda tüm ülke içerisinde faaliyet gösteren işletmeleri de yakından ve derinden etkileyecektir. Bu nedenle, Hollanda hastalığı konusunda ileri çalışmalara ve alan uygulamalarına ihtiyaç vardır.

İleri araştırmalarda ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin ekonomi dışında teknoloji, iş gücü gibi farklı değerler üzerinden sınıflandırılması ve üretimler ile ilişkisi incelenebilir. Gelişmişlik dışında, bölgesel farklılıkların Hollanda hastalığı ve kaynak kullanımı ile ilişkisi ihracat yoğunlaşmasıyla birlikte değerlendirilebilir. Konunun politik, sosyal, ekonomik, teknolojik ve çevresel etkileri PESTEL analizi ile analiz edilebilir. Hollanda hastalığı ile gelişmekte olan ülkelerin kendi içerisindeki rekabetlerinin yararları, zararları, faydaları ve tehditleri SWOT analizi ile incelenebilir. Kaynak dışı ihracat yoğunlaşmasının maliyeti ile küresel pazarlarda rekabet üstünlüğü arasındaki ilişki incelenerek, fayda-maliyet analizleri yapılabilir. Politik anlamda küresel pazarlar ile politika gücünün ilişkisi uluslararası ilişkiler çerçevesinde incelenebilir. İşletme yöneticilerinin konuyla ilgili düşünceleri ve görüşleri alınarak, çevre ve paydaş analizleri yapılabilir. Ülkelerin kaynak planlaması ve uygulaması aşamaları için, daha fazla veri sağlayacak olan indikatör çalışmaları yapılabilir.

KAYNAKÇA

Aali, A. (2012). Hollanda Hastalığı Üzerinde Ampirik Bir Araştırma. *Yayınlanmamış yüksek lisans tezi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı (Erişim Tarihi: 12 Şubat 2021).

Abdulahi, M. E., Shu, Y. ve Khan, M. A. (2019). Resource rents, economic growth, and the role of institutional quality: a panel threshold analysis. *Resources Policy*, 61, 293-303. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.02.011.

Acaravcı, A. ve Kargı, G. (2015). Türkiye'de ihracatın çeşitlendirilmesi ve ekonomik büyüme. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1 (1), 1-16. DOI: 10.20979/ueyd.182891.

Addison, T., Le Billon, P. ve Murshed, S. M. (2002). Conflict in Africa: the cost of peaceful behaviour. *Journal of African Economies,* 11(3), 365–386. https://doi.org/10.1093/jae/11.3.365

Adejumo, A. O. (2018). The Dutch disease effects of remittances in Nigeria. *Unpublished thesis.* Faculty of Economic and Management Sciences. Stellenbosch University. http://hdl.handle.net/10019.1/105051 (Erişim Tarihi: 7 Şubat 2021).

Aghion, P., Bacchetta, P., Ranciere, R. ve Rogoff, K. (2006). Exchange rate volatility and productivity growth: the role of financial development. 12117, *NBER Working Papers, National Bureau of Economic Research,* Inc. DOI 10.3386/w12117.

Agosin, M. R., Alvarez, R. ve Bravo-Ortega, C. (2012). Determinants of export diversification around the world: 1962–2000. *The World Economy*, 35(3), 295-315. https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2011.01395.x

Agosin, M.R. (2007). Export diversification and growth in emerging economies. 233, 559- 562). *Working paper.* https://www.researchgate.net/profile/Manuel-Agosn/publication/46435663_Export_Diversification_And_Growth_In_Emer

ging_Economies/links/593ecbc20f7e9bf167c62a75/Export-Diversification-And-Growth-In-Emerging-Economies.pdf (Erişim Tarihi: 29 Şubat 2021)

Akça, E. E., Bal, H. ve Demiral, M. (2015). Doğal kaynak zenginligi ve ekonomik büyüme ilişkisinde yönetisim göstergelerinin aracılık etkisi: MENA ve Hazar ülkelerinden ampirik bulgular. *Ege Akademik Bakis*, *15*(3), 301. https://www.researchgate.net/profile/Harun-Bal-4/publication/299499020_Dogal_Kaynak_Zenginligi_ve_Ekonomik_Buyume_Iliskisinde_Yonetisim_Gostergelerinin_Aracilik_Etkisi_MENA_ve_Hazar_Ulkelerinden_Ampirik_Bulgular/links/5811eb4408ae57bf2bd0ec7e/Dogal-Kaynak-Zenginligi-ve-Ekonomik-Bueyueme-Iliskisinde-Yoenetisim-Goestergelerinin-Aracilik-Etkisi-MENA-ve-Hazar-Uelkelerinden-Ampirik-Bulgular.pdf (Erişim Tarihi: 11 Ocak 2021).

Akın, C. S. ve Aytun, C. (2018). Gelir dağılımının makroekonomik belirleyicileri: TÜRKİYE örneği. Mustafa *Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (42), https://dergipark.org.tr/en/pub/mkusbed/issue/39990/345984 (Erişim Tarihi: 13 Şubat 2021).

Alemu, A. (2009). Determinants of vertical and horizontal export diversification: evidences from Sub-Saharan Africa and East Asia, *Ethiopian Journal of Economics*, 17, (2), 107. DOI: 10.22004/ag.econ.249687.

Algieri, B. (2011). The Dutch disease: evidences from Russia. *Econ Change Restruct*, 44, 243–277. https://doi.org/10.1007/s10644-011-9101-4 .

Ali, R., Alwang, J. ve Siegel, P. B. (1991). Is export diversification the best way to achieve export growth and stability? a look at three African countries, *The World Bank Policy Research Working Paper*, WPS 729, Washington, DC https://documents1.worldbank.org/curated/en/635281468774612514/pdf/multi0page.pdf (Erişim Tarihi: 12 Mart 2021).

Alper, S. (2014). İhracat performansı ile uluslararası rekabet gücünün yapısal belirleyicileri arasındaki ilişki: OECD ve BRIIC ülkeleri uygulaması. *Yayınlanmamış doktora tezi.* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı (Erişim Tarihi: 3 Mart 2021).

Al-Sabah, M. (1988). The Dutch disease in an oil-exporting country: Kuwait, *OPEC review: energy economics and related issues*, 12(2), 129–144. doi:10.1111/j.1468-0076.1988.tb00312.x.

Alssadek, M. ve Benhin, J. (2021). Oil boom, exchange rate and sectoral output: an empirical analysis of Dutch disease in oil-rich countries. *Resources Policy*, 74, 102362. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102362 .

Anderson, James, E. ve Eric van Wincoop. (2004). Trade Costs. *Journal of Economic Literature*, 42 (3), 691-751.DOI: 10.1257/0022051042177649

Andrade, J.D. ve Duarte, A.P. (2013). The Dutch disease in the Portuguese economy. *GEMF Working Papers*, 05, Faculty of Economics, University of Coimbra. http://www4.fe.uc.pt/gemf/workingpapers/pdf/2013/gemf_2013-05.pdf. (Erişim Tarihi: 14 Nisan 2021).

Apergis, N., ve Payne, J. E. (2014). The oil curse, institutional quality, and growth in MENA countries: Evidence from time-varying cointegration. *Energy Economics, Elsevier*, 46(C), 1-9. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2014.08.026 .

Appleyard, D. R. (2006). The terms of trade between the United Kingdom and British India, 1858-1947. *Economic Development and Cultural Change* (54) 3, 635-54.

Aragon, F. M., Chuhan-Pole, P. ve Land, B. C. (2015). The local economic impacts of resource abundance: What have we learned? *World Bank Policy Research Working Paper*, 7263, https://doi.org/10.1596/1813-9450-7263.

Arezki, R. ve Brückner, M. (2009). Oil rents, corruption, and state stability: Evidence from panel data regressions, *IMF Working Papers*, 09(267).

https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2009/wp09267.pdf (Erişim Tarihi: 9 Mayıs 2021).

Arip, M. A., Yee, L. S. ve Abdul Karim, Bakri (2010): Export diversification and economic growth in Malaysia. *MPRA Paper*, 20588. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/20588 (Erişim Tarihi: 21 Nisan 2021).

Armstrong, C. (2011). Global resource distribution. In D.K. Chatterjee, (Ed.). *Encyclopedia of Global Justice* (pp.441-443). Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9160-5_286 .

Atkinson, G. ve Kirk Hamilton, K. (2003). Savings, growth and the resource curse hypothesis. *World Development*, 31(11), 1793-1807. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2003.05.001.

Auty, R. (1993). Sustaining development in mineral economies: the resource curse thesis (1st ed.). London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203422595 .

Auty, R. M. (2007). The resource curse and sustainable development. In A. Giles, S. Dietz & E. Neumayer (Eds.). *Handbook of Sustainable Development* (pp. 207-219). UK: Edward Elgar Publishing.

Auty, R.M. (1998). Resource abundance and economic development, improving the performance of resource-rich countries. *UNU/WIDER, Research for Action. 44*, Helsinki https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/rfa44.pdf (Erişim Tarihi: 11 Haziran 2021).

Baccaro, L. (2011). Labor, globalization and ınequality: are trade unions still redistributive? In D. Brady (Ed.) *Comparing European Workers Part B: Policies and Institutions* (*Research in the Sociology of Work, Vol. 22 Part 2*), Emerald Group Publishing Limited, Bingley, 213-285. https://doi.org/10.1108/S0277-2833(2011)000022B010

Badeeb, R. A., Lean, H. H. ve Clark, J. (2017). The evolution of the natural resource curse thesis: A critical literature survey. *Resources Policy*, 51, 123-134. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2016.10.015 .

Bahar, D. ve Santos, M. (2018). One more resource curse: Dutch disease and export concentration, *Journal of Development Economics*, 132(C), 102-114. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2018.01.002

Baier, S. L. ve Bergstrand, J.H. (2004). Economic determinants of free trade agreements. *Journal of International Economics* 64 (1), 29 – 63. https://doi.org/10.1016/S0022-1996(03)00079-5

Baldwin, R. E., ve Martin, P. (1999). Two waves of globalisation: superficial similarities, fundamental differences, *NBER Working Papers* 6904, National Bureau of Economic Research, Inc. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w6904/w6904.pdf (Erişim Tarihi: 3 Mart 2021).

Barbier, E. (2005). *Natural resources and economic development.* Cambridge: Cambridge University Press. Doi:10.1017/CBO9780511754036

Barbier, E. (2010). *Scarcity and frontiers: how economies have developed through natural resource exploitation.* Cambridge: Cambridge University Press. Doi:10.1017/CBO9780511781131

Barbier, E. B. (2012). 2002 – The role of natural resources in economic development. In K. wb (Ed.), *Australia's Economy in its International Context: The Joseph Fisher Lectures, Volume 2: 1956-2012* (pp. 487–516). University of Adelaide Press. http://www.jstor.org/stable/10.20851/j.ctt1t304mv.31 (Erişim Tarihi: 27 Nisan 2021).

Barczikay, T., Biedermann, Z. ve Szalai, L. (2020). An investigation of a partial Dutch disease in Botswana. *Resources Policy*, 67, (C). https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101665 (Erişim Tarihi: 11 Haziran 2021).

Barma, N. H., Kaiser, K., Le, T. M. ve Vinuela, L. (2012). Rents to riches? the political Economy of Natural Resource-led Development. *World Bank*. DOI: 10.1596/978-0-8213-8480-0.

Başol, K., Durman, M. ve Çelik, M. Y. (2005). Kalkınma sürecinin lokomotifi; doğal kaynaklar. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 61- 71. https://dergipark.org.tr/tr/pub/musbed/issue/23490/250167 (Erişim Tarihi: 3 Ocak 2021).

Bayraç, H. N. ve Çemrek, F. (2019). Hazar Bölgesi'nde enerji üretimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi ve Hollanda hastalığı: Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6 (10), 148-164. https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/50855/663250 (Erişim Tarihi: 27 Ocak 2021).

Bayramov, V. ve Orujova, L. (2017). Volatility, diversification and oil shock in resource-rich Turkic Countries: avenues for recovery. *Bilig, Special Issue on Eurasian Political Economy*, 303-329. https://dergipark.org.tr/en/pub/bilig/issue/42612/519424 (Erişim Tarihi: 25 Nisan 2021)

Bebczuk, R. N. ve Berrettoni, D. (2006). Explaining export diversification: an empirical analysis. *Documentos de Trabajo*,65. https://www.depeco.econo.unlp.edu.ar/wp/wp-content/uploads/2017/05/doc65.pdf (Erişim Tarihi: 26 Ocak 2021).

Benjamin, N.C., Devarajan, S. ve Weiner, R. J., (1989). The Dutch disease in a developing country : Oil reserves in Cameroon. *Journal of Development Economics, Elsevier*, 30(1), 71-92. https://doi.org/10.1016/0304-3878(89)90051-5

Bina J. (2019). The effect of natural resource dependence on education in Indonesia. *Unplished master's thesis.* Master's Programme in Economic Growth, Population and Development. Lund University School of Economics and Management. https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=8994499&fileOId=8994500 (Erişim Tarihi: 29 Ocak 2021).

Bjørnland, H. (1998). The economic effects of North Sea Oil on the manufacturing sector. *Scottish Journal of Political Economy*, 45, 553-585. https://doi.org/10.1111/1467-9485.00112.

Bjørnland, H.C. ve Thorsrud, L.A. (2016), Boom or gloom? examining the Dutch disease in two-speed economies. *Econ J*, 126: 2219-2256. https://doi.org/10.1111/ecoj.12302.

Blanco, L. ve Grier, R. (2012). Natural resource dependence and the accumulation of physical and human capital in Latin America. *Resources Policy, Elsevier*, 37(3), 281-295. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2012.01.005.

Blattman, C., Hwang, J. ve Williamson, J. (2007). Winners and losers in the commodity lottery: The impact of terms of trade growth and volatility in the Periphery 1870-1939, *Journal of Development Economics*, 82, (1), 156-179. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2005.09.003.

Boschini, A., Pettersson J. ve Roine, J. (2007). Resource curse or not: a question of appropriability, *Scandinavian Journal of Economics*, 109 (3), 593-617. https://doi.org/10.1111/j.1467-9442.2007.00509.x.

Botta, A. (2017). Dutch disease-cum-financialization booms and external balance cycles in developing countries. *Brazilian Journal of Political Economy*, 37(3), 459-477. https://doi.org/10.1590/0101-31572017v37n03a0.

Brahmbhatt, M. Canuto, O. ve Vostroknutova, E. (2010). Dealing with Dutch disease. *Economic Premise*, 16, World Bank, Washington, DC. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/10174. (Erişim Tarihi: 3 Nisan 2021).

Bresser-Pereira, L. C. (2013). The value of the exchange rate and the Dutch disease. *Brazilian Journal of Political Economy*, 33(3), 371-387 https://doi.org/10.1590/S0101-31572013000300001.

Bresser-Pereira, L. C. (2017). How to neutralize the Dutch disease notwithstanding the natural resources curse. In Likhachev Science Conference, St. Petersburg

University of Humanities and Social Sciences, St. Petersburg: May 18-20. https://bibliotecadigital.fgv.br/dspace/bitstream/handle/10438/18245/TD%20452-Luiz%20Carlos%20Bresser%20Pereira.pdf;jsessionid=F1799115802ACD91F25FF8A87AAA54C5?sequence=1. (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2021).

Bresser-Pereira, L.C. (2008). The Dutch disease and its neutralization: a Ricardian approach. *Revista de Economia Politica*, 28(1), 47–71. doi: 10.1590/S0101-31572008000100003.

Bresser-Pereira, L.C. (2009). The Dutch disease. *In Globalization and Competition: Why Some Emergent Countries Succeed while Others Fall Behind* (pp. 148-181). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511691928.006.

Bresser-Pereira, L.C. (2020). Neutralizing the Dutch disease. *Journal of Post Keynesian Economics,* 43 (2), 298-316. DOI: 10.1080/01603477.2020.1713004.

Brinčíková, Z. (2016). The Dutch disease: an overview. *European Scientific Journal, ESJ*, 12(10). https://doi.org/10.19044/esj.2016.v12n10p%p.

Brollo, F., Nannicini, T., Perotti, R. ve Tabellini, G. (2013). The political resource curse. *The American Economic Review*, 103(5), 1759–1796. http://www.jstor.org/stable/42920629. (Erişim Tarihi: 13 Nisan 2021).

Bröcker, J. ve Rohweder, H.C. (1990). Barriers to international trade. *Ann Reg Sci* 24, 289–305 https://doi.org/10.1007/BF01580475

Brunnschweiler, C. ve Bulte, E.H. (2008). The resource curse revisited and revised: a tale of Paradoxes and Red Herrings. *Journal of Environmental Economics and Management,* 55, 248-264. http://dx.doi.org/10.1016/j.jeem.2007.08.004 .

Brunnschweiler, C. N. ve Bulte, E. H. (2009). Natural resources and violent conflict: resource abundance, dependence, and the onset of civil wars. *Oxford Economic Papers*, 61(4), 651–674. http://www.jstor.org/stable/27784154 (Erişim Tarihi: 18 Mart 2021).

Bruno, M. VE Sachs, J. (1982). Energy and resource allocation: a dynamic model of the "Dutch Disease". *The Review of Economic Studies*, *49*(5), 845-859. https://doi.org/10.2307/2297191

Budina, N., Pang, G. VE van Wijnbergen, S. (2007). Nigeria's growth record: Dutch disease or debt overhang? *Policy Research Working Paper*, 4256. World Bank, Washington, DC. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/9 (Erişim Tarihi: 26 Mart 2021).

Buhaug, H. ve Gates, S. (2002). The geography of civil war. *Journal of Peace Research*. 39(4), 417-433. https://doi.org/10.1177/0022343302039004003 .

Buiter, W.H. ve Purvis, D. (1983). Oil, disinflation and export competitiveness: a model of the Dutch disease. In J.S. Bhandari & B.H. Putnam. *Economic Interdependence and Flexible Exchange Rates* (pp.221-248). Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, DOI:10.3386/w0592.

Bunte, J. B. (2016). Wage Bargaining, Inequality, and the Dutch Disease. *International Studies Quarterly*, *60*(4), 677–692. http://www.jstor.org/stable/44510132 (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2021).

Busse, M. ve Gröning, S. (2013). The resource curse revisited: governance and natural resources. *Public Choice* 154, 1–20. https://doi.org/10.1007/s11127-011-9804-0.

Cockburn, J., Henseler, M., Maisonnave, H. ve Tiberti, L. (2018). Vulnerability and policy responses in the face of natural resource discoveries and climate change: Introduction. *Environment and Development Economics*, 23(5), 517-526. doi:10.1017/S1355770X18000347

Collier, P. (2007). *The bottom billion: why the poorest countries are failing and what can be done about it*. New York: Oxford University Press.

Collier, P. ve Hoeffler, A. (2005). Resource rents, governance, and conflict. *Journal of Conflict Resolution*, *49*(4), 625–633. https://doi.org/10.1177/0022002705277551 .

Copeland, B. R. (1991). Tourism, welfare and de-industrialization in a small open economy. *Economica*, 58(232), 515–529. https://doi.org/10.2307/2554696.

Corden, W. M. (1984). Booming sector and Dutch disease economics: survey and consolidation. *Oxford Economic Papers*, 36(3), 359–380. http://www.jstor.org/stable/2662669 (Erişim Tarihi: 23 Mart 2021).

Corden, W. M. (2012). The Dutch disease in Australia: policy options for a three-speed economy. *Melbourne Institute Working Paper*, 5 (12). http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2018642.

Corden, W. M. ve Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-ındustrialisation in a small open economy. *The Economic Journal*, 92(368), 825–848. https://doi.org/10.2307/2232670

Cotet, A. M. ve Tsui, K. K. (2013). Oil and conflict: what does the cross country evidence really show? *American Economic Journal: Macroeconomics*, 5(1), 49–80. http://www.jstor.org/stable/43189930 (Erişim Tarihi: 11 Nisan 2021).

Cruz, S. (2011). The Resource curse and Peru: a potential threat for the future. Unpublished Master Thesis. https://repository.usfca.edu/thes/4/.(Erişim Tarihi: 9 Mart 2021).

Cust, J. F. ve Mihalyi, D. (2017). The presource curse. *Finance and Development*, 54. https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2017/12/pdf/cust.pdf (Erişim Tarihi: 20 Mart 2021).

Davis, G. (1995). Learning to love the Dutch disease: evidence from the mineral economies, *World Development*, 23, (10), 1765-1779. https://doi.org/10.1016/0305-750X(95)00071-J.

Davis, G.A. (2011). The resource drag. *Int Econ Econ Policy* 8, 155–176. https://doi.org/10.1007/s10368-011-0193-0

Davis, G.A. ve Tilton, J.E. (2005). The resource curse. *Natural Resources Forum*, 29, 233-242. https://doi.org/10.1111/j.1477-8947.2005.00133.x .

de Dios, E. S . (Jan 16, 2012). Dutch disease? make that Spanish. *Business World.* https://econ.upd.edu.ph/perse/?p=658 (Erişim Tarihi: 18 Mayıs 2021).

de Ferranti, D., Perry, G. E., Lederman, D. ve Maloney, W. E. (2002). From natural resources to the knowledge economy: trade and job quality. World Bank Latin American and Caribbean Studies Viewpoints. Washington, DC: World Bank https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14040 (Erişim Tarihi: 24 Mart 2021).

de Zeeuw, A. (2000). Resource management: do we need public policy? *EC-DG Environment.* https://ec.europa.eu/environment/enveco/resource_efficiency/pdf/studies/zeeuw.pdf (Erişim Tarihi: 10 Şubat 2021).

Değer, M. K. (2010). İhracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme: Türkiye deneyimi (1980-2006). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 24 (2), 259-287. https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/2699/35591 (Erişim Tarihi: 13 Nisan 2021).

Deichmann, U. ve Indermit G. (2008) The Economic Geography of Regional Integration, *A quarterly magazine of the IMF*. December 2008, (45), 4. https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2008/12/deichmann.htm (Erişim Tarihi: 10 Mart 2021).

Dennis, A. ve Shepherd, B. (2007). Trade costs, barriers to entry, and export diversification in developing countries, *Policy Research Working Paper Series*, No 4368, The World. Bank. https://documents1.worldbank.org/curated/en/291441468314045527/pdf/WPS4368.pdf (Erişim Tarihi: 14 Haziran 2021).

Destek, M. A., Okumuş, İ. ve Yıldırım, A. (2017). Tarımsal katma değer üzerinde hollanda hastalığı etkileri: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan için bulgular. *Bilig*, 83, 225-239. https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/42612/519384 (Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2021).

Di John, J. (2009). From windfall to curse? oil and ındustrialization in Venezuela, 1920 to the Present. University Park: Penn State University Press. ISBN: 978-0-271-03553-6.

Di John, J. (2010). The 'resource curse': theory and evidence. *Real Instituto Elcano* ARI 172, 1-9. https://www.files.ethz.ch/isn/125773/ARI172-2010_DiJohn_Resource_Course_Theory_Evidence_Africa_LatinAmerica.pdf (Erişim Tarihi: 19 Şubat 2021).

Di John, J. (2011). Is there really a resource curse? a critical survey of theory and evidence. *Global Governance*, 17(2), 167-184. http://www.jstor.org/stable/23033728 (Erişim Tarihi: 19 Şubat 2021).

Dobrynskaya, V. ve Turkisch, E. (2009). Economic diversification and Dutch disease in Russia. *Post-Communist Economies*, 22(3). SSRN: https://ssrn.com/abstract=2179895 (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2021).

Doğanay, H. ve Altaş, N. T. (2022). *Doğal kaynaklar (11.baskı).* Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık- Akademik Kitaplar. ISBN 978-605-364-623-5.

Easterly, W. (June, 2002). Inequality does cause underdevelopment: new evidence from commodity endowments, middle class share, and other determinants of per capita income. *Working Paper Center for Global Development*, 1, Washington DC. https://www.cgdev.org/sites/default/files/2789_file_cgd_wp001.pdf (Erişim Tarihi: 19 Şubat 2021).

Edwards, S. (1985). Commodity export boom and the real exchange rate: the money-inflation link. In J. P. Neeny & S. van Wijnbergen (Eds.), *Natural Resources and the Macroeconomy*. Cambridge, MA: MIT Press, DOI 10.3386/w1741.

Edwards, S. ve van Wijnbergen, S. (1989). Disequilibrium and structural adjustment. In H. Chenery & T.N. Srinivasan (Eds.), *Handbook of Development Economics* (pp.1481-1533) 1 (2), Elsevier. https://doi.org/10.1016/S1573-4471(89)02015-2.

Efeoğlu, R. ve Pehlivan, C. (2018). Hollanda hastalığı: Venezuela, Suudi Arabistan, Rusya ve Nijerya ülkeleri üzerine bir araştırma. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 197-216. https://dergipark.org.tr/en/pub/dusbed/issue/38695/449774. (Erişim Tarihi: 19 Şubat 2021).

European Commission- DG Environment. (March, 2002). Analysis of selected concepts on resource management. a study to support the development of a thematic community strategy on the sustainable use of resources. COWI. https://ec.europa.eu/environment/archives/natres/pdf/cowlstudy.pdf (Erişim Tarihi: 12 Mart 2021).

Fardmanesh, M. (1991). Dutch disease economics and oil syndrome: an empirical study. *World Development* 19 (6), 711-717. https://doi.org/10.1016/0305-750X(91)90205-V.

Fatas, A. ve Mihov, I. (2003). The case for restricting fiscal policy discretion, *The Quarterly Journal of Economics*, 118(4), 1419-1447. https://doi.org/10.1162/003355303322552838 .

Feenstra, R.C. (2002). Advanced international trade: theory and evidence. University of California, Davis, and National Bureau of Economic Research. 657. http://course.sdu.edu.cn/G2S/eWebEditor/uploadfile/20120417190154_999045912265.pdf (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2021).

Findlay, R. (1996). The emergence of the world economy: towards a historical perspective, 1000-1750. *Department of Economics Discussion Papers, 9596-08* Columbia University. https://doi.org/10.7916/D86T0V5R .

Frankel, J. A. (2012). The natural resource curse: a survey of diagnoses and some prescriptions. *HKS Faculty Research Working Paper Series*, RWP12-014, John F. Kennedy School of Government, Harvard University. http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:8694932 (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2021).

Galor, O. ve Weil, D. N. (1999). From Malthusian Stagnation to modern growth. *The American Economic Review*, 89 (2), 150–154. http://www.jstor.org/stable/117097 (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2021).

Gandolfo, G. (1987). International economics volume 1: the pure theory of international trade. Springer Berlin, Heidelberg. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-662-02524-6.

Gedikli, A. (2020). An investigation of the reasons for the natural resource curse: selected country cases. *Business and Economics Research Journal*, 11 (1), 15-31. ISSN:2619-9491 DOI: 10.20409/berj.2019.230.

Gelb, A. H. (1988). Windfall gains: blessing or curse? New York: Oxford University Press. https://www.academia.edu/61928500/Oil_windfalls_blessing_or_curse. (Erişim Tarihi: 5 Mart 2021).

Gelb, A. H. (2012). Economic diversification in resource-rich countries. In *Beyond the Curse*. USA: International Monetary Fund. https://www.elibrary.imf.org/view/book/9781616351458/ch004.xml ((Erişim Tarihi: 25 Nisan 2021).

Ghauri, P. ve Cateora, P. (2011). *International marketing.* Edinburgh: Edinburgh Business School Heriot-Watt University. https://ebs.online.hw.ac.uk/documents/course-tasters/english/pdf/h17ik-bk-taster.pdf (Erişim Tarihi: 19 Nisan 2021).

Gochberg, W. ve Menaldo, V. (2016). The resource curse puzzle across four waves of work. In T. Van de Graaf, B. Sovacool, A. Ghosh, F. Kern & M. Klare, (Eds.). *The Palgrave Handbook of the International Political Economy of Energy* (pp.505-525). Palgrave Handbooks in IPE. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-55631-8_21 .

Greasley, D. ve Madsen, J. B. (2010). Curse and boon: natural resources and long-run growth in currently rich economies. *Economic Record*, 86 (274), 311-328. http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4932.2009.00617.x.

Gregory, R. (1976), Some ımplications of the growth of the mineral sector. *Australian Journal of Agricultural Economics,* 20, 71-91. https://doi.org/10.1111/j.1467-8489.1976.tb00178.x .

Gümplová, P. (2021). Normative view of natural resources—global redistribution or human rights–based approach? *Hum Rights Rev*, 22, 155–172. https://doi.org/10.1007/s12142-021-00615-3 .

Gylfason, T. (2001). Lessons from the Dutch disease: causes, treatment, and cures. *Oxford Economic Papers*, *36*(3), 359-380. https://www.researchgate.net/publication/277227867_Lessons_from_the_Dutch_disease_Causes_treatment_and_cures. (Erişim Tarihi: 9 October 2021).

Gylfason, T. (2001). Natural resources, education, and economic development, *European Economic Review*, 45, (4-6), 847-859. https://doi.org/10.1016/s0014-2921(01)00127-1 .

Gylfason, T. (2011). Natural resource endowment: a mixed blessing? *CESifo Working Paper Series*, 3353, http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1766385.

Gylfason, T., Herbertsson, T. ve Zoega, G. (1999). A mixed blessing: natural resources and economic growth. *Macroeconomic Dynamics*, 3(2), 204-225. doi:10.1017/S1365100599011049.

Haber, S. ve Menaldo, V. (2011). Do natural resources fuel authoritarianism? a reappraisal of the resource curse. *The American Political Science Review*, 105(1), 1–26. http://www.jstor.org/stable/41480824 (Erişim Tarihi: 28 Nisan 2021).

Hao, L., Ahmad, S., Chang, H. L. ve Umar, M. (2021). Knowledge spill-over and ınstitutional quality role in controlling Dutch disease: a case of BRICS countries. *Resour. Policy* 72 (8). https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102114.

Harrigan, F. (2007). Technology and development in Asia. *ERD Policy Brief Series* 49, Economics and Research Department, Asian Development Bank.

https://www.think-asia.org/bitstream/handle/11540/2124/pb049.pdf?sequence=1 (Erişim Tarihi: 12 Mart 2021).

Harvie, C. (2019). The Dutch disease and economic diversification: should the approach by developing countries be different? In K. Jayanthakumaran, N. Shukla, C. Harvie & O. Erdenetsogt, (Eds.). *Trade Logistics in Landlocked and Resource Cursed Asian Countries* (pp.9-45). Singapore: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-981-13-6814-1_2 .

Hassan, Y. (2021). Critique of resource curse framework, *Journal of Global Resources, Biannual International Peer-Reviewe*d Journal, (7)1. DOI: 10.46587/JGR. 2021.v07i01.006

Hausmann, R. ve Rigobon, R. (2002). An alternative interpretation of the 'resource curse': theory and policy ımplications, *NBER Working Papers*, 9424, National Bureau of Economic Research, Inc. DOI:10.3386/w9424.

Havranek, T., Horvath, R. ve Zeynalov, A. (2016). Natural resources and economic growth: a meta-analysis, *IES Working Paper*, 03, Charles University in Prague, Institute of Economic Studies (IES), Prague. http://hdl.handle.net/10419/174170 (Erişim Tarihi: 19 Nisan 2021).

Hayami, Y. ve Godo, Y. (2005). Development economics: from the poverty to the wealth of nations (third edition). Oxford University Press: Oxford, London. http://dx.doi.org/10.1093/0199272700.001.0001.

Heinrich, A. (2011). Challenges of a resource boom: review of the literature. *(Arbeitspapiere und Materialien /Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, 114).* Bremen: Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-441582 (Erişim Tarihi: 12 May 2021).

Herzer, D. ve Nowak-Lehnmann D. F. (2006). What does export diversification do for growth? Aneconometric analysis. *Applied economics*, 38 (15), 1825-1838. https://doi.org/10.1080/00036840500426983 (Erişim Tarihi: 9 Nisan 2021).

Hesse, H. (2008). Export diversification and economic growth. *Working paper, 21*. The International Bank for Reconstruction and Development, World Bank. https://invenio.unidep.org/invenio//record/18458/files/hesse.pdf (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2021).

Hirschman, A. O. (1958). *The strategy of economic development*. New Haven: Yale University Press.

Hirschman, A. O. (1981). Essays in trespassing: economics to politics and beyond. New York: Cambridge University Press. ISBN: 9780521282437.

Hirschman, A. O. (2013). A Generalized linkage approach to development, with special reference to Staples. *In The Essential Hirschman* (pp.155-194). Princeton: Princeton University Press. https://doi.org/10.1515/9781400848409-008 .

Holzner, M. (2011). Tourism and economic development: The beach disease? *Tourism Management*, 32(4), 922-933. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.08.007.

Humphreys, M., Sachs, J. D., Stiglitz, J. E. ve Soros, G. (2007). Introduction: what is the problem with natural resource wealth? In M. Humphreys, J. D. Sachs, & J. E. Stiglitz (Eds.). *Escaping the Resource Curse* (pp.1–20). Columbia University Press. http://www.jstor.org/stable/10.7312/hump14196.5 (Erişim Tarihi: 10 Haziran 2021).

Hutchison, M. M. (1990). Manufacturing sector resiliency to energy booms: empirical evidence from Norway, the Netherlands and the United Kingdom. *BIS Working Paper*, http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.868575.

Hutchison, M. M. (1994). Manufacturing sector resiliency to energy booms: empirical evidence from Norway, the Netherlands, and the United Kingdom. *Oxford Economic Papers*, 46(2), 311–329. http://www.jstor.org/stable/2663655 (Erişim Tarihi: 18 Haziran 2021).

Hvidt, M. (2013). Economic diversification in GCC countries: past record and future trends. Kuwait Programme on Development, Governance and Globalisation in

the Gulf States. *London School of Economics and Political Science,*27. London, UK. http://eprints.lse.ac.uk/55252/ (Erişim Tarihi: 26 Nisan 2021).

Ildırar, M. ve Kıral, E. (2018). Piyasa yapısı ve yoğunlaşma: Türk otomotiv sektörü üzerine bir analiz. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 18 (1), 93-117. DOI: 10.11616/asbed. v18i38800.459484

Imbs, J. ve Wacziarg, R. (2003). Stages of diversification. *The American Economic Review*, *93*(1), 63–86. http://www.jstor.org/stable/3132162 (Erişim Tarihi: 28 Haziran 2021).

Isham, J., Woolcock, M., Pritchett, L. ve Busby, G. (2005). The varieties of resource experience: natural resource export structures and the political economy of economic growth. *The World Bank Economic Review,* 19(2), 141–174. http://www.jstor.org/stable/40282212 (Erişim Tarihi: 18 Nisan 2021).

Ismail, K. ve Arezki, R. (2010). Boom-bust cycle, asymmetrical fiscal response and the Dutch disease, *IMF Working Papers*, 94. https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2010/094/article-A001-en.xml. (Erişim Tarihi: 16 Nisan 2021).

Jansen, M., Peters, R. ve Salazar-Xirinachs, J. M. (2011). *Trade and employment: from myths to facts*. Geneva: International Labour Office. ISBN: 978-92-2-125321-1.

Jayanthakumaran, K., Bari, M.T. ve Perera, N. (2019). Inclusion of firm heterogeneity in resource boom-bust cycle literature. In K. Jayanthakumaran, N. Shukla, C. Harvie& O. Erdenetsogt. (Eds). *Trade Logistics in Landlocked and Resource Cursed Asian Countries* (47-70). Singapore: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-981-13-6814-1_3

Johansson, L. M. ve Pettersson, J. (2009). Tied aid, trade-facilitating aid or trade-diverting aid? *Working Paper,* 5, Uppsala University, Department of Economics, https://nbn-resolving.de/urn:nbn:se:uu:diva-101264 (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2021).

Jones, Y. M. (2014). Debt overhang and natural resources: revisiting the resource curse hypothesis. *Unpublished doctoral thesis*. School of Business, Economics and Informatics Birkbeck College, University of London. https://core.ac.uk/download/pdf/333900584.pdf . (Erişim Tarihi: 3 Mayıs 2021).

Kallevig, S. G. (2013). Norveç ve Türkiye örnekleri üzerinden hollanda hastalığı teorisi ve sıcak para karşılaştırması. *Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Para, Sermaye Piyasaları ve Finansal Kurumlar Anabilim Dalı.

Kamas, L. (1986). Dutch disease economics and the Colombian export boom. *World Development* 14 (9), 1177-1198. https://doi.org/10.1016/0305-750X(86)90119-1 .

Karacan, R., Cengiz, V. ve Kilickan, Z.Y. (2019). A different approach to the relation between imports and inflation inTurkey: Dutch disease illustration. Journal of Economics, Finance and Accounting (JEFA), V.6(3), p.159-169 : http://doi.org/10.17261/Pressacademia.2019.1114

Karl, T. L. (1997). The paradox of plenty: oil booms and petro states. Berkeley University Press: Berkeley, CA.

Kaulich, F. (2012). Diversification vs. specialization as alternative strategies for economic development: Can we settle a debate by looking at the empirical evidence? *Development Policy, Statistics and Research Branch Working Paper.* United Nations Industrial Development Organization (UNIDO). DOI: 10.13140/RG.2.1.1676.7208

Kızıl, C., Akman, V. ve Erarslan, İ. (2017). Finansal Açıdan Hollanda Hastalığı ve Doğal Kaynak Lanetinin Paradoksal Etkileri: Bir Literatür İncelemesi. 2. International African Conference On Current Studies.

Kibritçioğlu, A. (1994). Adam Smith'in uluslararası iktisat kuramına katkıları hakkında. *Ekonomik Yaklaşım,* 5(12), 55-62.

https://www.bibliomed.org/mnsfulltext/94/94-1395598234.pdf?1667150019 (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2021).

Koç, E., Şenel, M. C. ve Kaya, K. (2018). Dünyada ve Türkiye'de sanayileşme ı- strateji ve temel sanayileşme sorunları. *Mühendis ve Makina,* 59 (690), 1-26. https://dergipark.org.tr/en/pub/muhendismakina/issue/48390/621133. (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2021).

Kojo, N. C. (2014). Demystifying Dutch disease, *Policy Research Working Paper Series* 6981, The World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/19345/WPS6981.pdf?sequence=1 (Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2021).

Kolb, R.W., Sarr, M., Bulte, E., Meissner, C. ve Swanson, T. (2011). Sovereign Debt and the Resource Curse. In Sovereign Debt, R.W. Kolb (Ed.). https://doi.org/10.1002/9781118267073.ch6

Kolk, A. ve Margineantu, A. (2009). Globalisation/regionalisation of accounting firms and their sustainability services. *International Marketing Review*, 26(4/5), 396-410. https://doi.org/10.1108/02651330910971959

Kronenberg, T. (2004). The curse of natural resources in the transition economies. *Economics of Transition*, 12, (3), 399–426. https://doi.org/10.1111/j.0967-0750.2004.00187.x .

Krugman, P. (1987). The narrow moving band, The Dutch disease, and the competitive consequences of Mrs. Thatcher. *Journal of Development Economics*, 27(1-2), 41-55. https://doi.org/10.1016/0304-3878(87)90005-8 .

Kuyucuklu, N. (1998). *Doğal kaynaklar ve çevre ekonomisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Lam, R. ve Wantchekon, L. (2003). Political dutch disease. Manuscript. New York: Department of Politics, New York University http://neumann.hec.ca/neudc2004/fp/wantchekon_leonard_avril_16.pdf (Erişim Tarihi: 4 Mayıs 2021).

Lartey, E.K.K., Mandelman, F.S. ve Acosta, P.A. (2012). Remittances, exchange rate regimes and the Dutch disease: A panel data analysis. *Review of International Economics,* 20, 377-395. https://doi.org/10.1111/j.1467-9396.2012.01028.x.

Latimer, I. (2015). Avoiding turmoil: a comparative exploration of the 'resource curse'. *Unpublished thesis*. Arts in International Political Economy University of Puget Sound. https://soundideas.pugetsound.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1019&context=ipe_theses. (Erişim Tarihi: 27 Mayıs 2021).

Lederman, D. ve Maloney, W. F. (2007). Trade structure and growth. In D. Lederman, & W. F. Maloney, (Eds.). *Natural Resources: Neither Curse nor Destiny* (pp.15-40). Washington, DC: World Bank; Palo Alto, CA: Stanford University Press.

Lei, Y. ve Michaels, G. (2014). Do giant oilfield discoveries fuel internal armed conflicts? *Journal of Development Economics, Elsevier*, 110(C), 139-157. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2014.06.003.

Leite, C. ve Weidmann, J. (1999). Does mother nature corrupt-natural resources, corruption, and economic growth. *IMF Working Paper,* 1999(085), 34. http://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=3126 (Erişim Tarihi: 4 Mayıs 2021).

Lewis K. ve Housden M. (1998). *An Introduction to International Marketing A Guide to Going Global.* London: Kogan Page Limited. ISBN 0 7494 2246 7.

Looney, R.E. (1991). Diversification in a small oil exporting economy: The impact of the Dutch disease on Kuwait's industrialization. *Resources Policy*, 17(1), 31-41. https://doi.org/10.1016/0301-4207(91)90024-P .

Lotfi, B. ve Karim, M. (2016). Dutch disease and changes of the productive structure in Moroccan economy. An Analysis Using VECM, *Advances in Management & Applied Economics,* 6 (4), 25-44. ISSN: 1792-7552(online). http://www.scienpress.com/Upload/AMAE/Vol%206_4_3.pdf (Erişim Tarihi: 19 Mayıs 2021).

Lujala, P. (2003, March). Classification of natural resources. *In Trabajo elaborado para el ECPR Joint Session of Workshop. Edimburgo, Reino Unido.*28 https://www.researchgate.net/profile/Paeivi-Lujala/publication/228422462_Classification_of_natural_resources/links/5613987608aedee13b5cec3d/Classification-of-natural-resources.pdf (Erişim Tarihi: 17 Mart 2021).

Makochekanwa, A. (2009). An empirical test of the Dutch disease hypothesis on Botswana's main exports. https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/4244.pdf . (Erişim Tarihi: 19 Nisan 2021).

Manzano, O. ve Rigobon, R. (2001). Resource curse or debt overhang? *NBER Working Papers* 8390, *National Bureau of Economic Research*, Inc. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w8390/w8390.pdf (Erişim Tarihi: 11 Nisan 2021).

Manzano, O. ve Rigobón, R. (2007). Resource curse or debt overhang? In D. Lederman, & W. F. Maloney, (Eds.). *Natural Resources: Neither Curse nor Destiny (pp.41-71)* Washington, DC: World Bank; Palo Alto, CA: Stanford University Press.

Marques, A. C. ve Pires, P. S. (2019). Is there a resource curse phenomenon for natural gas? Evidence from countries with abundant natural gas. *Resources Policy, Elsevier*, 63 (C), 1-11. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.101466.

Matadeen, J., Matadeen, S. ve Seetanah, B. (March,2011). Trade openness and economic growth: Evidence from Mauritius. In *Proceedings of the WTO Chairs Programme, International Conference on International Trade and Investment,* ICITI 2011 (pp. 20-21). ISSN: 16941225. (Erişim Tarihi: 21 Nisan 2021).

Matsuyama, K. (1992). Agricultural productivity, comparative advantage, and economic growth. *Journal of Economic Theory*, 58, 317-334. https://doi.org/10.1016/0022-0531(92)90057-O .

Matsuyama, K. (2005), Credit market imperfections and patterns of international trade and capital flows. *Journal of the European Economic Association,* 3,714-723. https://doi.org/10.1162/jeea.2005.3.2-3.714.

Mchani, S. (2020). The relationship between export diversification, export concentration and economic growth. *Unpublished master thesis*. Nelson Mandela Metropolitan University. http://hdl.handle.net/10948/49670 (Erişim Tarihi: 10 Nisan 2021).

Mehlum, H., Moene, K.L. ve Torvik, R. (2005). Cursed by resources or institutions? *Working Paper Series 5705*, 10, Department of Economics, Norwegian University of Science and Technology. ISSN 1503-299X. http://www.svt.ntnu.no/iso/WP/2005/10worldeconomy7.pdf (Erişim Tarihi: 5 Mayıs 2021).

Meilak, C. (2008). Measuring export concentration: the implications for small states. *Bank of Valetta Review*, 37, 35-48. https://www.researchgate.net/publication/242229866_Measuring_export_concentration_the_implications_for_small_states. (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2021).

Menaldo, V. (2016). *The Institutions Curse: natural resources, politics, and development (Business and Public Policy).* Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781316481530.

Mien, E. ve Goujon, M. (2021). 40 Years of Dutch disease literature: lessons for developing countries. *Comp Econ Stud*. https://doi.org/10.1057/s41294-021-00177-w .

Mihalyi, D. ve Scurfield, T. (2020). How did Africa's prospective petroleum producers fall victim to the presource curse? *Policy Research Working Paper*, 9384. World Bank, Washington, DC. http://hdl.handle.net/10986/34470. (Erişim Tarihi: 3 Nisan 2021).

Mikesell, R. F. (1997). Explaining the resource curse, with special reference to mineral-exporting countries, *Resources Policy, Elsevier,* 23(4), 191-199. https://doi.org/10.1016/S0301-4207(97)00036-6

Murphy-Braynen M.B. ve Thurman, R.M. (2019). The relationship between export diversification & economic growth: a comparative analysis with a focus on small island states. *International Journal of Trade, Economics and Finance* 10 (4), 73-84. DOI: 10.18178/ijtef.2019.10.4.641.

Murphy-Braynen, M. (2019). How does export diversification impact economic growth? *Muma Business Review Research Question Review,* 3(4), 42-54. https://www.academia.edu/81555267/How_Does_Export_Diversification_Impact_Economic_Growth (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2021).

Murshed, S. M. (2004). When does natural resource abundance lead to a resource curse? *IIED-EEP Working Paper, Discussion Papers 04-01*. London. https://www.iied.org/sites/default/files/pdfs/migrate/9250IIED.pdf (Erişim Tarihi: 19 Nisan 2021).

Murshed, S. M. ve Altaf, Z. (2007). What turns a blessing into a curse? the political economy of natural resource wealth [with Comments]. *The Pakistan Development Review*, 46(4), 351–377. http://www.jstor.org/stable/41261170 (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2021).

Myint, H. (1958). The classical theory of international trade and the underdeveloped countries. *The Economic Journal*, 68(270), 317–337. https://doi.org/10.2307/2227598.

Myint, H. (1987). The neoclassical resurgence in development economics: its strength and limitations. In G. M. Meier, (Ed.). *Pioneers in development: second series* (pp.105-144). New York: Oxford University for the World Bank. ISBN 0-19-520542-1.

Nath, H. K. (2015). Natural resources, the resource curse and sustainable development. Journal of Open Learning and Research Communication: 1, 26–45. http://dlkkhsou.inflibnet.ac.in:8080/jspui/handle/123456789/79 .

Natural Resource Governance Institute [NRGI]. (March, 2015). The resource curse: the political and economic challenges of natural resource wealth. NRGI Reader,

https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/nrgi_readers_compilation.pdf (Erişim Tarihi: 4 Nisan 2021).

Naude, W. ve Rossouw, R. (2008). Export diversification and specialization in South Africa: extent and impact. *World Institute for Development Economic Research*, 93, 1-32. https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/rp2008-93.pdf (Erişim Tarihi: 11 Nisan 2021).

Neumayer, E. (2004). Does the 'resource curse' hold for growth in genuine income as well? World Development, 32 (10), 1627-1640, https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.05.005.

Niftiyev, I. (2018). De-industrialization patterns of Azerbaijan: potential outcomes of Dutch Disease Syndrome. *EconStor Preprints* 227733, ZBW- Leibniz Information Centre for Economics. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3748107.

Niftiyev, I. (2020). Descriptive analysis of employment in Azerbaijan: possibilities of the Dutch Disease, *Journal of Economic Sciences: Theory & Practice, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)*, 77(1), 100– 112. Retrieved May 22, 2021, from http://hdl.handle.net/10419/235157 .

Nişancı, M., Yurttançıkmaz, Z. Ç., Doker, A. C. ve Emsen, Ö. S. (2016). Petrol gelirlerine bağımlılığın yüksek olduğu geçiş ekonomilerinde petrol fiyatları ihracat istihdam ve ekonomik büyüme ilişkileri. *International Conference on Eurasian Economies içinde* (ss.752-759). https://www.avekon.org/papers/1639.pdf . (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2021).

Ojaghlou, M. (2019). Tourism-led growth and risk of the Dutch disease: Dutch disease in Turkey. *International Business Research Published by Canadian Center of Science and Education.* 12(7), 103-120. Doi 10.5539/ibr. v12n7p103.

Olanya, D. R. (2012). Resource curse, staple thesis and rentier politics in Africa. *III* Conference Paper nº 33, Conferência Internacional Do IESE. Retrieved February, 4, 2021 from https://www.iese.ac.mz/lib/publication/III_Conf2012/IESE_IIIConf_Paper33.pdf

Oliveira, H. C. D., Jegu, E. Ve Santos, V. E. (2020). Dynamics and determinants of export diversification in Brazil from 2003 to 2013. *Economia e Sociedade*, 29, 29-51. https://doi.org/10.1590/1982-3533.2020v29n1art02

Oomes, N. ve K. Kalcheva (2007). Diagnosing Dutch disease: does Russia have the symptoms? *IMF Working Papers*,7102. https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2007/wp07102.pdf . (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2021).

Osakwe, P. N. (2007). Foreign aid, resources and export diversification in Africa: a new test of Existing Theories. *United Nations Economic Commission for Africa, African Trade Policy Centre, Work in Progress*, 61. https://hdl.handle.net/10855/25080 (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2021).

Overseas Development Institute [ODI]. (2006). Meeting the challenge of the 'resource curse': *International Experiences in Managing the Risks and Realising the Opportunities of Non-Renewable Natural Resource Revenues*. London: Overseas Development Institue. http://cdn-odi-production.s3-website-eu-west-1.amazonaws.com/media/documents/839.pdf (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2021).

Palma, J. (2014). De-indsutrialisation, 'premature'de-industrialisation and the Dutch-disease. Revista NECAT. http://www.fae.usach.cl/cursos/desarrolloeconomico/U4_Palma_(2013)_Deindustrialisation-Premature.pdf (Erişim Tarihi: 11 Haziran 2021).

Papyrakis, E. (2017). The resource curse- what have we learned from two decades of intensive research: Introduction to the Special Issue, *The Journal of Development Studies*, 53 (2), 175-185. DOI: 10.1080/00220388.2016.1160070.

Parteka, A. (2007). Employment and export specialization patterns versus gdp per capita performance- unifying approach, No 302, *Working Papers*, Universita' Politecnica delle Marche (I), Dipartimento di Scienze Economiche e Sociali. http://docs.dises.univpm.it/web/quaderni/pdf/302.pdf (Erişim Tarihi: 23 Haziran 2021).

Pegg, S. (2010). Is there a Dutch disease in Botswana? *Resources Policy*, 35, 14–19. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2009.07.003

Pirasteh, H., Sayadi, M. ve Saghafi, M. (2009). Economic growth and stability in the Euro-Med Region: Concentration or Diversification? *Iranian Economic Review*, 14(23), 105-130. doi: 10.22059/IER.2009.32676.

Polterovich, V., Popov, V. ve Tonis, A. (2008). Mechanisms of resource curse, economic policy and growth. *New Economic School Working Paper.* http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1755004 .

Rajan, R. ve Subramanian, A. (2011). Aid, Dutch disease, and manufacturing growth, *Journal of Development Economics,* 94, (1), 106-118. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2009.12.004.

Reeves, M.ve Deimler, M. (2012). Adaptability: The New Competitive Advantage. In M. Deimler, R. Lesser, D. Rhodes and J. Sinha (Eds.). *In Own the Future* https://doi.org/10.1002/9781119204084.ch2

Reisinezhad, A. (2020). The Dutch Disease revisited: Theory and evidence. *HAL*. halshs-03012647. https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-03012647 (Erişim Tarihi: 23 Haziran 2021).

Riyazi, İ., Özdemir, D., Doker, A. C. ve Emsen, Ö. S. (2017). Hollanda Hastalığı ve İran Ekonomisi: Zorunlu Otarşiye Yönelim Hastalığı Baskıladı mı? Internatıonal Conference On Eurasıan Economıes 2017.

Robinson, J. A., Torvik, R. ve Verdier, T. (2006). Political foundations of the resource curse. *Journal of Development Economics, Elsevier,* 79(2), 447-468. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2006.01.008.

Rodriguez, F. ve Sachs, J.D. (1999). Why do resource-abundant economies grow more slowly? *Journal of Economic Growth,* 4, 277-303. http://dx.doi.org/10.1023/A:1009876618968

Rondeau, F. ve Roudaut, N. (2014). What diversification of trade matters for economic growth of developing countries? *Economics Bulletin,* 34(3),1485-1497.

http://www.accessecon.com/Pubs/EB/2014/Volume34/EB-14-V34-I3-P136.pdf. (Erişim Tarihi: 21 Haziran 2021).

Ros, J. (2000). *Development theory and the economics of growth.* Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe. *The Economic Journal,* 53, 202–211. https://doi.org/10.2307/2226317 .

Rosenstein-Rodan, P. N. (1984). Natura facit saltum: analysis of the disequilibrium growth process. In G. M. Meier & D. Seers (Eds.). *Pioneers in development* (pp.207-221). New York: Published for the World Bank, Oxford University.

Ross, M. L. (1999). The political economy of the resource curse. *World Politics,* 51(2), 297-322. doi:10.1017/S0043887100008200.

Ross, M. L.(2001). Does oil hinder democracy? *World Politics, 53*(3), 325–361. http://www.jstor.org/stable/25054153 (Erişim Tarihi: 13 Mayıs 2021).

Ross, M. L. (2004). How do natural resources influence civil war? evidence from thirteen cases. *International Organization*, *58*(1), 35–67. DOI: 10.10170S002081830458102X

Ross, M. L. (2006). A closer look at oil, diamonds, and civil war. *Annual Review of Political Science,* 9, 265-300. doi: 10.1146/annurev.polisci.9.081304.161338

Ross, M. L. (2012). *The oil curse: How petroleum wealth shapes the development of nations*. Princeton: Princeton University Press. https://doi.org/10.1515/9781400841929 .

Ross, M. L. (2015). What have we learned about the resource curse. *Annual Review of Political Science,* 18, 239-259. https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-052213-040359 .

Rosser, A. (2006). The political economy of the resource curse: a literature survey. *Institute of Development Studies.* 268. Brighton.

https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/4061 (Erişim Tarihi: 1 Haziran 2021).

Sachs, J.D. ve Warner, A.M. (1995). Natural resource abundance and economic growth. *National Bureau of Economic Research Working Paper*, 5398. DOI 10.3386/w5398.

Sachs, J.D., & Warner, A.M. (1997). Sources of slow growth in African economies. *Journal of African Economies*, 6(3), 335-376. https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.jae.a020932.

Sachs, J.D. ve Warner, A. M. (1999). The big push, natural resource booms and growth. *Journal of Development Economics*, 59 (1), 43-76. https://doi.org/10.1016/S0304-3878(99)00005-X .

Sala-i-Martin, X. ve Subramanian, A. (2013). Addressing the natural resource curse: an ıllustration from Nigeria. *Journal of African Economies, Centre for the Study of African Economies (CSAE)*, 22(4), 570-615. DOI 10.3386/w9804.

Samen, S. (2010). A primer on export diversification: key concepts, theoretical underpinnings and empirical evidence, Growth and Crisis Unit, World Bank, Washington, DC. https://blogs.worldbank.org/files/growth/EXPORT_DIVERSIFICATION_A_PRIMER_May2010%281%29.pdf (Erişim Tarihi: 14 Haziran 2021).

Samset, I. (2009). Natural resource wealth, conflict, and peacebuilding. *New York: Program on States and Security*, Graduate Center, City University of New York. https://www.cmi.no/publications/file/3283-natural-resource-wealth-conflict.pdf (Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2021).

Sannassee, R. V., Seetanah, B. ve Lamport, M. J. (2014). Export diversification and economic growth: the case of Mauritius. In *Connecting to Global Markets* (pp. 11-23). WTO iLibrary. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/cmark_chap1_e.pdf (Erişim Tarihi: 17 Haziran 2021).

Sarin, V., Mahapatra, S. K. ve Sood, N. (2020). Export diversification and economic growth: A review and future research agenda. *Journal of Public Affairs*, 22: e2524. https://doi.org/10.1002/pa.2524

Savoia, A. ve Sen, K. (2020). The political economy of the resource curse: A development perspective, *WIDER Working Paper Series wp-2020-123,* World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER). doi:10.35188/UNU-WIDER/2020/880-1.

Schearer, M. (2019). Economy as empire: Dutch disease and the decline of Imperial Spain. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3415233.

Schwab, K., Sala-i-Martín, X. ve Brende, B. (2013). Global Competitiveness Report 2013–2014, World Economic Forum, Geneva. http://repositorio.colciencias.gov.co:8080/bitstream/handle/11146/223/1563-WEF_2013_THE_GLOBAL_COMPETI.PDF?sequence=1&isAllowed=y (Erişim Tarihi: 29 Haziran 2021).

Seddik Arkam, F. (2011). Espace sacré et pouvoir symbolique au Sahara: l'influence des chorfa marabouts originaires de l'Essuk dans la gestion de la cité en Ahaggar. *Insaniyat/ Revue algérienne d'anthropologie et de sciences sociales*, (51-52), 221-235. https://doi.org/10.4000/insaniyat.12701

Servén, L. (2003). Real-exchange-rate uncertainty and private ınvestment in LDCS. *The Review of Economics and Statistics*, 85(1), 212–218. http://www.jstor.org/stable/3211635 (Erişim Tarihi: 2 Haziran 2021).

Shahbaz, M., Destek, M.A., Okumus, I. ve Sinha, A. (2019). An empirical note on comparison between resource abundance and resource dependence in resource abundant countries. *Resources Policy, Elsevier,* 60(C), 47-55. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2018.12.002.

Shakeri, M. (2009). Essays on Dutch Disease and exchange rate pass-through: evidence from Canadian manufacturing industries. *Unpublished doctoral thesis.* In the Department of Bioresource Policy, Business and Economics University of Saskatchewan, Canada. https://central.bac-lac.gc.ca/.item?id=TC-SSU-

04122010122624&op=pdf&app=Library&oclc_number=1032915195 (Erişim Tarihi: 4 Haziran 2021).

Shao, S. ve Yang, L. (2014). Natural resource dependence, human capital accumulation, and economic growth: A combined explanation for the resource curse and the resource blessing. *Energy Policy, Elsevier,* 74 (C), 632-642. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.07.007 .

Shaxson, N. (2007). Oil, corruption and the resource curse. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 83(6), 1123–1140. http://www.jstor.org/stable/4541914 (Erişim Tarihi: 5 Mayıs 2021).

Silva N.B., Andrade J.S. ve Duarte A.P. (2016). Alternative sources of Dutch disease: a survey of the literature, *Faculdade de Economia da Universidade de Coimbra GEMF*, 10.https://www.researchgate.net/profile/Antonio-Duarte-6/publication/317097914_Alternative_Sources_of_Dutch_Disease_A_Survey_of_the_Literature/links/5925b061458515e3d44cf8f7/Alternative-Sources-of-Dutch-Disease-A-Survey-of-the-Literature.pdf (Erişim Tarihi: 9 Mart 2021).

Sinesipho, S. (2021). Export diversification, export specialization and economic growth in G20 countries. *Unplished master's thesis,* Faculty of Business and Economic Sciences. Nelson Mandela University. http://hdl.handle.net/10948/52621 (Erişim Tarihi: 30 Haziran 2021).

Snape, R.H. (1977). Effects of mineral development on the economy, *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics,* Australian Agricultural and Resource Economics Society, 21(3), 147-156. https://doi.org/10.1111/j.1467-8489.1977.tb00202.x .

Spatafora, N. ve Warner, A. (1995). Macroeconomic effects of terms-of-trade shocks : the case of oil-exporting countries. *Policy Research Working Paper Series, 1*410, The World Bank. https://doi.org/10.1596/1813-9450-1410

Stevens, P. (2003). Resource impact- curse or blessing? A literature survey. *Centre for Energy, Petroleum and Mineral Law and Policy,* University of Dundee.

London: IPIECA. 9 (1), 1-42. https://internewske.org/cepmlp/journal/html/Vol13/article13-14.pdf . (Erişim Tarihi: 16 Haziran 2021).

Stevens, P. (August, 2015). Resource curse revisited appendix: a literature review. Chatham House Report, London: Chatham House. https://www.tralac.org/images/docs/7923/the-resource-curse-revisited-research-paper-appendix-august-2015.pdf (Erişim Tarihi: 5 Haziran 2021).

Stijns, J. (2003). An empirical test of the Dutch disease hypothesis using a gravity model of trade. In *2003 Congress of the EEA*. (pp.1-43). Stockholm: August 20 to August 24. https://econwpa.ub.uni-muenchen.de/econ-wp/it/papers/0305/0305001.pdf (Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2021).

Stijns, J. C. (2006). Natural resource abundance and human capital accumulation, *World Development, Elsevier,* 34(6), 1060-1083. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.11.005.

Su, C., Sun, T., Ahmad, S. ve Mirza, N. (2021). Does institutional quality and remittances inflow crowd-in private investment to avoid Dutch Disease? A case for emerging seven (E7) economies. *Resources Policy,* Elsevier, 72(C). https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102111 .

Şahin, L. ve Kutluay Şahin, D. (2016). Hollanda hastalığının etkileri: Rusya örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8 (2), https://doi.org/10.20867/thm.26.1.6.

Şahin, S. ve Çukuryurt, Y. (2022). İhracatta ürün çeşitlendirme ve yoğunlaşma analizi: Rusya örneği (2001-2020). *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 11 (1), 26-51. DOI: 10.53306/klujfeas.1057837.

Şanlısoy, S. ve Ekinci, R. (2019). Azerbaycan Ekonomisinin Hollanda Hastalığı Açısından Değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi,* 26(2), 595-608. DOI: 10.18657/yonveek.544487

Tanabe, J. (July 4, 2013). Natural resource. New World Encyclopedia. https://www.newworldencyclopedia.org/p/index.php?title=natural_resource&oldid=970896 (Erişim Tarihi: 3 Haziran 2021).

Taylor, A. M. ve Williamson, J. G. (1994). Capital flows to the new world as an ıntergenerational transfer. *Journal of Political Economy*, 102(2), 348–371. http://www.jstor.org/stable/2138665 (Erişim Tarihi: 11 Haziran 2021).

Tesfay, Y. Y. ve Solibakke, P. B. (2018). Trade concentration and dynamics of the Norwegian imports: an application of R-MANOVA model. *International Journal of Logistics Economics and Globalisation*, *7*(1), 71-104. https://doi.org/10.1504/IJLEG.2018.090505.

The National Institute of Statistics and Economic Studies [INSEE]. (January 15, 2021). Natural resources-definition. https://www.insee.fr/en/metadonnees/definition/c2198 (Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2021).

Tornell, A. ve Lane, P. R. (1999). The voracity effect. *The American Economic Review*, 89(1), 22–46. http://www.jstor.org/stable/116978 (Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2021).

Torres-Reyna, O. (2007). Panel data analysis fixed and random effects using Stata (v. 4.2). *Data & Statistical Services, Priceton University*, *112*, 49. https://www.academia.edu/download/57152357/-_Panel101.pdf (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2021).

Torvik, R. (2001). Learning by doing and the Dutch disease. *European Economic Review*, 45, 285–306. https://doi.org/10.1016/S0014-2921(99)00071-9 .

Torvik, R. (2002). Natural resources, rent seeking and welfare. *Journal of Development Economics, Elsevier,* 67(2), 455-470, https://doi.org/10.1016/S0304-3878(01)00195-X .

Tsui, K. K. (2011). More oil, less democracy: evidence from worldwide crude oil discoveries. *The Economic Journal*, 121(551), 89–115. http://www.jstor.org/stable/41057769 (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).

Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği [TÜSİAD]. (2008). Türkiye'de su yönetimi sorunlar ve öneriler, T/2008-9/469. İstanbul: TÜSİAD Yayınları. ISBN:978-9944-405-42-3 (Erişim Tarihi: 9 Şubat 2021).

United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD]. (2018). Export diversification and employment in Africa. United Nations, Geneva. https://unctad.org/system/files/official-document/aldc2018d3_en.pdf (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2021).

United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD]. (2019). Do differences in the types of commodities exported matter for export concentration? 4, United Nations, Geneva. https://unctad.org/system/files/official-document/ditccom2019d4_en.pdf (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2021).

United Nations Development Programme [UNDP]. (2011). Towards human resilience: sustaining MDG progress in an age of economic uncertainty. New York: UNDP. https://digitallibrary.un.org/record/3828493?ln=en (Erişim Tarihi: 9 Mayıs 2021).

United Nations. (2016). The concept of economic diversification in the context of response measures technical paper by the secretariat. *Framework Convention on Climate Change, FCCC/TP/2016/3.* https://unfccc.int/documents/9179. (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).

Usui, N. (1997). Dutch disease and policy adjustments to the oil boom: a comparative study of Indonesia and Mexico. *Resources Policy*, 23(4), 151-162. https://doi.org/10.1016/S0301-4207(97)00023-8.

Van der Ploeg, F. (2010). Natural resources: curse or blessing? *CESifo Working Paper*, 3125, Center for Economic Studies and ifo Institute (CESifo), Munich. http://hdl.handle.net/10419/38934 (Erişim Tarihi: 10 Mart 2021).

Van der Ploeg, F. ve Poelhekke, S. (2010). The pungent smell of 'red herrings': subsoil assets, rents, volatility and the resource curse, *CESifo Working Paper*, 3013, Center for Economic Studies and ifo Institute (CESifo), Munich. http://hdl.handle.net/10419/38918 (Erişim Tarihi: 13 Mayıs 2021).

Van der Ploeg, F. ve Poelhekke, S. (2009). Volatility and the natural resource curse. *Oxford Economic Papers*, 61(4), 727–760. http://www.jstor.org/stable/27784157 (Erişim Tarihi: 2 Mart 2021).

Van der Ploeg, F. ve Poelhekke, S. (2017). The impact of natural resources: survey of recent quantitative evidence, *Journal of Development Studies*, 53, (2), 205-216. https://doi.org/10.1080/00220388.2016.1160069.

Van Wijnbergen, S. (1984). The `Dutch disease': a disease after all? *The Economic Journal*, *94*(373), 41–55. https://doi.org/10.2307/2232214 .

Veisi, M. (2017). Essays on the links between natural resources, corruption, taxation and economic growth. Unpublished doctoral thesis. The University of Manchester in the Faculty of Humanities, School of Social Sciences Economics https://pure.manchester.ac.uk/ws/portalfiles/portal/55559015/FULL_TEXT.PDF (Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2021).

Vellem, V. ve Matezo Espoir, L. (2021). The impact of aid for trade on horizontal and vertical export diversification: the case of Sub-Saharan Africa and developing Asia. *International Journal of Research in Business and Social Science* (2147-4478), 10(5), 135–147. https://doi.org/10.20525/ijrbs.v10i5.1296 .

Verbeke, K. (2007). Dutch disease in aid-recipient countries: are there medicines to avoid an outbreak? *IOB Discussion Papers* 2007(05), Universiteit Antwerpen, Institute of Development Policy (IOB). https://medialibrary.uantwerpen.be/oldcontent/container2143/files/Publications/DP/2007/05-verbeke.pdf (Erişim Tarihi: 13 Nisan 2021).

Watkins, M. (2013). Staple thesis. In The Canadian Encyclopedia https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/staple-thesis (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).

Watkins, M. H. (1963). A staple theory of economic growth. *The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue Canadienne d'Economique et de Science Politique*, 29(2), 141–158. https://doi.org/10.2307/139461 .

Wenner, M., Bollers E. ve Hosein, R. (2018). The Dutch disease phenomenon and lessons for Guyana: Trinidad and Tobago's experience. *Inter-American Development Bank, Country Department Caribbean Group,* No. IDBTN1470 http://dx.doi.org/10.18235/0001203 .

Willebald, H., Badia-Miró, M. ve Pinilla, V. (2015). Natural resources and economic development. Some Lessons from history. *Documentos de trabajo de la Asociación Española de Historia Económica,* 15(4). ISSN 2174-4912. https://www.aehe.es/wp-content/uploads/2015/04/dt-aehe-1504.pdf (Erişim Tarihi: 7 Nisan 2021).

Williamson, J. G. (2011). *Trade and Poverty: When the Third World Fell Behind*. The MIT Press. http://www.jstor.org/stable/j.ctt5hhbdt. (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2021).

Woolcock, M., Pritchett, L. ve Isham, J. (2001). The social foundations of poor economic growth in resource-rich countries In R. M, Auty (ed.). *Resource Abundance and Economic Development* (76-92). Oxford, UK: Oxford University Press. ISBN 0-19-924688-2.

World Trade Organization [WTO]. (2010). World Trade Report 2010: Trade in Natural Resources. Geneva: WTO. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report10_e.pdf (Erişim Tarihi: 4 Mart 2021).

Wright, G. ve Czelusta, J. (2004). The myth of the resource curse. *Challenge*, *47*(2), 6–38. http://www.jstor.org/stable/40722241 (Erişim Tarihi: 13 Mart 2021).

Yama, M. ve Wani, N. U. H. (2021). Nexus between export diversification and economic Growth: A Case Study of Afghanistan. *Kardan Journal of Economics and Management Sciences,*4 (1) 1–24.

https://kardan.edu.af/data/public/files/KJEMS-4.1-2021-0107042021103116.pdf . (Erişim Tarihi: 20 Eylül 2021).

Yaqub, K. Q. (2019). Impact of oil revenue volatility on the real exchange rate and the structure of economy: empirical evidence of "Dutch disease" in Iraq, Unpublished doctoral thesis. University of Bradford Faculty of Social Sciences and Humanities, England. http://hdl.handle.net/10454/17411. (Erişim Tarihi: 20 Haziran 2021).

Yaşar, E. (2021). İhracat çeşitlendirmesinin belirleyicileri: seçilmiş ülkeler için dinamik panel veri analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2021 9(4) 1039-1054. DOI: 10.18506/anemon.895060

Yılmaz, F. ve Akkaya, G. (2020). Türkiye'nin Avrupa Birliği ile dış ticaretinde yoğunlaşma analizi. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24 (2), 251-267. https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuiibfd/issue/60073/795206 (Erişim Tarihi: 28 Mart 2021).

Yilanci, V., Aslan, M. ve Ozgur, O., (2021). Disaggregated analysis of the curse of natural resources in most natural resource-abundant countries, *Resources Policy*, *Elsevier*, 71(C). https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102017.

Yokoyama, H. (1989). Export-led industrialization and the Dutch disease. The Developing Economies, 27: 427-445. https://doi.org/10.1111/j.1746-1049.1989.tb00171.x.

Yun, K. (2019). Dutch disease in Post-Soviet Oil Exporting Countries: impact of real appreciation on de-industrialization. *East Asian Community Rev*, 1, 199–219. https://doi.org/10.1057/s42215-019-00014-4 .

Zuo, N. ve Zhong, H. (2020). Can resource policy reverse the resource curse? evidence from China, *Resources Policy*, *Elsevier*, 68(C). https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101733